Приповетке

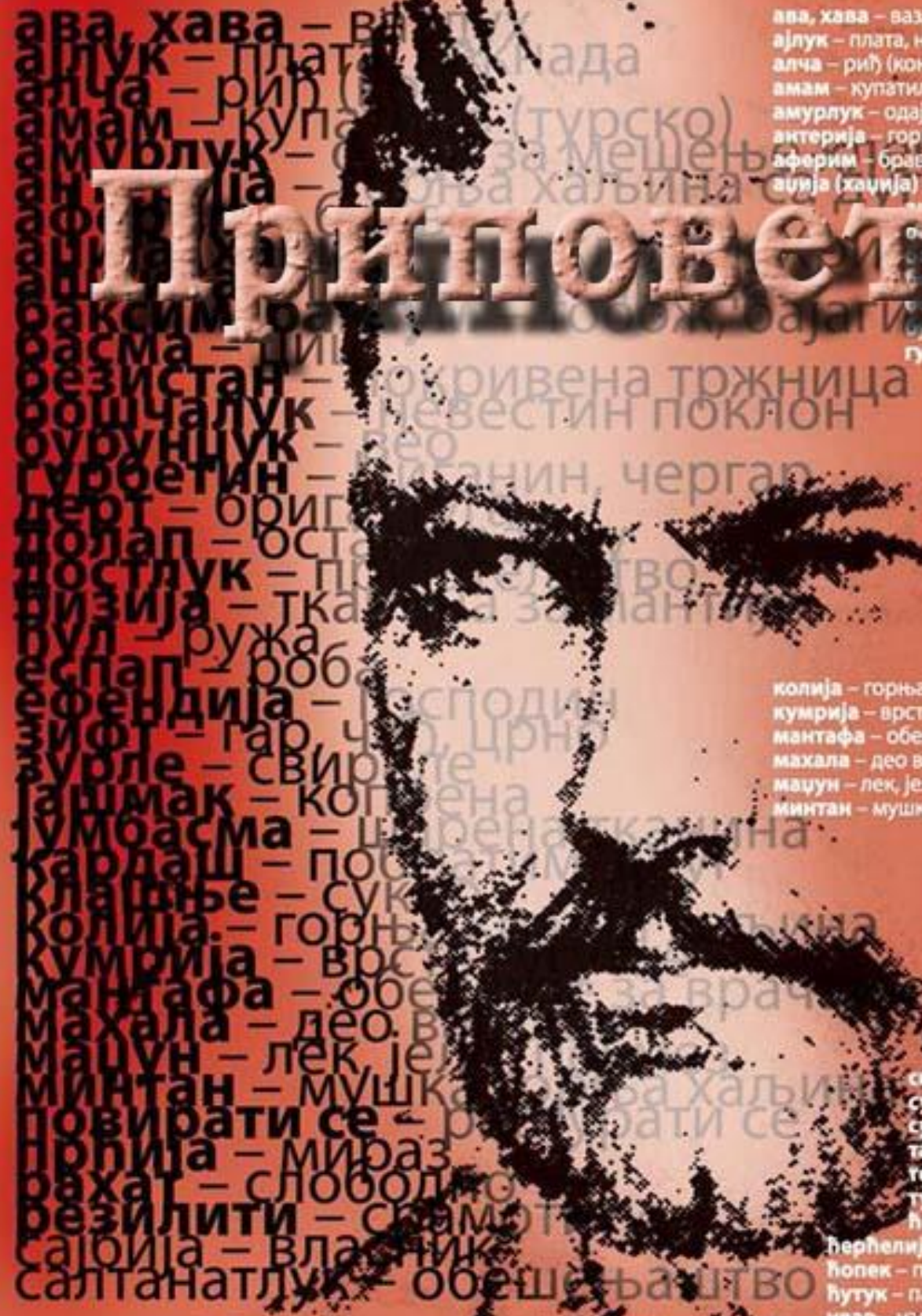

ава, хава – ваздух
ајлук – плата, накнада
алча – риђ (коњ)
амам – купатило (турско)
амурлук – одаја за мешење хлеба
антерија – горња хаљина са дугим рукавима
аферим – браво
аџија (хаџија) – поклоник Христовог гроба

гурбетин – Циганин, чергар
дерт – брига, туга
долап – остава у зиду
достлук – пријатељство
ђизија – тканина за мантије
ђул – ружа
еспап – роба
ефендија – господин
зифт – гар, чађ, црно
зурле – свирале
јашмак – копрена
јумбасма – шарена тканина
кардаш – побратим, друг
клашње – сукно
колија – горња кратка хаљина
кумрија – врста гугутке
мантафа – обележје за врачање цвећем
махала – део вароши
мацун – лек, јело, пекмез
минтан – мушка горња хаљина
повирати се – растурати с
прђија – мираз
рахат – слободно
резилити – срамотити
сајбија – власник
салтанатлук – обешењаштво
севдах – љубавна чежња
севте – прва куповина
сејмен – војник
синија – низак сто
ситети се – ликовати
сургун – изгнанство
сурунтија – скитница
татлија – слатка пита
текија – седиште дервиша
туфек – пушкар
ћепенак – капак над радњом
ћерћелија – кошуља од узведена платна
ћопек – пас будала
ћутук – пањ
улав – узет, шенут
фермен – прслук
фидан – садница
фираје – чини, бајање
хазна – благајна, ризница
хатар – корист
чајка – свилена марама
чепрња – земљани суд
чифлук – пољско добро
чобрација – градски богаташ
чочек – играчица са даирама
џанум – душо моја
џанфес – свила
џемадан – врста прсника без рукава
шандуд – дуд пореклом из сирије
шамија – женска марама
шенлук – веселье на свечаностима
шилте – јастук, душечић

Велько Петровић: Био је горд човек, свестан уметник.

Сима Пандуровић: Борисав Станковић је умро у годинама када писци, по правилу, дају своју пуну меру и најзрелија дела.

Јован Дучић: Станковић остаје велики писац пре свега због својих изванредних психолошких запажања, али и због свог изванредног колористичког виђења и ствари и људских осећања...Сензације боје и звука, које је он донео, биле су први почетак великих намера у нашој приповедачкој прози.

Borisav Stanković

PRIPOVETKE

Borisav Stanković

ĐURĐEVDAN

Ako ikada srce zaboli, duša se razdraga i slatka tuga obuzme duše - to je pri uspomenama na prošlost, minule dane, rodno mesto, drugove iz detinjstva... One koji su pomrli spominješ s pobožnošću i poštovanjem, a one koji su još živi gledaš čudom kako su se promenili...

Gledam živu, tesnu ulicu, ograđenu visokim zidovima, s velikim kapijama i razgranatim drvećem, koje se pruža, te je kiti zelenilom. Slušam viku drugova, gde me zovu da idemo na reku i sečemo zelene vrbe. Vidim majku kako pogurena ide po bašti i bere razne trave, pa sve to sa uskršnjim jajetom i srebrnom paricom meće u čanak vode pod bokor ruža.

Sutra je Đurđevdan!

Veče. Na nebu sija mesec, a ja sedim na pragu i pratim njegovo jurenje preko oblaka. Prosula se ona slatka, puna čežnje, mesečeva svetlost, te sve obasjala i obavila mekotom i snom. Drveće, senke, šuštanje lišća, cvrčanje popaca, sve to klizi, bruji i obuzima dušu, a ona drhti i strepi. Htela bi da poleti, ali ne zna kuda. Da brojim zvezde? Da pevam?... S ulice se čuju glasi i bat koraka. Poneko zapeva, glas mu se prostre, razastre na sve strane i polako, drščući, utone u ovu slatku, letnju, tihu, večernju tišinu!...

U ranu zoru budi me mati. Onako sanan i razdragan jutarnjom svežinom, idem u baštu. Tu, među cvećem, ispod ruža, stoji voda, a po njoj pliva crveno jaje, zdravac, dren i druge lekovite trave. Svlačim se i kupam. Pucnji i veseli glasi prolamaju jutro. Okolina, a naročito rečna, ječi od pucnja pušaka i usklika. Tamo, u reci, svaki se kupa. Jer ko se tada - na Đurđevdan, ujutru, pre sunčeva izlaska - okupa, biće cele godine zdrav k'o dren, čije lišće, tada nabacano, pliva na vodi...

Pošto se okupah, zađoh po bašti i otpočeh da berem cveće, koje će mati, sa svećom, odneti na očev grob. Među ružama opazih poveći zemljani sud - "ćupče", pokriveno lišćem.

- Šta je ovo, nano? - pitam, a već sam se sag'o i dižem maramu kojom beše pokriveno.

-Ne, ne! Ostavi, sine, to je mantafa.

Polako dođe, pa i prođe podne. Seo sam blizu prozora i uzeo da čitam. Iz bašte duše vetrić. Zanese me čitanje, utonuo sam u pripovest, pa gotovo i ne dišem. Odjednom čuh kikot, trgoh se i pogledah, a ono bašta puna komšinskih devojaka.

Skupiše se oko onog ćupčeta, sve lepo obučene: na glavi im bele, k'o sneg, marame - šamije; tesni jelečići pripili im se za oble grudi; šalvare široke, lepo nabrane na bore; rukavi od providnih košulja takođe široki, te se iz njih slobodno pomalja bela, obla, puna ručica... Neke sele u travu, druge kleknule oko cveća, a treće uzele lišće i njime pucaju, te tako kušaju vernost i ljubav svojih dragana.

Nagoh se na prozor.

- Šta ćete? - pitam ih.

- Ta sad ćemo da vadimo mantafu. Znaš li da i ti imaš? Metnula je "ona".

- Eh?! - i nagoh se jače k njima.

- Jes', jes'! - povikaše one - znamo čak i kakve su! Njene su kite vezane crvenom vrpcom, i u svakoj ima po jedna lala.

- A vaše?

- E, ti to ne treba da znaš. Nego, hajde, probudi tetu.

- Dobro, dobro, A smem li i ja tamo, među vas, da dođem?

- U tvom je dvoru, pa možeš!

I odoše iz bašte u dvorište. Učas počeše dolaziti i ostale iz cela komšiluka. Žene, devojke, devojčice, deca, sve to dolažaše, tiskaše se oko bunara, biraše bolja, hladovitija mesta ispod velikog duda i kajsije, koji behu odmah do bunara. Kako koja dođe, izvadi vode iz bunara, umije se, polije bose noge, zatim, brišući lice "boščom", seda u hlad i ćereta s ostalima. Žagor se sve više dizaše. Smeh, klicanje, ugušen prekor usled jaka stiska, slatko, strasno kikotanje i tiho šaputanje - sve se to dizaše, brujaše i gubljaše u svetlom, žarkom danu, čija jara treperaše u vazduhu.

Kad se sve iskupiše, dođoše njih nekoliko u sobu, kod mene, te probudiše mater. Jedna donese vode, druga joj namesti šamiju, treća je poli i ubrisa peškirom. Zatim je izvedoše tamo, među njih, i posadiše u sredu. Posle donesoše ono "ćupče", pokriše velom jednu devojčicu i dadoše joj ogledalo, te poče vaditi iz "ćupčeta" kite.

Tek što da počnu, dođe i "ona". Visoka, puna. Crna joj kosa u dugim kurjucima pada niz leđa. Oči velike, crne i pokrivene dugim, tamnim trepavicama; usta mala, puna, nabubrela, ali ne crvena, već tamnorujna, kao od velike vatre, oprana, pogorela. U jelečetu od plave svile, šalvarama od đizije, bosa u nanulama, s blagim i milim osmehom, dođe i sede baš do moje matere.

I otpoče se mantafa. Moja mati prvo je izgovori na turskom jeziku, pa je onda prevede na srpski. Sama mantafa na turskom jeziku kratka je, u stihovima; ali u Vranju žene, prevodeći je na srpski, oduže je, iskite, i same dopune. Prvo se izgovori mantafa na turskom, onda se izvuče kita, i onoj čija je, kao u nekom prevodu, kaže se: mantafa.

Otpoče:

"Ja ne znam šta mi je! Otkad te videh, svet mi je tesan. Uzalud igra, pesma i veselje, uzalud sve! Dođi, dušo, ili prođi pored pendžera, da te vidim, osetim miris tvoje kose i sagledam sjaj tvojih očiju. Ah, devojko moja, da znaš kako te volim i ginem za tobom! Draža si mi no rođena majka i sestra moja, milija mi je tvoja tanka polovina i ravna snaga, no sve blago stambolsko! Dođi doveče ili lupi na kapidžik, baci mi makar kamen preko zida, te da ga metnem u nedra i ljubim... Oh, dođi, dođi i javi mi se!"...

Devojčica, pokrivena velom, zavuče ruku u ćupče, promeša i izvadi jednu kitu. Sve se nagnuše da vide čija je. Zaplamtelih obraza, pognute glave, pruži jedna ruku i uze kitu.

- A čekaj! .... - poviče jedna starija žena i poče je peckati: - To li ti svako veče, kad se vraćaš s njive kući, prolaziš onamo, a?

- Ama, teto! - promuca siroto devojče i pogleda je pogledom punim molbe.

"--- Zašto mi srce cepaš? Ne smej se na drugoga, ne gledaj ga; svest mi se gubi! Tako mi Boga, zakukaće kukavica pred našom kućom. Reci mi, pogledaj me, nasmej se, te i ja da vidim biser tvoj, da i mene ogreje sunce tvojih očiju. O, devojko, zašto me ubijaš?! - Majka moja plače, plače ona, a ja venem. Kažem ti: ubila si me! Nemoj! Tako ti duše, tako ti milošte materine, nemoj, devojko, ne okreći glave od mene! Zašto kriješ lice u jašmak kad prođem, zašto bežiš u ćiler kad dođem?... Hajde! Vidiš, cveće je zamirisalo, đul se razvio, karanfil rascvetao... sve

miriše i peva, hajde i naše duše da pevaju... Hajde, devojko! Majka te moja čeka. Ćul'su je nakupila za tvoje ruse kose, baklavu za medna ti usta, šerbet i madžun da te hrani i čuva... Hajde! Reci samo, pa eto mene da te vodim u kuću svoju, raj tvoj!"...

Od treće mantafe čuh samo svršetak:

"--- Dođi, dragi! Dođi doveče, biću na kapidžiku. Evo već tri dana kako čuvam jagode za tebe. Dođi, kucni na kapidžik, pusti kroz rupu svoj glas, te da osetim dah ti vreo. Dođi! Koliko puta čekam u bašti i gledam na tvoj pendžer... Dragi, dušo duše, dođi da osetim raj svoj i izumrem na ust'ma ti!"...

I kita se pojavi. - "Čija je?" viču sve razdragano, ali se od stida nijedna za nju ne javi. Ostaviše je nastranu.

"Prvi put iziđoh u baštu, uzabrah cvet, pomirisah ga, ali iz njega iziđe osa i ujede me. Tako i ti, dragi. Prvi put kad me vide, slatko me pogleda. Posle, zamrsi kose moje guste, raskopča jelek, razgrnu grudi i ljubljaše me. Komšike, crne duše, rekoše ti da sam neverna, i ti me, naruženu, ostavi. Srce mi puca, ali još te volim. Idi drugima, ljubi ih, celivaj, pa opet dođi, dragi, meni. Ne ljutim se ja, već hvalim Boga što mi te dade. A još više ću da ga hvalim i slavim, ako mi se opet vratiš i celivaš me... Ah, moje cveće tako lepo cveta, jer ga suzama zalivam; ptice mi tako slatko i tužno poju, jer ih leblebijom hranim, što sam za tebe čuvala... Dođi, dragi, dođi, mili!"...

I otpočeše se ređati sve lepša za lepšom. Sunce beše već klonulo, hladovina se raširila, a iz bašte pirka vetrić. Među granjem ruža i jorgovana izvija slavuj, a povrh drveća, kuća i celog ovog zelenila, u svetlom zraku, klikće ševa. One se sve skupile, zgurile i, zajapurenih obraza, svetlih pogleda, zatalasanih grudi, slušaju mantafe, a ručicama stiskaju srce, da im ne kuca tako jako i silno...

Odjednom iziđe i moja. Poznadoše je po crvenoj vrpci. Mati je, pri prevodu, poče izvrtati. Ali uze druga žena i poče je prevoditi:

"Ne boj se ti mene! U dno mora sići ću da izvadim alem za tvoje čelo, zlato celoga sveta doneću ti da te ukrasim, nakitim i nagizdam!... Sve što se može, to ću ja da učinim, samo tebe da obasjam i uznesem... Ah, da znaš kako mi duša gori za tvojim dahom, kako grudi strasno dišu za tvojim nedrima!... Dođi u moju baštu, naberi cveće, zakiti se njime. Pa tako zakićena,

urešena i umivena jutarnjom rosom, padni na moje krilo, da te njijam i ljuljkam... Da snevaš lep sanak, da snevaš mene i moje želje... Kad mesec obasja, noć dođe, javi mi se. Reci mi da me voliš, te da lakše spavam... Da me ne pije svetlost mesečeva i blaga, tiha noć... Hoćeš li? Uzećemo se za ruke, poći ćemo u svet, da se ljubimo i grlimo... Bežaćemo daleko, daleko!"...

Iziđe i njena:

"Svu noć sedim i mislim na tebe. Đerđev ne mogu da držim. Ako vezem, vezem tvoje oko i usta; ako pevam, pevam tvoje pesme!... Ah, da znaš, dragi, kako te željno čekam! Kako mi sva snaga trepti k'o list na gori... Ah!"...

Mati umuče. Ona se nagnula k njoj, ručicom joj zapušila usta, a, od stida sva zažarena i uzdrhtala, sakrila lice u njena nedra.

- Teto, molim ti se, stani... Slatka teto!... - šapće i sve više u krilo moje matere krije lice.

- A... Ne može! - viknuše ostale.

- Stani, oh stani! - šapuće ona očajno.

Mati metnu ruku u ćupče, pa kad vide da u njemu nema više kita, šanu joj nešto, ona skoči, uze od devojčice ono ćupče i poče prskati vodom iz njega sve ostale. Jer, koja bude tom vodom poprskana, biće skoro udata.

I ona ih prskaše. Pod pazuhom joj ćupče, zadigla šalvare, šamija joj pala, kosa se razbarušila, jelek popustio... Jedva dišući, sva zažarena, vrela, prskaše ona drugarice, koje bežahu ispred nje smejući se, kikoćući.

Sa zajapurenim licem i k'o krv rujnim ustima dođe ona i do mene, zasta - pa onda golom do lakta, belom ručicom zgrabi vode i poprska me.

- Na! Evo i tebe!

U tom njenom razdraganom uskliku beše toliko prkosa i ljubavi, da mi duša polete. Potrčah za njom.

Ona bežaše ispred mene, smejući mi se i navlaš zastajkujući da je stignem.

- Drž' je, drž'! - viknuše ostale, i svi potrčasmo za njom.

Šalvare joj šuštahu, prameni raspletene kose šibahu je po plećima, a ona se previja, beži, smeje slatko, silno, razdragano... Trčim, jurim, a ne vidim ništa sem vitkog joj i oblog stasa, razvijenih pleća, svilenih šalvara i raspletene, duge joj kose. Stigoh je. Otimam joj ono ćupče, a ona se trese, grca,

brani se i nesvesno pripija uz mene. Iz zažarenih joj obraza tek što krv nije kanula. Zažmurila, naslonila se celim telom na mene, stisla mi grčevito ruku, a iz suvih joj, nemih usta ide vreo, sladak dah. Tako prigrljenu, stisnutu i obamrlu, držah je u naručju. One druge stale i tapšu rukama. Osećah stid; ali je ipak ne puštah od sebe. U zraku bruji klik devojaka i njihovo tapšanje, iz bašte pirka svež vetrić, a hladovina sa svežinom se sve više širi... Ruka mi se dotače njenih toplih grudi, klecnuh, stisnuh je; glava mi klonu više njenog ramena, te moj obraz dodirnu njen, i ne znam ni sam zašto šapnuh:

- Paso!

Ona se trže, strese i osvesti. Pogleda me uplašeno, i glasom koji opija i zanosi, dršćući, jedva čujno, protepa:

- Nemoj! Sramota je!

1898.

Borisav Stanković

STARI DANI

Šta ima sad tamo da vidite? Ništa. Prosta, mala varošica, opkoljena vinogradima i brdima. S udaljene stanice dovezete se kroz vinograde. Od "baždarnice" silazite širokim, prostranim ulicama, koje bivaju sve tešnje i tešnje što se više ulazi u varoš. Isprva, kuće pola seoske, pola varoške. Napred kuće, gomile đubreta, tek sada iz konjušnice izbačena slama koja se puši, i dvorišta puna balege i prljavih kokošaka. To su većinom kuće doseljenika iz Turske. Dalje već počinju dućani, kovačnice, lončarnice, ali najviše mehane. Onda, izrivena kaldrma, opale česme, reka, kameni most s turskim natpisom, presušeno korito, obala puna vrba, topola. Vodenice koje ne rade, već se u njima peče rakija. Opet kuće. Čas nove, sve po planu, čas stare, turske, i radi šora presečene, te stoje kao neke trupine. Štrče im i bele se preseci njihovih počađalih greda. Skrenite nadesno, sreska kancelarija. Pred ulazom istovareni seljaci, ranjeni i poubijani od Arnauta. Podalje od njih stoji lekar, Cincar, ugojen, obrijan, obučen po staroj modi, sa zlatnim prstenjem i lancima, i, ne saginjući se, štapom otkriva ranjenike, pregleda ih i pita tankim glasom, kroz nos:

- Sto, can'm, sto toj, a?

A seljaci jauču, viju se i krvlju iz rana šaraju kaldrmu.

Naviše, iznad ugnutih, starih krovova i bašta, diže se veliko, žuto zdanje, okružno načelstvo, u čijem dvorištu, po kaldrmi obrasloj travom, i ispod bagremova odskora posađenih, leškare u gomilama seljaci i čekaju da ih pozovu u "zasedanije". Naniže i naviše čaršija je. Dućani visoki, uski. Čas zbijeni, čas rastavljeni kakvom zaparloženom baštom, ograđenom tarabama, ispod koje se provlače psi, te jure konje ili krave što po bašti pasu.

Dolazite u podne. Vrućina. Nigde nikoga. Samo su pune kasapnice i čevabdžinice, kroz čije se prozore, ulepljene parčadima mesa, krvlju i ubijenim muvama, ništa ne vidi. Možda ćete videti pred "Kasinom" kako lupa doboš, prodajući za dugove stvari koje leže razbacane čak do nasred čaršije. Tada će iz pekarnice ispasti gazda Jovan s parčetom pečene glave:

šešir nabio na oči, cigaru drži u ustima i, ispršen, crven, natučen snagom i onako malen, ide brzo, sitno. Prolazi pored licitacije, dobaci svoju cenu, ponudi činovnika mesom od pečene glave i brzo se udaljava u svoj dućan, tvrdo uveren da će na njemu ostati licitacija. Ili ćete, možda, biti srećni da vidite najvećeg "gazdu" kako posle ručka ide polako, pognut, velikim, odmerenim korakom. Jednu ruku podvukao ispod kaputa na leđima, a drugom se šiba prutićem po pantalonama i zvera, gleda na sve strane, traži kamen, grudvu kreča, izvaljen kolac ili koju trulu gredu, da to ponese, odvuče i ubaci u svoja dvorišta. I tako, skupljajući sve što mu padne šaka, polako, pored zida ode nekoj svojoj kirajdžiki, podvodačici, da vidi da li mu je dovela što "novo"... I posle, ostalo? Ostale gazde, bogataše što se obogatiše od turske pljačke i zelenašluka?...

Ali dosta! Našto ovo? Sve je ovo tako sirovo, masno! Neću to... Staro, staro mi dajte! Ono što miriše na suh bosiljak i što sada tako slatko pada. Pada i greje, greje srce. Evo:

Jesen došla. Magla pala. Slana se već s večera hvata. Sutra je Sveti Arhanđel Mihailo, kome se ne kuva pšenica, jer je još živ. Slavi moj teča Jovan. Stara je to kuća. Pored kuće drži mehanu. I sad piće nigde bolje, cena umerena. A kod njega se ne vide čovek pijan. Prozor se nikad ne razbi, a kamoli što drugo. "A tako i treba", veli moj teča; "nije mehana da se u njoj banči, lomi, već čovek da živi." I zaista, kod njega je sve smišljeno, tiho i temeljito. Pošten je i čist kao ogledalo. Ne govori mnogo, ne brza, ne plete se. Priroda jaka, vera iskrena, a duša neokaljana i čista kao izvor planinski. Žena mu, moja tetka, dobra. Nema pod nebom žene mekšeg srca. Zaplači samo, pa eto i nje gde plače i pruža ti, daje što ima. Slatka moja tetka, s njenim okruglim, blagim licem, pametnim i milim očima i ustima gotovim uvek na smeh ili na plač! Ne beše prosjaka, Ciganina, koji, ako ništa ne naprosi, a on da ne pođe k njoj, uveren da ga kod nje svakad čeka čaša rakije, sir, i ako je još što preostalo od ručka. Kažem: mehana im za ljude, a kuća za sirotinju. A porod im zdrav, na oči kremen. Gledam: oko čisto, snaga prava, i u svakom pokretu kipti i preleva se zdravlje. Jedna udata, druga umrla, a treća još dete. Kao što rekoh, došao Sv. Arhanđel, a oni slave. Još pred veče došao najstariji im sin kod nas, doneo "pangur" rakije i jabuku da nas pozove na "slavu" i večeru.

- Pozdravio vas tatko i majka da doveče, kako mož' da mož', dođete na slavu.

A ko sme da im ne ode? Na oči posle da im ne iziđe. A još kad moj otac ne bi otišao, ne bi se znala slava. Njegova je pesma bila pesma!... Još i sad stariji ljudi, drugovi mu, kad me vide, odmah pitaju da li i ja pevam kao on što je. Bez njega se nije moglo ništa, a kamoli slava. Ako ga posao zadrži, po nekoliko momaka šalju po nj.

I pođemo. Magla pala, zemlja vlažna, mrka, kaljava. Još samo sneg što ne pada. Napred ide šegrt, nosi fenjer, osvetljava nam put. Za njim moj otac, visok, u čohanoj koliji, pognuo se i pridržava svoju majku, moju babu, koja geguca i spotiče se, za njima mi s majkom. U naručju joj moj brat povijen, levom rukom mene vodi, a ja u boščici nosim bratove pelene. Čaršija puna magle, ispresecana ukrštenim mlazevima sveća iz dućana ili kuća. Samo fenjeri na česmama i mehanama čkilje i trnu od magle. A magla pada, pada... Oseća se čak po obrazima. Dolazimo. Već s kapije vide se dva fenjera obešena na kućnim vratima, da se vidi i zna gde je slava. Velika soba osvetljena. Kroz široke, s drvenim rešetkama prozore vide se ljudske senke. Sluge i sluškinje trčkaraju, nose i iznose. Tetka mi izišla čak pred kuću. Zaprašena brašnom, ulepljena testom, sa zasukanim rukavima, sva srećna, grli se i ljubi s mojom babom, ocem, majkom...

- Tugo, tugo!... Slatki moji, smrzli ste mi se? - I brzo od majke uzima povijenog mi brata, grli ga, ljubi i unosi u kuću. U kujni drži sluga sveću više glave i osvetljava nam stepenice po kojima se penjemo. Na sobnim vratima dočekuje nas teča, gologlav (jedini put u godini), otvara vrata, uvodi nas u tu veliku sobu, iz koje zapahuje svetlost, toplota i jara ljudska. Zdrave se.

Sofra pružena od kraja na kraj sobe. Stariji u čelo, do njih starke, i tako redom, čak do kraja, gde su mlađe žene, ali one retko sede, već su ili u dečjoj sobi gde umiruju i uspavljuju malu decu, ili u kujni, i tamo pomažu tetki. A sofra zastrta čaršavom, u čelu veliki kolač, na njemu tri kao na krst voštane sveće, čaša vina, a niže njega po sofri, naniže poređani celi hlebovi, oko njih čanci jabuka, krušaka, oraja i grožđe iz "turšije"... Teča stoji gologlav. Poslužuje. Gosti čisti, obrijani, preko kolena prebačen im ubrus za ruke. Bele im se njihove nove košulje, mirišu im

"stajaće" haljine na suve dunje iz sanduka; peć bubnji, a svetlost od četiri sveće široka, prostrana, pomešana s tamnjanom i dimom duvanskim. Napolju hladan i vlažan mrak... Tečina majka sedi u čelu; na njoj kratko džube; povezana je modrom šamijom, te joj se blago, izbrazdano kao smežurana dunja, lice sija. Beli joj se čista košulja sa crnim čipkama, leluja bela maramica vezana oko vrata, a njeno blago, sad čisto zasuženo od radosti oko gleda, motri pred kim je što nestalo, pa samo se okrene sinu, teči, i ovaj odmah već zna šta treba. Ona začinje razgovor, pita... pa čak je i mene poljubila u obraz, kad joj priđoh... Do nje moja baba, pa druge starke, sve jedna do druge. Pa čiča Toma, u žutim od šajka čakširama, s blagim očima, belim, malo kao podnadulim licem, glasom oblim i oštrim, više kroz nos; pa čiča Mase, Pera, Arsa - svi ostali. Sve je to bilo svoje, blisko, rođeno... Jedan drugoga pecka, nude se duvanom. Razgovaraju se, čekaju popa da preseče kolač.

Dođe i pop. Svi stoje gologlavi, on čita, kadi, oni metanišu, krste se. Preseče se kolač, i onda nastaje slava. Počnu zdravice. Čorba se po tri puta pojede. Žene sav hleb pred sobom, štipkajući, pojedu i zasite se čekajući dok dođe zdravica "za slatku večeru", i onda večera. Dođe i ona. Večeramo. Čuje se kako kašike zveče i pucaju vilice. Pred svakim "satlik" vina. Čim se načne, odmah se dopunjuje. Svi ućute. Samo tetka, srećna, nasmejana, onako isto zasukana i ulepljena testom, ulazi.

- A, lale, - dira je njen brat, čiča Toma - ovo ti je jelo zagorelo.

- Tugo, tugo! - prepade se ona. I mada zna da to nije istina već da se šale, ipak ide do svakoga, pita ga, probira mu iz čanka najbolje i nudi ga, kumi da jede, okusi. A ona? - zasitila se od gotovljenja. I ne može ništa. Sem, kad je suviše prinude, ako ispije čašu rakije, nazdravivši kome. Večeraju. Počinju da se razuzuruju, mintane da otkopčavaju, kolije svlače, pojase da popuštaju. A iz kujne, gde su devojke i mlade žene, "neveste", čuje se kikotanje, smeh, ugušena pesma i zvon dahira. One ne mogu da čekaju. Duga im večera, a pre večere da dođu ovamo gde su svi stariji, stid je. Čiča Mase odovud ih dira, smeje im se. Pa, navlaš, da one čuju, tuži se kako od devojaka, a naročito od mladih žena (a on se skoro bio oženio), "ne može čovek rahat

da večera". A one opet, otuda, iz kujne, odgovaraju mu kako "oni, muži, ne mogu da se najedu i napiju; sav im vek u to..."

- E, pa šta ćemo? - izvija se č'a Mase. - Kad nam neje vek u celivanju.

- O, o, što si pa za celivanje! - odgovaraju mu i kikoću se.

- More, puštajte ih! Ko će s njima da izađe na kraj! - poviču ostali.

Otvaraju im vrata, one se nećkaju. Guraju jedna drugu koja će prva. Dok, a uvek ona, snaška Pasa, žena čiča-Masina, prva ne uđe, pa za njom ostale. Ulazi ona: glava joj pognuta, oko meko i milo, pokreti topli, a na njoj šušti "kitajka"-anterija i svileni mintan.

- Na zdravlje i slatka vam večera! - pozdravlja im i odlazi na suprotnu stranu, dole, u dno sobe. Oko nje se ostale devojke i mlade načetaju, zgure, a ona ih sve skuplja, kao da ih štiti, a ovamo odgovara mužima na njihova peckanja, doskače svima, ali tako milo, ponizno. Kad je čovek tako vitu, plavu, nežnu a razgovorljivu vidi, ko bi rekao da je ona, kad su je Arnauti grabili, uz put ih noću zavarala i ovamo pobegla? Pa čak do naše granice, preobučena u muško odelo, i peške, preko planina, došla! Tu ju je našao Tomča, koji se baš tada vrzao oko granice kao krijumčar, i preveo je kod njenog ujaka, koji je još pre bio prebegao od zuluma i ovamo se doselio. Taj joj ujak bio bogat i nije hteo da je da Tomči, koji ju je preveo, nego mome čiča-Manasiji. A Tomča posle za to čak mu bio i blagodaran što mu je nije dao, te se nije oženio, nije vezao (kao što govoraše), već i dalje ostao ono što je bio. Sam. Bez igde ikoga. Samo pije i luta po mehanama, bijući Ciganke i druge mehanske žene. Primili ga u opštinu. Ni kmet, ni policija, nešto srednje. Njega niti biraju, niti ga ko postavlja. Zna se šta je on - noćnik, koji obilazi varoš, hvata krijumčare, bije pijane sluge i simidžije, kad ih uhvati gde igraju "potapušku" na novac. Tako celu noć, a nekad svrati i na veselja, slave, proševine. Primaju ga svi rado. Nešto što ga se boje, a nešto što su kao više sigurni kad je on, kao vlast, tu. A Pasa, ne znajući da je on nju prosio, hteo da je uzme, kad ju je preveo, nije se od njega ustručavala, bojala, već ga je mnogo pazila. Na Uskrs, Božić, i onaj dan kad ju je preveo preko granice, kao uspomenu, slala mu je boščaluk, i gde god bi se s

njime našla, ona bi se šalila sobodno, umiljavala mu se, tepala mu kao bratu.

Večera je pri kraju. Počeše opet zdravice. Sofra već mokra od vina, umrljana od jela i puna kostiju. Razgovori življi, brži, isprekidani. A kako da ne? Kad ti od vina, i da ga ne piješ, od mirisa njegova, drukčije. Čiča Mase ne može da sedi. Diže se neprestano, ide kod ženskih; one ga guraju, on im se nameće. Čiča Toma jednako zove tetku, svoju sestru, da mu sedi do kolena, nazdravi mu i zapeva.... Tetku stid. Moli druge gošće da je koja odmeni. Aja! - Nijedna neće. A ona se snebiva. Ali kad je već i svekrva zamoli: Setke, ćerko slatka, ti mi, ti prva zapoj, ti mi otvori slavu! - Tetka svekrvi ne može da odreče, zameri se, već saže glavu. Kleknu do svoga brata, čiča-Tome, nasloni se na njegovo koleno i gledajući stidljivo u svoj skut, čupkajući bošću, zapeva milo, drhtavo, iz dubine... Isprva kao stideći se, a posle, kad počeše da joj pomažu, pusti glas i otpeva celu pesmu.

- Žene, pesmu, bre! - viknu sa čela sofre stari čiča Arsa, a mintan već izvukao iz pojasa i razgolitio svoje kosmate grudi. Žene ne mogu. Još ih stid.

- Vi prvo, kao stariji, pa onda mi - odgovaraju mu one, i već se došaptavaju koju će pesmu pevati. I zaista, stari osvetlaše obraz. Majka tečina s mojom babom i još nekoliko njih starica zapevaše:

Adži-Gajka devojku udava

Glasovi drhtavi, slabi, uzalud se uzdižu, ne mogu, već tiho, jednostrano idu, gube se u samim njima, a tako čudno, čudno utiču!

I kao da puče nešto. Poče pesma. Devojke, žene... Njihovi čisti, drhtavi, topli glasovi ispuniše sobu. Ne može se više. Zabraniše da se peć loži. Iznesoše satlike, čaše i svu "srču". Počeše iz kotličeta da piju. Kotliče se ređa. Piju, glave im propadaju u kotliče, laktovi im se tresu, grlo puca, a suze im idu od siline. Č'a Mase uzeo čampare, krši se kao čoček, vije, peva i izvaljuje na skutove žena. I sluge došle u sobu, stale iza peći, do vrata. Sve se otkravilo, oslobodilo, i samo dahće od smeha, pesme. Snaška Pasa naslonila svoje lice na ruku, grlo joj treperi, glas iz otvorenih joj toplih usta ide pravo, meko, milo... Peva staru pesmu: kako kad'n Stana u baštu išetala, izgubila srma-

kolan, u sreću joj mlad kaluđer, njega nabedila za kolan, i kune ga:
Ako si zel srma-kolan,
kato kolan da se viješ.
Kaluđer se kune, moli je:
Nesam, Stano, živa bila!
Ako sam zel srma-kolan,
kato kolan da se vijem
oko tvoja snaga!...
Kliknu moj otac:
Što si, Leno, na golemo?
Barem da si od koleno!
Prihvati Pasa i sve devojke za njom:
Ako nesam od koleno,
a ja imam crne oči,
crne oči, medna usta!
- Lalo, dahire! Tugo! Ne mogu više - poče da viče č'a Mase i da se trese, mrda, pruža ruke preko sofre za dahire.
Vrata se otvoriše i uđe Tomča.
Svi, čak i ja ovamo, nakraj sobe, osetismo hladnoću koju on spolja sobom unese.
- Srećna slava, domaćini!
Skočiše k njemu, skinuše mu suri šinjel, postaviše ga za sofru. Snaška Pasa poče kao uvek oko njega: da mu daje jela, toči vino, zapitkuje ga, pecka... On nešto jede, nešto ne. Krupan, koščat, crven, a lice mu jako čvornovato, puno uboda, ali zdravo i čvrsto kao kamen.
Nude ga jednako.
- Neka, neka... - odbija on. - Produžite vi. - Ama, da vam nisam ja na smetnji? - trže se on i poče da se diže da ide.
Ne dadoše mu ni da se makne, a kamoli da ode.
Pasa ga dirnu, pokazujući glavom na čaršiju, mehane:
- Idi, idi! Čeka te tamo...
- Ne, Paso! Živ mi Gospod, ne! Takav mi posao! - prekide je on tako iskreno, da se Pasa trže i kao pokaja što ga je toliko dirnula. Ali ona opet okrete na šalu:
- Jest. Takav ti posao. Samo da si po mehanama. Mesto ovde, ovako, da sediš, veseliš se, a ti tamo. Pa i da se oženiš. - A da

znaš kakvo sam ti devojče izabrala! - I prinese mu svoje blago, zajapureno lice tako blizu.

On ne može svoj širok pogled da odvoji od njena lica. Gleda je, gleda, a poče brada da mu igra.

Da bi se kao otrgao od nje, on ponese rukom po sofri, dohvati kotliče vina i poče piti. Pio je dugo, mnogo. Ne toliko da je pio, koliko je držao zagnjureno i sakriveno svoje lice u kotlu.

Opet poče pesma. Ali ne onako toplo, poverljivo, već nekako suvo, duže. Izgledaše da više pevaju iz milostinje prema Tomči, kako ne bi opazio da on nije za njih, i da zato oni pred njim ne mogu onako kao pre svojski da se vesele. A i Tomča je to kao osećao. Jednako se nameštao, rukom ili laktom, da niko ne vidi, pokrivao je svoju krpu na svojim čakširama ili mintanu. Obazirao se uplašeno, brzo preletao preko njihovih svilenih mintana, belih košulja, čistih čakšira. I svaki čas je očekivao nešto, bio na oprezi, a u pogledu njegovu i celom izrazu lica osećalo se: da on zna da ih je prekinuo, da je upao, da nije za njihovo društvo i da treba da ide; i ići će - ali, opet nije mogao da ide.

To kao da i snaška Pasa oseti, i bi joj tako žao na njih, što oni Tomču tako cene. I, da bi Tomči to kao naknadila, brzo se diže, rukom pozva devojke; one pođoše za njom, a ona, okrećućci glavu od ostalih, kao bojeći se da ovi to ne opaze, gledajući u tavanice, više sebe, pođe vratima i zapeva:

Goro le, goro zelena,
dosta sam po te odija.

I iziđe s devojkama u drugu sobu.

Moj otac prihvati:

Kumitske čete vodija.
Mnoge su majke plakale!

Tomča, pognut, na iznenađenje sviju, upade i produži, više kao za sebe:

Najviše majka Jovana!
Zakla ju sina jedinca!

I tako, iz dubine, tupo, oštro, poče celu pesmu: kako je, kad je zaklao Jovana, oca njegova nagnao da ga peče. Otac ga pekao i plakao:

Jovane, sine, Jovane!
Ti si mi, sinko, prvenac!

I majka plakala:
Jovane, sine, Jovane!
Ti si mi jagnje đurđevsko!
I sestra plakala:
Jovane, brate, Jovane!
Ti si mi cveće prolećno!

Završi. Svi ćute. Čuje se plač. Šamijom žene brišu oči.

- Tu li nađe? - odazva se muklo č'a Mase.

Vrata se otvoriše, i snaška Pasa, za njom devojke burno uđoše, vitlajući se, igrajući, udarajući u dahire, obilazeći ih, pevajući im oko glava... Ali snaška Pasa! U jeleku, šalvarama, razuzurena. Ćerćelije i nize bisera trepte joj ispod belog nežnog grla... A cela snaga joj se uvija, uvija tako duboko. S pognutom glavom, rukama više sebe, obilaze igrača. Ne "čoček". Drugu, težu, topliju igru. Polako, kao izdaleka, s nekom slutnjom i raskošnom jezom, za njom su išle, više kao senke, prateći je u korak, devojke. Igraju lesu, ali nevešto, kruto, nešto od stida što im se mlada tek nabubrela tela pokazuju, mada su tu svi svoji, a nešto i od velike pažnje, kojom prate igru njihove "snaške". Ostali, iznenađeni, podignuti, s ispruženim rukama i otvorenim ustima, gledaju je željno, prate... Ali na ustima im zadržan krik, dopadanje... A sve to zbog Tomče, jer je on taj zbog koga oni ne mogu da iskažu sve što osećaju. A snaška Pasa se baš najviše oko njega vije, igra mu: čas kao rob, pognute glave, blagodarno, do crne zemlje; čas milo, nežno, ganuto, sestrinski.

Tomča se diže:

- Da idem! - I, upinjući se da stoji dobro, čvrsto, nasloni se leđima o zid.

- Sedi, sedi, Tomčo!... - tek reda radi viču ostali, ne okrećući glavu k njemu.

- Čaršija, mehane... ko zna šta je tamo? - za sebe on govoraše. I brzo, samoga sebe goneći, iziđe bez kape, šinjela, gologlav, ali ne na kapiju, u čaršiju, već iza kuće.

Iziđoh i ja za njim. Napolju svuda duboka, mrtva noć. Iz čaršije, sa česme pada voda. Na studenom i mutnom obzorju izbio mesec i, jedva probijajući kroz vlažne oblake, osvetljava celu varoš, i okolna brda nekom mrko-gvozdenom svetlošću.

A Tomča na gredi što štrči iza kućna temelja, seo baš ispod fenjera. Gologlav, gleda u mutno nebo, mesec, i sluša iz sobe igru, pesmu, krike i veselje, koje tek sada, kada on izađe, poče u svoj svojoj silini. Snaška Pasa tamo jednako peva, a ovamo Tomča čas ustaje, čas seda, hladi grudi, briše znoj... A kad ubriše čelo, on i kosu ponese u prstima. Poče da savija cigaru. Papir mu se lepi, cepa, a duvan se prosipa.

Odoh u kujnu da mu iznesem žar mašicama. Tamo, u kujni, iz velike sobe, pesma, toplina, vino. Muži počeli da ištu puške, a devojke se oslobodile i same pevaju. Iznesoh Tomči napolje žar. A on još nije savio cigaru. Skut mu i kolena posuti duvanom i razvijenim cigarama.

- Č'a-Tomčo, hoćeš žara? - oslovih ga.

On se trže. Bi mu tako neugodno što sam ja tu i gledam ga. I jedva dočeka ovo, moju ponudu, i zgrabi s kolena jednu razvijenu cigaru:

- Daj, čičin...

I poče da je pali, ali nevešto, grizući je, žvaćući, trepćući očima, čelom, celim licem, od pesme koja dolazaše iz sobe. Utom snaška Pasa zapeva silno. Tomči suze navrše, saže se, zagrcnu...

- Puh! - huknu i sav duvan izlete iz cigare, osta mu samo papir na usnama. Diže se.

- Mile... - a ne može da govori - kaži, kapu... šinjel, momak neka... donese u mehanu... Ne mogu ja... Imam rabotu... Ne mogu!

I ode, kruto, teško, gazeći oštro.

Jedva naterah momka da mu kapu i šinjel odnese. Momak odnese. Pođoh i ja za njim, ali se vratih, uplašen od piske i larme i Tomčina surova, od besa promukla glasa:

- Sviri, bre!

Zatim su se čuli pucnji njegove žile i jauci, previjanja od udaraca, plačni glasovi svirača, Ciganaka, Cigana, koje gonjaše ispred sebe, i njihova molba:

- Aman, gazdo! Hoćemo! Sad ćemo! - Zatim uplašenu silnu svirku.

Odoh u spavaću sobu, u kojoj behu čitavi redovi pospale dece, razbacanih stvari po sanducima, tepsije pune parčadi hleba, ukvašena vinom i jelom. Brzo se zgurih i legoh. Kandilo gori,

oko mene toplo; iz velike sobe pesma, veselje. Po celoj kući mastan miris od jela i pića. Ja glavu ne smem da dignem, pokrivam je, bojim se da pogledam u prozor da ne vidim hladnu noć, onu mrko-gvozdenu mesečevu svetlost, ili da ne čujem Tomčin strašan glas, kako bije Cigane i ispred Tomče njihovo pištanje i vitlanje po pustoj, nemoj čaršiji...

1900.

Borisav Stanković

GUGUTKA

Zadugo sam lutao po groblju tražeći njihove grobove. Nije se tako lako moglo naći. Stari grobovi sa velikim pločama, ozidani čerpičima, ugnuti, poispreturani. Već ih nestaje. Mesto njih sveži, novi, ograđeni "filaretama" s malim spomenicima, natpisima, cvećem... Da ih nisu prekopali? Ali nisu. Još nije prošao toliki niz godina a niti imaju potrebe, jer zemlje ima još toliko, toliko... Pamtim pravac kojim sam išao kad nosah zadušnicu. Tad se od crkve išlo na desno, pa sve putanjom, pored adžijskih grobova i odmah na naše. Ali sada putanja duga. Crkva okrečena, slike premazane, čak i zvonara ukovana novim daskama obojenima narodnim bojama. Uzeo sam stari pravac. Desno od crkve udarih naviše, ali jedva iznalazih stazu. Morao sam više puta da preskačem male, sveže grobiće sa još neosušenim cvećem i prekrštenim vencima preko njih. Ili me prepreči istrulela greda stara groba. Zemlja oronula a ispod nje zija dubina i hladnoća. Jedva naiđoh na panj odsečenog duda pod kojim su žene posle pomena sedele u hladu i uzimale za dušu. Poznajem samo dužinu grobova čija se sredina ugnula. Jedva naiđoh na upale kamene krstove. Pamtim te široke, mrke nezgrapne kamenove sa urezanim krstom. Na vrhu njinom tamna udolica od mnogo paljenih sveća, suza i poljubaca. Čovek je čudan. Nikad ne može da pokaže onakav kakav je. Kad sam polazio suze su mi navirale pri pomisli na te grobove. A sada stojim nem, pognut. Kajem se što sam dolazio. Skidoh kapu, ne prekrstih se, samo klekoh i dodirnuh usnama hladno kamenje. Zatim pripalih sveću i sedoh. Nikoga nije bilo u blizini. Nedaleko stoji izbačena vlažna zemlja nove rake. Oko porte sede prosjaci i čekaju pratnju i prolaznike, da ih daruju. Čuje se udar motike sa brega gde okopavaju kukuruz. Dopire pesma iz njiva zasađenih duvanom, a letnji dan u Boga na izmaku pa toplo i sveže. Digoh se. Udarih na desno. Groblje pa groblje. Samo ugledah crkvenjakovicu gde obilazi nove grobove i pali kandila po "gospodskim" i "golemaškim" grobovima. No, iza crkve, među starim grobovima (sada tu ne daju nove grobove) čije se bele,

mramorne ploče ispreturale i kameni sanduci izvalili, naiđoh na iako star, a ono tako uredan, suh, čist grob, ko da je juče u njemu ko zakopan.

Iza krstače spazih gologlava starca, gde se zaneo oko čupanja trave i čišćenja kamenčića. Nešto je gunđao. Posle razabrah da psuje pse što se noću lunjaju urličući i loču zejtin iz kandila.

Kleknuo, široke čakšire zemlju mu dodiruju. Bio je pod kapom. Lice se nije moglo videti, jer beše nad očima, pod šubarom kruto parče debele hartije, valjda zaklon od sunca...

- Pomozi Bog!

- Bog ti pomoga, sinko... gospodine! - dodade brzo kad me vide. Diže glavu i zagleda se u mene. Zatim brzo ustade i priđe mi.

- Ama ciji bese ti?

- Ja? Stojanov!

- E, bre, sinko... Gle! A ja star... ne vidim! - dodade tužno kao pravdajući se... Beše sav smežuran. Ruke su mu drhtale, glava se uvek tresla, a oči mu i kratki brkovi bili su po sredi žući, valjda od šmrkanja burmuta. Za pojasom, u silavu, video se bosiljak i crvena maramica lepo uvijena... Do grla mintan bio mu je raskopčan, zavrnut, te se videla čista, bela košulja ispod koje su provirivale sede dlake suhih, upalih i koštatih mu grudi... Stajao je onako mali, pognut preda mnom, gledajući me tiho, i tresući sa sebe travu, korenje i grudve zemlje, jednako raspitujući me...

- Pa što tako ovamo?

- Dođoh da obiđem naše!

- Ako, ako, sinko!... Zašto su se mučili, ako ne za to. Rodili su te. Evo i ja. (I pokaza na grob.) Do'odim, ne ostavljam... Trebaše on meni, ali Bog... Hvala mu.

Pošto zagleda kandilo i sveće da li gore, poljubi krst i pođosmo. Čim nas spaziše prosjaci i bogalji oko kapije, opkoliše nas. Svi oko njega, kao da im je dužan.

- Za tvojega Mitu! - bogorade oni i svaki nabraja usluge što čini njegovu grobu. Jedan donosi svako jutro vode i sipa mu u testijicu do krstače, drugi cveće, treći sveću. A neki počeo da priča, kako ga je Mita, dok je bio živ, častio... Starac izvadio kesu, ruke mu se tresu te jedva vadi novaca iz kese. Daje, smeškajući se zadovoljno, detinjski.

- Na... Pa neka vidim da mu što vali... Sve ću u Anadol da surgunišem. Na, za njegovu mladu dušu.

Jedva iziđosmo iz porte i uputismo se širokim, prašnjavim putem za varoš. S desne strane je zid groblja, a s leve njive i polja. Pogdegde doprlo bi do nas preko zida naricanje na kome grobu, a iz njiva pesma ili udarci motika. Išli smo ćutke. Starac je išao nesigurno. Jednako se zagledao da mu što ne vali. Doterivao pojas, čakšire i čistio se.

Uđosmo u mahale. Starac mi poče pričati. Raspitivao me je. Onda poče o mojima. Kako je s mojim ocem živovao, putovao po Turskoj, išli čak u Serez za espap... Glas mu je bio slab, ali nije drhtao, pištao kao drugi starački glasovi, već kao jedva, jedva izlazio iz njega. Sunce se klonilo zapadu. Još malo pa da zađe. Njegovo rumenilo, kao žar posut po pepelu, tako odsjajivaše po drveću, zidovima. Dođosmo do Itine kasapnice. Bilo je to sve. I kafana, mlekadžijinica, ćevabdžinica i bakalnica. Pred njom je stajalo obešeno i rasparčano meso u torbama. Muhe su zujale, lepile se za torbe i padale po tezgi na kojoj su obično sedele mušterije, a na kojoj sada beše sedeo sam Ita "kovač". Još se iz daleka poznavao u njegovim belim čakširama starog kroja, bez gajtana. Približismo mu se. On seo na tezgu. Prekrstio noge, zavalio se i puši na svojoj velikoj i debeloj muštikli poduhvativ lakat desne ruke u levoj...

Čim nas spazi, skoči, obu cipele koje su bile na zemlji i pođe nama. Ali kad spazi mene, seknu se, no pošto ču da sam "njihov", oslobodi se i zdravi.

- Kod Mite li beše, Jovane?

- Tamo! - odgovori moj starac Jovan.

- A i ja pre neki dan svrnu' te mu zapali' sveću. 'Oćete da sednete? - ponudi nas kad dođosmo do dućana.

Zatim iznese č'a-Jovanu malu, tronožnu stoličicu, a meni, kao "gospodinu" veliku, tešku i glomaznu. Pa onda iznese u lejci vode, poli Jovana, ovaj umi ruke, obrisa ih svojom maramicom iza silava i izvadi burmuticu pa poče da šmrče, pošto ponudi i Itu.

Ita ga je raspitivao čas za ovo za ono. A najviše za njihovo staro vreme. Uopšte, ne znam da li zbog mene, tek Ita se je prema starcu ponašao kao sažaljevajući ga a opet poštujući i ugađajući mu.

- Ito, daj nam po jednu, ako hoćeš.

Ita iznese kavu nama, a i sebi.

Opet razgovori. Počeše da pričaju, ali to kao da je bilo namenjeno meni. Najviše su grdili današnja vremena, kako je svet postao "vr'ovinja", spominjući staro dobro vreme, svoj život, mladost.

- Još, Ito!

Pijemo svi. Veče tek da padne. Iz polja idu radnici. Čuje se pesma i duduk. Na bregu i u reci pojavile se ovce. Zvonik crkve, pokriven plehom, blešti i odudara. Krstovi se na crkvi crne tamno i kao da tonu. Pred nama njive, jednolike zelene ravni.

- Što me, Ito, ne teraš? - trže se č'a Jovan. - Ja se zadocni'.

I brzo ustade.

- De, de... Još je rano - zaustavlja ga Ita. - Stići ćeš!

- E, znaš ti mene. Pođem pa zabasam. Izgubim se, a moji viču...

Oprostismo se i pođosmo. Morao sam da odem i do njegove kuće, "da me vide njegovi", kao što č'a-Jovan veli.

- 'Ajde, sinko, 'ajde nama. Istina nismo Bog zna što... Ali naši smo...

Pođosmo. Zađosmo u Odžinku naviše. Reka presušila i samo pesak i tek po koji veliki kamen nanos. Kuće se jedva vide od bašta, gustog drveća, tako bujnog da se samo dole, kroz stabla naziru.

Stigosmo do njegove kuće. Pređosmo jendek, i zađosmo u baštu. Tu bašte nije ni bilo. Bilo je kao ledina sa gustom travom. Na sredi se dizao stari, veliki orah. Iza njega je dvorište s bunarom, stara kuća, uzdignuta s doksatom. Oko kuće, bašta, aleje luka, paprike i kupusa, pa onda ambar od pruća i pokriven tuluzinom, i još druge staje. Č'a Jovan mi je pokazivao sve, drveće koje je zasadio, opravke što je učinio...

Čim nas spaziše, istrča pred nas stara, mala, podgrbljena starica. Iziđe nam na susret s izrazom koji se ticao č'a-Jovana i kao da govoraše kako mu se ne čude što me poveo, niti da mu je to prvina... Ali čim ona ču čiji sam, poče me starica grliti i celivati žaleći i vajkajući se, "što moja majka nije živa te da me vidi koliki sam"...

Nudi me u kuću, a grdi č'a Jovana.

- Što ne uvedeš dete u kuću, nego ovde, na ovaj zeleniš? Kao da nemaš kuće... - kori ga, a on se i ne pravda, već zapoveda da nam iznesu što...

Iznesoše nam pokrovčić i prostreše pod orahom, o čijoj je najbližoj grani visilo crno, masno uže i o njemu čengel. Sigurno tu kolju, jer se još po stablu poznaju mrlje krvi i isušena, ulepljena parčad creva. Posle nam iznesoše jastuke, da nam je mekše. Ja seo na stolicu, a č'a Jovan prekrstio noge, pošto je izuo cipele, i skinuo kapu. Donesoše nam rakije i mezeta od mlada, kisela luka. Do nas sede i stara, a služila nas je njihova snaha, žena u godinama sa velikim, ispucanim rukama i mirnim, pitomim licem...

- Tamo li si bio? - upita ga starica.

- Tamo. Pa tamo se i nađosmo. (I pokaza na mene.) Došao da zapali sveću i zateče me... Jedva sam ga poznao.

- Tugo, tugo, slatko dete! - i pogleda me bolno i tronulo starica. - Pamtiš li nanu, sine? E, more sinko, da znaš kakva ti je bila majka?! Njena rabota, vrednoća, i lepotinja, nadaleko beše... A ti beše mali... Znam te, kad ona dođe kod mene, na posed. Tebe donese povijenog, a ja sam baš bila odbila moga Mitu, beše već trećak. Dođe li Mita moj, a tebe majka razvije, ti se praćkaš u pelenama, pružaš ručice, smeješ se, a moj Mita oko tebe... I tako ceo dan igrate. Mita mi oko tebe zaboravi na mleko... Hej, ej...

I umuknu, trže se, pogleda u snahu i kao da na njenu licu opazi nešto, te se diže i ode izvinjavajući se poslom. I č'a Jovan kao da beše dirnut. Pognuo glavu i ćuti. Zatim se obrati snahi i reče joj da ide. Ona se nećka. Ali i ja je zamolih, i ona naposletku ode, ostavi nas same.

- Ženska rabota! - reče č'a Jovan kao pravdajući staricu... - Šta ćeš joj! I govorim joj sto puta, da pred njom to ne počinje... Aja, ne može...

- A što? - upitah začuđeno.

- Eh, što?... Pa ne li, to je žena Mitina? Kad mi umre, ne ostavi ništa iza sebe, do nje. A ja, kuda ću? Šta ćemo sami mi, dve duše, u ovolikoj kućetini? Šta ću da radim, nego, ovu istu, što je vide, snaju mi, udadoh za drugoga, dovedoh ga kod mene i usinih... Na Mitino mesto... Pa kao što vidiš... Eh, bre, sinko, bre, sinko... Gledam, pa ne mogu... Pa i ne idem među svet.

Tako, ako se nađemo mi stari. Šta ćeš mu? Stari ljudi, pa... A ostarelo se već. Noge me ne drže, kosti mi se tresu. Neću još mnogo da trajem, bre, sinko!... A i dosta beše. Dosta... Pini, srkni! Zdravica ti!

I ispi čašu. Ispih i ja. Rakija stara, komovica i čista kao suza te pali, gori.

Već je noć. Ali ne mrak, već neka sredina od prozračne tmine i vedroće. Oko nas mrak, a u daljini čisto. Više nas jasno se ocrtavaju granje i lišće prema nebu. Iz varoši dolazi žagor, po kućama počele da vreče koze dovedene s paše. Pred nama, kroz stabla, iza Odžinke crno se ocrtavaju prostrane, izbrazdane njive, a iza njih, na padini, crnila se Sobina sa svojim starim kestenima i orasima... a više nas sklopilo se lišće, ukrštalo i šuška, klizi tako tajanstveno i meko. Sve se utajava i tone, ali dajući od sebe života u onom tihom blagom i silnom mirisu zelenila.

Snaha nam iznese sveću. I kad je dobro utvrdi u zemljani čirak, ode da spava, pošto je mi nagnasmo, jer jedva zadržavaše zevanje dok utvrđavaše sveću.

- Kao kokoš rano se saviju - poče č'a Jovan. - Ama da se i tebi ne spava, a ja te ovde...? Znaš, takva mi narav. Nema noći, a da ne sedim ovde i gledam... Isprva, morao sam, čuvao sam kuću, znam, svašta ima, jer, kao što vidiš, odgrađeni smo. A posle pređe mi to u krv. I sada, da me zakolješ, ne sklapam oči, dok se sve ne smiri, utiša. I prvi, drugi petli kad već počnu, ja jedva zaspim. I to pola sata ako spavam, a posle, opet se probudim, trenem i do zore ne spavam. Samo žmijem, ćutim, ležim, a sve čujem. Šta znam drugo da činim? Starost, bre, sinko, teška starost! Sedim tako, pa se zamislim. Preda mnom čeprnja vina, ali i ono mi se ne pije, već samo da ga ima preda mnom, da ga gledam... I tako sedim, svi moji zaspe. A ja sedim, eto baš ovde... Sedim, gledam. A niti me je strah, ni čudno kao nekad u mlado vreme. Slušam, a ne znam ni sam šta slušam... Ama ti ne piješ? Pij, sinko...

Popismo. Sveća je gorela. Njen žut, slab plamičak igrao se, vio i čas trnuo da ugasne od jačeg vetrića, čas bi buknuo, uspraviv se i obasjao mene, č'a-Jovana, čije lice sad došlo žuće, a čelo i više, uže, ispupčenije i oštrije. Samo mu oči drukčije, jagodice tamnije. Ruku suvu pustio na koleno i prsti mu se

tromo savili. On se zagledao pred sebe. Malo glavu nakrivio. Kao da nešto sluša.

- Nema je! - šanu kao za sebe, a opet očekivaše.

- Ko to? - upitah naglo.

- Gugutka. Od neko vreme sve mi u snu dolazi, predskazuje mi se. Skoro ću već. Pa samo čekam nju da čujem, i onda znam. I čekam je celo veče, svake noći. Slušam, čekam. U ovo doba sam je čuo i odmah izdahnu...

- Ko?

- On, bre, sinko, moj Mita, sin... Kako da ne pamtim... Sve izdado' na njega, lekove. Vodih i po manastire i kuda ti ne. Aja! Glava odsečena, lek nema. Dete mi kopni, kopni. Gledam gde ga nestaje, a ne mogu ništa. Da li njega da gledam, ili onu staru, majku mu, koja jedva ide i samo kuka. Jedne večeri, baš kao ovo sad. Toplo i meko. Mi seli da večeramo. Kakva nam je večera! Nego samo pred njim da se pokažemo. On leži. Mi jedemo. Ja ga gledam, pa kad vidim da me ne gleda, brzo vadim zalogaj, i mećem pod sofru. A nešto me spopalo pa od muke da crknem... Gledam ga, on se izvalio, gleda me, oči mu čudne. Pozva me. Dođoh, nadnesoh se. On pokaza na majku. Čedo moje slatko, oseća već, pa da mu ne vidi majka. A za mene k'o veli: Može on. Jak sam. Rekoh joj da izađe i nešto mu donese. Tobože on to da traži. Iziđe ona... "Tatko, će ti umrem..." "Ne, bre, sinko!"... Ne znam ni kako sam to kazao, samo se vidoh gde sam pao, seo... Gugutka pisnu. On se izdiže, dohvati za grudi, pogleda me kao da me zove, moli... a ja?... Ne znam što je bilo. Ko mu je sveću dao... Ništa ne znam. Samo pamtim gugutku, i čekam je, i slušam...

Plamen planu jače, pravo. Osvetli ga. Kao da me nešto uhvati za srce kad ga pogledah. Ne beše ni tužan, ni plačljiv... Nego nabran, suv, kao pečen.

Retka, prilepljena kosa po suvoj mu oštroj lubanji došla kao ono kad dete dobije temenjaču. Kosti od slepoočnjače, jagodice, sve kosti u glavi bile su tako oštre, jasne, i obasjane žutom svetlošću, izgledale su da jedva čekaju da lice, da ta suva, bez masti koža, samo na jednom mestu pukne i one sve da, razglobljene, trule, poispadaju i od celog lica ostanu samo tamni, hladni očni i usni otvori. Noć kao beskonačnost. Čini ti se da padaš, toneš. Više nas šušti lišće, beli se do pola osvetljeno,

ispucano na kriške, stablo orahovo. A on stao, naperio uši, i zagledao se i čeka... Sa visine odjeknu pucanj... Sigurno gone šverc. Poduze me jeza.

- Noć je. Da idem.

I ustadoh.

- Zar ideš? - trže se č'a Jovan. - Istina, noć. Hajde da te ispratim.

I uze sveću. Isprati me čak do puta sa kojeg se videla čaršija. Ništa nismo govorili. On jednago drži sveću više glave, osvetljava put, džbunove, šiprag gde smo prolazili, i po kojima se čuo šušanj poplašenih insekata, od svetlosti.

- E zbogom, sinko. Prošćavaj, ispratio bih te još, ali tamo ne idem. - I pokaza rukom na čaršiju iz koje je dolazio mlaz svetlosti.

Oprostismo se. On se vrati, idući jednako nesigurno, polako, držeći sveću više glave i gubeći se u mrak... zajedno sa onim krugom svetlosti koji se rasipaše zrakasto od njega i gubljaše u mrak.

Pogledah oko sebe, a ono potpuna noć. Noć topla, meka, čudna. Sva okolna brda i bila planinska crne se i ćute, samo se krečnjava Čuka beli, blešti i odskače od opšte crnine i noći.

1898.

Borisav Stanković

STANOJA

Cela ga je čaršija i donja mahala znala. Kad dođe pazarni dan, uzajmi ma od koga dva-tri dinara, pa trguje sitnurijom, preprodajući je. Uzajmljeno vrati, a "ćar" popije.

Pričaju, a i on koliko se puta hvalio, kako je bio nekad imućan: držao bakalnicu, imao dućan, kućicu i jednu sakatu sestru. Ali nekako otkad se moj stric oženio strinom, on se propio, i malo-pomalo dućan napustio, kuću dao sestri, i počeo da služi, dok naposletku nije došao kod strica, ne tražeći nikakve plate do samo hleba, starog odela i prenoćišta u štali.

Kad se napije, skupi svu strininu decu, a i mene, pa nas vodi po šećerdžinicama, kupuje nam šta hoćemo; onda nas pošlje da odemo strini i pohvalimo joj se, a on pođe pozadi nas, gleda, smeška se i peva svoju omiljenu pesmu:

Mehandži, more, mehandži,
donesi vino, rakiju,
da pijem, da se opijem,
dertovi da si razbijem!

- Poj, poj, - a sutra? - dočekala bi ga strina srdito.

On zastane, nasloni se na zid, pa je gleda nekim čudnim pogledom.

- A što? Ti li si mi ga dala?... Moje pare! - I, kao u inat njoj, seda na zemlju, prekrsti noge, baca kapu, vadi iz pojasa staklo rakije, pije iz njega i produžava pesmu.

A kad je trezan, radi kao crv. Što god mu se naredi, on samo radi i ćuti. Ponekad, kad mu mi, deca, suviše dosadimo dirajući ga i vitlajući se oko njega, bacio bi posao, razjurio bi nas, i onda otišao. Ali, ma ko da ga naljuti, čim bi strina pristupila njemu, metnula ruke na rame i blagim glasom zamolila ga: - Stanojo, što si ljut? Nemoj. 'Ajde učini to i to! - odmah bi uzimao rad i radio kao besan.

Moj stric beše prek čovek. Njegova reč bila je u kući zakon. Koliko puta on tuče strinu i goni je od kuće. A naročito kad se napije, onda, što kažu, u svet da se beži. Sećam se jednom: došao on kući pijan, uhvatio strinu, zavalio je ispod sebe, i tuče

dušmanski. Mi se od straha sakrili po ambarima. Stanoja utom iza kuće, u dvorištu, cepaše drva na drvljaniku. Dok ćutaše, ništa; ali kad je stric uhvati za kose i, obviv ih oko svoje ruke, otpoče da je vuče i drmusa ko lud po kući, strina tiho, utušeno, pisnu; Stanoja, kad ču strinin pisak, oslušnu, da se uveri da li je zaista to njen, pa brzo ostavi rad, baci sekiru i uputi se k njoj u kuću.

- Ne, Stanojo! - viknusmo mi iz našeg skloništa.

- Hajd vi! - oseče se on na nas, a glas mu drhtaše.

I uđe u sobu, stade između strine i strica. Ovoga uhvati za ruku, te se strina oslobodi i uteče. On tada pusti ruke stricu, stade preda nj, i otpoče ga moliti:

- Nemoj, gazda, grehota je, nemoj! - branio je strinu. - Ženska strana!...

A stric stao, zgranuo se i sav se trese od jeda. - Ti li bre, pseto?! - viknu on gušeći se, i dohvati štap te lupi Stanoju po glavi. Šiknu krv. Stanoja se povede i, sav obliven krvlju, iziđe, dođe do bunara, ispra glavu, metnu duvan na ranu, te krv zasta. I, metnuvši ruke pod pojas, klateći se, ode pognute glave...

I valjda zato strina ga je pazila. Svako veče, uz jelo, davala mu je po jednu veliku čašu vina. A uvek stara odela i zimi ponjave da ima čime da se uvija noću.

Jednom se strina razbole. Stric beše na putu, te nemaše niko da se brine o deci i kući. Tada Stanoja uze sve na sebe. Čistio je kuću, nameštao decu, oblačio ih i radio sve poslove po kući kao neka žena. I kad bi uveče sve spremio, decu namirio, uspavao, onda bi seo na prag od sobe u kojoj ležaše strina i celu bi noć probdeo, čekajući da joj štogod ne zatreba. Ako slučajno čuje što od žena da joj treba kakve ponude, odmah bi otrčao i donosio. Jednom uzeo pa napunio pojas i nedra pomorandžama, limunovima i drugim voćem. Ide, smeje se; mi trčimo oko njega tražeći mu, on nas odbija:

- Hajd, hajd! Nije za vas!

Zatim uđe strini u sobu i, ne govoreći joj ništa, sve sruči pred nju.

Strina se zabezeknula, pa srdito gleda:

- Lud li si? Šta će mi to, a?...

On ćuti i češe se po glavi.

- Kazuj, šta će mi to? Gde nađe pare? Neću ti ovo, neću! - I poče da baca i gura od sebe.

On se sagao, pa ono što ona baci skuplja i ponovo joj pruža.

- Jedi, jedi! - nudi je.

Strina ljuta što on i onako nema, pa još sada kupuje, troši; srdita i ne gleda ga.

- Neću. Ne gledaš sebe! Dokle ćeš...?

- Ako, ako... Dok živim, dotle... Suđeno je!... - A glas mu još više drhti.

Šta će? Da ga ne bi sasvim odbila, strina uzme i nešto okusi. On tada od silne radosti istrči u kujnu, skače, grli nas, ljubi i diže čak do tavanice.

I za njena bolovanja ni kapi pića ne okusi. Ali, čim se ona pridiže, ode i napi se kao zemlja.

I stric je pio. Beše, istina, bogata kuća, izobilna svačim, ali nemaše sloge i ljubavi. Sirota strina! Onako visoka, crnomanjasta, suva, s crnim krupnim očima, dugačkim tankim obrvama, malim i upijenim ustima - beše i radenica ko krtica. Od rane zore do mrkla mraka ona je bila uvek u poslu. Koliko bi puta u pola noći došla kod nas, bežeći od pijana strica, prespavala bi tu, dok se on istrezni, i uvek pre svanuća vraćala bi se natrag kući. Poče i pobolevati onako "s nogu", ali joj niko ne obraćaše pžnje! Ali jednog dana pade u postelju i ne diže se više!

Beše jesenje veče. Zahladnelo. U kujni plamti velika vatra. Mi smo se, deca, načetili oko nje, zapretali bose noge u pepeo i pečemo kukuruze na žaru. U sporednoj sobi ležaše strina. Sigurno je bila mnogo bolesna, jer moja mati i druge žene čas po čas izlazahu i ulazahu šapćući. Stanoja, kao uvek, seo do vrata njene sobe, skupio se i ćuti. Odjednom se vrata otvoriše i iziđe stric.

- Idi, zove te! - reče Stanoji, a on sede na stoličicu do vatre, zavaliv glavu u ruke.

Stanoja uđe, a vrata za njim ostaše otvorena.

- Stanojo! - ču se otuda iznemogao strinin slab glas. - Skupljaj pamet, Stanojo, mene neće biti više. Skupljaj pamet, jer ti nemaš nigde nikoga. Sam si. Nemoj da piješ. Zbogom i - oprosti mi!

Pogledah strica, a njemu se oči ovlažile, trepavice od nadošlih suza podnadule i brk mu igra.

Sav zacenjen, gušeći se, iziđe Stanoja, i opet sede, savi se u kut do vrata. Zagnjurio kosmato lice u ručerde, pa jeca. Suze mu idu niz ruku.

Stric ga pogleda mrko.

- Što plačeš? Ćut'! - oseče se na njega, a nama mahnu rukom da idemo spavati.

- Ga-a-zda!... - čuh Stanojin tup glas.

Drugog dana posle toga zakopali smo strinu.

Dani prolažahu. Stanoja sve više opadaše. A i stričeva se kuća raskući. Stanoja napusti stričevu kuću i iđaše od kuće do kuće po mahali. Radio je, cepao drva, klao, kopao grobove, i sve što god bi mu se naredilo.

Leto, zima, njemu je bilo svejedno. U iscepanim čakširama, nekim pojasima i krpama od košulje provođaše dane. Njegova strulja kosa, snisko nabrano čelo, nos mali, usta debela, ispupčene jagodice, razvijene vilice s gustom i čekinjastom bradom, - sve to beše podivljalo, mutno i tužno. S tupim i učmalim izrazom lica, razdrljenim i kosmatim grudima, pogledom besvesnim i tužnim, činjaše on na čoveka utisak snažan i nekako odvratno tužan. Kad samo pred kim stane, obori pogled i ište što, a glas mu tup, mlak i monoton, čoveku dolazi da beži od njega, samo da ga ne gleda takvog. Noćivao je kod nas. Dali smo mu jedan sobičak. Koliko mu je puta moja mati davala spavaće odelo, ali on to odmah odnese, proda i popije.

Posle nekoliko godina umre mi mati. Da bismo njoj grob iskopali, morali smo strinin raskopavati. Stanoja je već bio tu i rado pristao da mojoj materi kopa grob. Uze motiku i stade preda me:

- Mile, da idem?

- Idi, Stanojo, ali lepo da skupiš kosti.

- Hoću, hoću!

- A znaš li čiji ćeš grob da raskopaš?

- Ne.

- Strinin.

- Neću! - reče uplašeno, poblede i sede na zemlju.

- Što?

- Neću, neću! - i odmahivaše rukom od sebe sav druščući.

- Kako? Zar hoćeš drugi da kopa grob?

On se diže.

Ja mu iznesoh malo rakije.

- Ne, ne, oku mi daj, oku! - i poče da uzmiče.

- Posle, Stanojo. Sada je ovo dosta. Opićeš se, pa nećeš znati.

- Ne, ne!... Oku, Mile, oku!... Oh!

Iznesoh mu punu okanicu. Uze staklo, pogleda ga naspram sunca, prodrmusa rakiju, brk mu se nasmeši, pa naže i otpi dopola.

- Ah! - i strese se. Zatim uze motiku i ode.

Posle podne dadoše mi torbicu od čista platna, te odem na groblje, skupim u torbicu prah strinin, koji će se posle opet prepojati i metnuti s materinim sandukom u grob.

Odoh tamo. Još izdaleka spazih više strinina groba gomilu izbačene, crne zemlje, a po njoj komađe od trulih dasaka, krpe i parčad od zemljosana odela i ubuđale obuće. Na ivici groba stajaše ispijeno staklo rakije, a do njega motika i Stanojin iscepan mintan. Nagoh se grobu, ali se brzo ustrašeno trgoh natrag.

Na podu groba behu poređani ostaci strinini: glava, ruke, rebra... A više njih, naslonjen na budak, sav umrljan zemljom, natuštena čela, razbarušene, zemljom posute kose i golih, crnih, kosmatih grudi, stajaše Stanoja i gledaše u strinine poređane kosti.

Trgoh se i pogledah nebu. Ono čisto i plavo. U daljini, preko ograde, zelene se bašte i vinogradi. U čistom i suvom vazduhu klikće ševa i lastavica. Ohrabrih se i opet pogledah u grob, a Stanoja crnom, umrljanom rukom pređe preko očiju. Odjednom pade ničice kostima.

- Kato... zar ovo ja tebi, ja?...

- Stanojo! - dreknuh uplašeno.

- A? - đipi on i pogleda me strašno; ali kad vide ko sam, brzo se pribra, uze budak i otpoče da kopa, šanuv: - Ti si, Mile!

- Tu da skupiš, - rekoh, a i meni glas drhtaše.

- Ako, sad!... - poče on pokorno. Pa uze torbicu, saže se polako, prekrsti se, i kao najveću svetinju, otpoče skupljati njen

prah. Ruke mu drhtahu, a ponekad tek vrcne suza niz umrljano mu i zemljom posuto lice.

- Što plačeš, more?

On podiže glavu. Pogleda me pogledom u kome beše sve: zakopana ljubav, proćerdan život i večita tuga za nečim.

* * *

Posle nekoliko godina umro je. Pričaju da je pred samu smrt pobegao iz bolnice, a čuvari ga našli mrtva na putu ka groblju.

1898.

Borisav Stanković

NUŠKA

Već uveče i kojekako. Zabunite se, zaboravite i zaspite. Ali, kad vas noću probudi mesečevo sijanje - a on baš upro u lice -, ne znate da se jedva diše. Gledate, gledate, pa... More, i zemlja je tamo druga! Ležite i pružate se slobodno i proverljivo po njoj kao pored majke.

Pukne li leto, u kuću se ne zaviruje. Sem što se iznose ili unose spavaće haljine i gotovi jelo, ostalo sve u dvorištu, u bašti. Znate kako je to kad se uveče poprska dvorište, prostru asure, dušeci i jorgani. Ležite, a miriše ovlažena prašina. Mesec sija, te se crne stare, zelene, već obrasle mahovinom ćeramide na kućama. Čisto ne smete da dahnete. Ako se nakašljete, strah vas hvata, jer se samo vaš kašalj čuje i ništa drugo. Zagnjurite glavu u jorgan, udišete miris skoro oprana čaršava, slušate kako popac u ognjištu iz kujne cvrči, iz bašte kako šušti lišće, kako skaču po drveću i žbunovima još nezaspale ptice, do vas, u bunaru, kako kaplje voda sa ovlaženih kamenova, a odozgo iz ciganske mahale jedva dopire zurla, koja tanko pišti i čuje se daleko, daleko...

Danas bila nedelja, a mene jedva otrgli sa svadbe. Komšija Trajko ženi sina prvenca. Kuća mu odmah do naše. Majka i otac otišli tamo na večeru, a mene doveli da nije sama Nuška, gošća, koju je mati još u subotu uveče dovela. Jedno, da ima ko kuću da očisti i ručak zgotovi, dok majka i otac idu u svatove, a drugo, da se i ona, Nuška, toga dana provede: da iz naše bašte preko zida gleda svadbu i oro što će se igrati celoga dana. I Nuška je gledala celi dan. Pokupila kamenje i trupove što je našla po bašti, naslonila ih uza zid do višnje, i popela se na njih, te gledala oro. Bio je silan svet u igri. Čak sam i ja igrao. Hvatao se do najboljih momaka. Oni me rado primali, ne radi mene, već radi nje, naše gošće, Nuške, čije je belo, okruglo lice sijalo preko zida ispod granja i lišća. A od cele nje video se samo gornji deo prsiju joj koja su se, naslonjena o zid, bila izdigla, odapela, te po njima legle velike nize dukata i dubla... I otud je gledala ovamo u oro, ali tako gledala kao da ni u koga ne gleda.

To je jedilo momke. Naročito Mladena, crvena, visoka momka iz njene mahale, koji je čak ovamo došao radi nje i ubi se vodeći kolo i dajući bakšiša Ciganima. I da joj, valjda, pokaže kako je voli, on, kad kolo povede, ne pušta nijednu devojku do sebe, već uzme mene, njenog rođaka... kao da sam ja, nešto, ona! A Nuška se na to samo osmehne, prevuče očima i - ne gleda ga!... Eto, zato su me, kad je nastala noć, silom sa svadbe doveli kući, zatvorili kapiju, a otac i majka otišli na svadbu, a mene i Nušku ostavili da spavamo. Zato sam i bio ljut na Nušku. Bacao srdito orahe i kestene što mi je davala. Čak nisam hteo ni da jedem. Ona je bila polila dvorište, prostrla postelju i iznela u tepsiji večeru. Ali, ko će da jede! Pred nama tepsija, večera nedirnuta. Mesec sija kao rastopljeno olovo. Senke velike, mrke, talasaju se i šire. Sa svadbe, kroz našu baštu, dopire mrka, žuta svetlost, isprekidana i izlomljena od granja i lišća dok do nas dopre. I oni tamo, na svadbi, večeraju. Čuje se zvek tanjira, čaša, okanica i tiho, sevdalijsko sviranje svirača. A više nas, kroz obasjan vazduh, klizi nešto toplo, opija.

- Večeraj, Nuške!

Ona uzela hleb, premeće ga po prstima i gužva u kuglice. Pomera se s mesta, otkopčava čas jelek, košulju, čas razgrće i zanosi kosu za pleća.

- Vrućina mi! - govori, a glas joj kratak.

Gledam je i čudim se. Nije ona takva. Znam, i pre, kad je tako majka dovede u goste, a ona živi vrag. Posle večere skupi oko sebe devojke, pa dođu i mlade žene. Otac, kao uvek, povuče se u sobu da rano spava. Samo majka s njima ostane, a one, pošto dobro pritvore kapiju, zapuše rupe na njoj, počnu da igraju i pevaju. Šta ti ne rade! Oblače se u muška odela, plaše jedna drugu, valjaju se po travi u senkama od drveća po bašti. A Nuška im kolovođa. Kad samo razastre crne kose, razuzuri se i obujmi neku, a naročito onu koja se plaši od tmine i noćne vlage, pa se s njom vine u baštu. Trči tamo, vitla se i peva pesmu kako "kumita bulu grabi, beži s njom u planinu na konju, a bula se nećka, grli ga i muca: "Ah, džan'm, džan'm!""

- "Ah, džan'm, džan'm!" - Izleti ona iz bašte, ostavi onu s kojom se vitlala, pa uzme tepsiju i, udarajući po njoj, poče da se previja, trese, igra. Kose joj šibaju, obrazi gore, oči cakle, a ona igra i peva.

- Šta ti je? - pitam je sada. Ali ona glave ne diže. Kao da ne sme da me pogleda. Samo se jednako raskopčava, hladi, zavrće rukave na košulji, i gleda nekako čudno, meko. A mesec, čisto trepti. Od našeg dvorišta, gde mi sedimo, samo se to sjaji, a ostalo sve je u senci od tolikog drveća što je oko nas i po baštama.

Utom sa svadbe svirači zasviraše brzo, sitno, valjda na zdravicu starojkovu, i čuše se uzvici...

- Oh! - viknu Nuška i diže se. Poče da se proteže. A sa svadbe žagor veći. Odjednom uze me u naručja, prigrli celim rukama i ponese u baštu. - Da gledamo, - šaputaše noseći me kroz baštu.

I donese me do zida. Izabra najtamnije mesto, u ćošku do jabuke. Mene metnu na zid i okrenu tamo, svadbi, a ona osta iza mene. Odupre se o stablo nogama, izdiže, nasloni na zid, prigrli me i, tako sakrivena iza mene, zagleda se u dvorište, svadbu: u one stolove do zida, ljude oko njih, starojka, svekra i ostale zvanice, koji se, već zagrejani pićem, zavalili, raskopčani mintane, bacili gunjeve i počeli da kašlju, krkljaju, teško uzdišu! Mlada ih i mladoženja služe. Samo je jedan fenjer, okačen o granu kajsijinu, osvetljavao ozgo.

Na sredi dvorišta bunar, a oko njega se sjaji razlivena voda. Iz kuće svakog časa izlaze poslušnici, donose jela, kotlove s vinom. A do kuće, ispod streje, između muških u dvorištu i ženskih u sobama, seli Cigani. Svi u senci. Sviraju. Samo za Šabana, šupeljgdžiju, nema mesta. Izgurali ga drugovi ispred sebe, na svetlost. On prekrstio noge, pognuo se. Beli mu se čalma, crni koščato lice, a po beloj šupeljci, u koju svira, padaju krupni mu, crni i koščati prsti. Svira on, a njegov kusi pas (koga smo mi, deca, uvek jurili, jer nas je ujedao kad god smo hteli da se približimo njegovom gazdi) čučnuo preda nj, digao glavu, zagledao se u gazdu kako ovaj svira i samo prednjim nogama mrda, kao po svirci. A svi sviraju. Grneta gr'oću, ćemane klizi, dahire zvone, a Šaban svojim šupeljkom sve njih vodi, izvija, upada, prekida, seče, te da čovek još više pobesni. I zaista. Eno, starojko i još nekoliko njih ustali. Drže se za stolice; hteli bi u oro, ali kao da im je žao da prekidaju pesmu, pa samo stoje, zanose se po svirci i rukama, po taktu, odobravaju:

- A, ha... Tako! O-o-o-o!

Pa, kad starojko ne može više da izdrži, viknu Šabanu:

- Šaban, de onu, tešku...

Cigani im zasviraše. Žene to jedva dočekaše i istrčaše iz kuće, sada, tobož, samo da gledaju, a posle će se već i one uhvatiti u oro. A oro već počelo. Njih nekoliko izdvojili se, izvadili maramice, peškire, i, pognuti, pazeći da ne pogreše, počeli da igraju, ali polako, teško i silno.

- A, bre, Mile, dušu da dam, samo da sam ja - ti! - prepade me i trže od gledanja zagušljiv glas ispred mene. Pogledah, a ono se izdiže zaturen fes na čelo i ukaza oznojeno i zažareno mrko lice Mladenovo. Nuška se iza mene još više saže, poniknu, i rukama me poče jače privlačiti k sebi, kao da me odbrani od njega. A on se jednako izdizaše na prste da bi mogao pored mene da vidi nju. Ali nije mogao. Samo je u mom krilu video njene bele, pune ruke, kojima me stegla i, onako poniknuta, krila se iza mene. On izvadi kesu s novcima i pruži mi dinar:

- Na, da si kupiš... - pa, mećući mi novac u nedra, pusti ruku na njene ruke i zadrža ih.

- Ne uzimaj, ne uzimaj! - iza mene čuh kako mi Nuška prestravljeno šapuće.

Okrenuh se, a ona se sagla čak do zemlje i nogama kleca. Jedva se drži. Osećam kako u mom skutu otima, čupa svoje ruke od njegove; ali on ne pušta. Svirači sviraju, oro se već raširilo i počelo da dopire čak ovamo, do nas, a on nikako da digne ruke s njenih, i da se odvoji i ode.

Nuška se jedva oslobodi.

- Hajdemo!

I skinu me sa zida, uze, prigrli još jače na grudi i pođe, ali krijući se, po senci, uza zid. Odupro sam se o nju. A ona sva vrela, oznojena. I ja sam oznojen od nje. Kako sam je desnom rukom obgrlio oko vrata, prsti moje ruke dopirahu čak do njenih toplih, vrelih joj usta. A nedra joj topla, tvrda. Čisto osećam kako se neke grudvice rastvaraju i krše u njenim nedrima pod mojim laktom. Čak mi i noge gore od njene toplote...

- Ne slušaj ti njega... Lud je on, lud! - kao da se pravda, govori mi ona, zanosi se i jedva ide. A ja njega vidim gde se izdigao, gleda, odupro se rukama o zid, pa čisto za nama što ne preskoči. A ona kao da zna za to, pa ne sme da se okrene, samo mene jače grli i njija se, spotiče o najmanji šljunak. Zaustavlja je najmanja grančica i trzaju je i plaše senke i vlaga noćna. Kao

da se oslobodi nečega kad se vide u našem dvorištu i kad sede na postelju... Poče da se tare rukom po čelu, skuplja kosu, hladi... Ode do bunara, izvadi vode, poče da se umiva, zapljuskuje...

Osveži se, pribra. Oči joj sinuše, obrazi zaplamteli, a po njima ulepljeni prameni joj kose... A sa svadbe jednako oro. Počeše puške. Isprva tiha, dugačka i monotona pesma, pa posle brža, veselija... A šupeljka pišti, te srce kida... Odjednom se razleže pesma:

Jovane, prvo gledanje...

Nuška skoči. Nije mogla više. Dohvati tepsiju i poče da igra. Nikad to neću zaboraviti. To beše nešto!

Znala je da nas niko ne može videti, pa je igrala, vila se, cikala, i prevrtala, kao da joj je od toga bogzna kako slatko dolazilo. Rastresla se, jelek razgrnut, košulja otklopljena, te joj grudi kao mramor blešte; kosa crna i vlažna, šiba je i mrsi se... Snaga joj se krši i vije kao zmija. Samo joj oči raširene, čudne, tamne, a opet tako svetle... Pesma i svirka sa svadbe sve jače. A mesečina se razastire i pliva, pliva... A ona prva pesma otuda još traje:

Za malo mi se, tugo, gledasmo!

Nuška se izvi natraske. Kosa joj dodirnu zemlju, prsa odskocise, rukavi joj se zavrnuse cak do ramena, padose dole. A ona, presavijena, drzeci tepsiju, koja blestase od mesecine, poce:

Jovane, prvo gledanje!...

U to se beše sva unela. Kao da beše pala u neki zanos, šta li? Onako otvorenih usta, kao da je gutala sve što dolažaše sa svadbe: i mesečinu, i noć, i sve, sve... Jedva se trže. Razgrnu jorgan, pade, uze me u naručja, prigrli, privuče u skut, i metnu moju glavu u nedra.

- Spavaj, spavaj! - umirivaše me i uspavljivaše, a sva se tresla, valjda od svega onoga što je oko nas sve silnije i silnije bivalo. Tresla se ona i sva mirisala, mirisala, tako mirisala!

1899.

Borisav Stanković

U VINOGRADIMA

Miriše mi zemlja na ispucano grožđe, a magla hladna i mrka već počinje da se ne diže tako lako. Sa sviju strana samo lupa od opravaka na bačvama i krblama. Otkako je nastala berba, noć se ne zna. Ma koje doba bilo, a čaršija je zakrčena kolima grožđa sa sela. Oko njih leno i dremljivo stoje seljaci, iščekujući kupce, mehandžije, i, uvijeni, u dugim gunjevima, sa dugačkim štapovima, "ostanima", rasteruju decu, koja se tiskaju oko kola, kradu iz njih grožđe, više radi zabave, i, zasićena, umrljana, ono što ne mogu da pojedu bacaju oko sebe, te na sve strane, gde god stanete, puca zrno pod nogama.

Po ulicama koje vode u vinograde ili na "carski drum" vrve konji natovareni krblama, berači, argati, prosjaci, Cigani, a među njima i poneki gazda na svome konju ili magarcu. Pa kad sve to počne da se tiska, gura, pretiče jedno drugo, onda ni kokoš ne bi mogla da prođe s jedne na drugu stranu, a kamoli čovek. Samo se čuje vika konjara, škripa belih korpa što, nabacane, vire iz krbala, a između kojih se jedva vide deca koja jašu; u skutu im bošče, za pojasom "pištoljče" od čaurice, a bose im noge klate se i udaraju konje po vratovima. U strani, pored zidova, ide ženski svet. Napred su žene u anterijama, "količićima" i zagasitim šamijama; za njima devojke u tesnim mintanima, šalvarama, cipelama "na kopče". Idu one lako, plašljivo. Drže se ruka za ruku i koso okreću k zidu, da im "muškarci" ne vide nabrekle grudi. A "muškarci" zabacili dolame preko ramena, utegnuli se pojasevima do pazuha, i s puškom u ruci grabe po četiri koraka u jedan. Poneki besan, pa opali iz puške; devojke ciknu, sabiju se u gomilu, konji potrče, krble počnu da se odvajaju od samara i lupaju, dečaci na konjima se pognu, jednom rukom pridržavaju se za samar da ne padnu, laktovima i trbusima stiskaju bošče što su im u krilu, a drugom zaustavljaju konje. Ovi se brzo stišaju i pođu običnim, sitnim koracima. I kao pre, opet počnu da cupkaju, razrivaju put kopitama i grabe vinogradima, koji se izdaleka crne, a po kojima se svet već razmileo, viju dimovi naloženih vatra, šarene se

obešene ženske "stajaće" haljine o granama već ogolelog drveća, odjekuju pucnji pušaka, usklici, dovikivanje. Nebo je sivo, tmurno. Brda i bregovi crne se i nepomično ocrtavaju. Cela je zemlja vlažna i mrka. Pokatkad proleti jato gavranova, ali ne grakće, već samo šušti i brzo se izgubi u mrku daljinu i maglu. A magla se polako i razvlačeci diže...

Jesen. Da, da! Ali tada ne beše jeseni. Srce mlado, duša tek navirala, oči se raširile, pa ceo dan švrljam s drugovima po vinogradima, pucamo iz pušaka, ložimo vatre od vlažnih, zemljinih lozinaka i pušimo duvan. Tek pred večer ako dođem u naš vinograd. Još izdaleka, na ulazu, vidim gde se Marko konjar raskrečio, šubara mu štrči na glavi, on kolenima pritisnuo krblu, zavrnuo rukav na košulji i mulja grožđe što mu žene sipaju iz svojih korpa, grdeći svaku što pored grožđa bere i suho lišće. A one ga i ne slušaju šta ih grdi, navikle se, pa ga samo peckaju i diraju, on samo mulja, viče i trčkara čas ka trešnjama, gde je rakija, čas na put da obiđe svoga konja, koji čekajući na tovar pase suhu travu po jendeku.

- A, gospodinče, - predusrete me. - Kamo čiča-Marku rakije? Tako li ti? Čekaj, da li ću da ti igram na svadbu.

Ućutkah ga duvanom i uđoh u vinograd. Žene me jedva dočekaše i osuše grdnjama: gde sam bio? što ne radim? kako neću ni večeru da dobijem, i drugo. Odgovaram ja njima. Šalim se. Bile su sve naše: tetke, strine, ujne, neke iz komšiluka; a bila je i ona, Lenka. Samo ona, kao meni za inat, nije se dala da je vidim. Šalim se ja s njima, jer znam da mi mati nije tu. Ona je onamo, iza vinograda, pri vatri, gde, zajedno s komšinicama iz susednih vinograda, piju kafu i nude se rakijom. Zatim odoh ka trešnjama koje su bile u sredini vinograda i oko kojih je bila mala ledina. Po granama i oko stabala bilo je obešenih i poređanih ženskih haljina. Tu je bilo svilenih šalvara, anterija, mintana, lakovanih papuča i cipela. Sve ono što se pri radu prlja... Počeh da tražim što za jelo, jednako slušajući šalu, smeh i kikotanje naših što su brale oko puta. Po koja, dok joj se odnese puna korpa i isprazni u krble, ustala bi. A obično svaka šamiju zabacila, razuzurila se, bez bošče, u ustima drži zrno grožđa i siše ga. I u svakom vinogradu tako. Svuda žene, devojke. Trče iz jednog u drugi vinograd, sastaju se. Nestalo je međa, granica. Sve je jedno. Po drvetima bele se obešene

haljine, iz jendeka i međa viju se gusti dimovi, čuje se prasak suvih lozinaka na vatri, uzvici pri tovarenju krbla, njihovo krckanje, kikot devojaka, razgovor žena i vitlanje dece... Svuda i sa sviju strana dim, pesma, pucnji, a sve se to meša, razastire i rasplinjuje u vlažnom, kao nakiselom vazduhu...

Ja sam stao. Nisam osećao glad. Gledao sam i razgledao haljine što behu oko trešnje. Naiđoh na Lenkine šalvare od đizije i mintan od jumbasme. Poznao sam ih po onim zlatnim širitima. Ja ne znam zašto, ali zagnjurih lice u njih, jer su one mirisale na nešto što tako godi i potresa. Iz toga trže me vika na Spasenu, mladu, vitu, crnomanjastu i toplu ženu našega komšije, koji je odmah posle svadbe otišao u Tursku, da šije čakšire, pošto to kod nas već nestaje. Viču na nju što neće da bere. Voli da nosi korpe, da istrčava na put, gleda, obzire se, pa da posle utrči u vinograd preko jedneka, vijući se i kikoćući. A ostale je peckaju, pitaju: da li je skoro snivala muža? zbog koga istrčava? Pa, da bi šala bila veća, počnu je dirati za Marka. A Marko čuje, milo mu, pa se čini nevešt i samo viče:

- Žene, brzo!... Brzo, bre, eno komšije već trinaest tovara, a mi,... Ih!...

I brzo se saginje, mulja besno, a ruka mu se crveni kao krv od grožđa.

Odvojih se od trešnje i sedoh do jednog čokota. Nisam hteo da idem tamo kod njih. Jedno, radi nje, Lenke, kao i u inat, a drugo - znam da će me terati da radim. A da im ja nosim korpe, teške su; opet da berem, brzo me zaboli krstača saginjući se. Zato sedoh za čokot, otkinuh grozd, on mi se prosu, zrna odleteše i razasuše se. Počeh da im pribiram i da im zagledam onu njihovu glatku površinu, skupljam med što se nahvatao po njoj i slušam pesmu koja baš sad otegnuto i izdaleka dolazi:

Devojčice, ružičice - ružo rumena!
A što si mi nevesela - usta medena!

- Što ne bereš? - čuh iza mene glas mek, drhtav i vreo. Sav se zapalih, ali ipak neću da se okrenem, već odgovaram tupo:

- Pa šta ću, kad ti za mene radiš? - I okretoh se. Više mene ona, Lenka, stoji. Čeka da se ja osmehnem, pa onda ona. U desnoj joj se ruci beli nova korpica, a u levoj "kosirče". Prsti joj ulepljeni zemljom, kako je po njoj skupljala zrna. Brada ovalna,

a tamni joj i rumeni obrazi odskočili od stegnute šamije, kosa joj se izvukla i pala po čelu čak do mrkih joj i krupnih, vlažnih očiju.

Stoji. Čeka da se nasmejem, ali ja neću, no ćutim i čupkam lišće. Bili smo u svađi. Posvađali smo se pre nekoliko dana kad je dolazila kod nas, na bunar, a od mojih niko nije bio. Tek sto je bila počela da vadi kofu iz bunara, a ja, kao uvek, došao sam, i, tobož, doneo joj moju testijicu koju sam navlaš ispraznio u kujni, da je napuni. Pa se nisam odmicao od nje, već stajao i dodirivao je. Ona je plamtela sva, ali, zauzeta oko vađenja kofe, nije mogla ništa. Samo je počela brže da okreće čekrk, a pri tom da joj se puna, mlada snaga uvija, krši; da joj grudi više odskaču, a oble joj mišice na rukama da se pokazuju, zatežu mintan. Uhvatio sam je za pas. Nije mogla da se brani. Jer, ako me odgurne rukama, pustiće kofu koja će natrag u bunar pasti i razbiti se; a ovamo sam je ja grlio sve više i više... Ona je klecala. Htela je sve da pusti i padne.

- Pusti me! - molila me. - Pusti, tako ti svega na svetu!... Oh, majčice moja!...

I zaplaka se.

Pustio sam je. Ali od jada nogom gurnuh moju testiju i razbih je.

- Ne boj se. Znam ja da ti mene ne voliš, nego... - počeo sam da gunđam odmičući se od nje.

Ona je izvadila kofu, počela da sipa vodu u testije, ali sva se tresla, drhtala, te voda nije ulazila u testiju. Oko deset kofa je izvadila dok je jednu testiju napunila. Čitava se bara razli. Jedva napuni tu testiju. Ali nije išla. Sva zažarena, stajala je; nije smela otići a da se ne pomirimo. Zna ona da je tada ne bih pogledao i da bih je tako uvredljivo peckao, da bi išla kao luda. I onda, čas u inat meni, raskalašna, besna, čas "unilna", kao da su joj svi po kući pomrli. Zato je tada i stajala, drhtala, njijala se. Čekala je da je ja prvi oslovim, makar i najgrublje, a ona će već odmah da mi popusti, moli me, nasmeje se, i tako da se izmirimo.

Ali ja ćutim. Okrenuo sam se koso i prstom šaram po zidu. Ona poče da skuplja crepove razbijene testije.

- Što ti je ono krivo, te ga razbi?

- Pa šta ću, kad sam ti toliko gadan, te plačeš od mene! - odgovaram nabureno.

Gledala me. Kako se bila sagla da digne testiju, tako i ostala. Na trepavicama suze, usta bolno, plačljivo razvučena. Ali ja bejah dosta snažan, te izdržah taj pogled.

- Ah!... - uzdahnu ona i diže testije, pa jedva iziđe na kapiju.

Eto, to je bilo sto sam sada ćutao i tako se činio još ljut, srdit. Istina da je ona odmah, otada, pokušavala da se pomirimo, ali se ipak nije toliko ljutila što ja neću. Jer je znala, sigurna je bila, da ćemo se ovde, u vinogradu, pomiriti; da ćemo, kao i lanjske godine, s jednog čokota zajedno brati grožđe, da ću da mećem u njenu kotaricu, služim se njenim kosirčetom, pa posle, kad počnemo zrna da skupljamo, da ću, navlaš, gurati moju ruku u njenu, a tada će prsti da nam se prepliću i glave, lica, kose dodiruju. I, naposletku, da ćemo iz mojih usta da "zobamo" zrno, ali tako da jedna polovina zrna ostane u mojim a druga u njenim ustima... I zato što je znala, ona je jutros, kad je došla k nama, bila ponela novu, belu korpu i lepo kosirče, i sva je drhtala od radosti, sreće. Po četiri puta išla bi i vraćala se za jednu stvar... I sad, evo gde je došla, stoji više mene, čeka da je ja pozovem da beremo zajedno i pomirimo se. Stoji ona i čeka. Ja jednako ćutim, a osećam vatru od njene blizine. Počeh da kidam jedan poveći grozd. Ne mogu, jak.

- Na ti kosirče! - šapnu i pruži mi ga.

- Neka. Mogu rukom. - I od jeda što ne mogu, seknuh, da sva zrna popadaše. Osta samo peteljka.

- Čekaj. Ja ću... - I saže se. Obrazi joj plamte, ruka drhti; a tako je topla, meka i mila. Lenka odseče grozd.

- Evo! - I pruži mi ga. Gleda me zamagljenim i upola zatvorenim očima. Čak joj brada rumena i svetla. - Hajde da beremo! - šanu i kleknu do mene.

- Ne mogu korpe da nosim. Teške su, - branim se ja.

- Neka. Ti samo beri, a ja ću da nosim. Mogu ja, - hrabrila me je milo, a već grcala od sreće što ću da se odobrovoljim, ne srdim se više na nju.

- Ne, ne! - Ustadoh. - Ići ću u "Rašku", da tamo čuvam vinograd.

Njoj glava klonu, kosirče iz ruku ispade.

- Ako! Idi! - pokorno prošapta i umuknu, oduprevši se rukama o zemlju, da ne padne.

Pitah mater, ona mi odobri.

- Idi, - reče. - I onako ovde nisi za vajdu. Samo pazi da Ciganke..., jer se sad ta vera razmilela, pa...

Pođoh. Na kraju vinograda, do međe, bilo je nekoliko već suvih višanja, a oko njih se uvile loze sa sočnim lišćem, debelim prućem. Vile su se uza stabla, granje, te činile zaklon, kao kolibu. Bile su to "gavranice" i "drenovke". Tu je bila zemlja uvek suha. Htedoh da prođem kad - ona, Lenka! Zaobišla i stala tu. Čeka me.

Naslonila se leđima o stablo i rukama se pridržava za grane. Pobledela, samo joj usne rumene i nabrekle.

- Što se ljutiš na mene? Ne ljuti se, živa ti majka! - poče me moliti, a jedva govori, plače, samo da se pomirimo. Krupne suze kotrljaju se niz obraze. Diše utajano. Hoće da čuje moj dah, a kamoli glas, oproštaj što očekuje.

- A, pa posle opet kao onda, na bunaru, da plačeš?! - počeh ja.

- Neću više da plačem, ži' mi ti! - I da bi me uverila, poče prstima da skuplja rasturene suze po obrazu.

- Neću!... Daj mi da te poljubim! - rekoh odjednom, i sam ne znajući zašto. I počeh da se tresem. Opi me valjda onaj miris zrela i na sve strane izmuljana u krblama grožđa i vlage... Ali najviše, čini mi se, opiše me njena usta, koja se sada - srećna usled potvrde da je volim, zastidjena od moje drkosti, a što tražim otvoreno, glasno poljubac - behu razvukla u osmeh.... Eh, to ne beše osmeh! Beše to nešto što pruža, mami, ali od velika, iznenadna stida strepi i trza se i od same pomisli na poljubac.

- Ne, ne... - mucala je, a jedva se savlađivala da glavom ne odriče.

- Daj mi!

- M-m-m... - mucala je.

- Neću silom, neću! - počeh. - Ako hoćeš daj, ako ne... - I pođoh.

Ona napreže svu snagu. Nije smela da se odvoji od grane za koju se držala, jer izgledaše da bi pala. Pa, žmureći, pruži mi: i lice, i usta, i oko, sve. Ali ni koraka k meni da kroči.

- E, neću! - rekoh ljutito i, ostaviv je, odoh brzo, kruto. Nisam smeo da se okrenem, jer znam kakvu bih je video. Ubrzah korake. Nisam više slušao onaj smeh, kikotanje, krckanje i

tovarenje tovara, samo sam jedva čekao da pređem carski drum i odem tamo negde... Počeh da se grčim. Magla nikako da se digne. Naročito se u daljinu ništa od nje ne vidi. Siđoh i približavah se gospodskim i golemaškim vinogradima. Tu već ne beše one vreve, žagora; samo su se u redovima i iza čokota crnela leđa radnika koji su, ćuteći, brali i žurili se. Pogdegde zabelela bi se i zašuštala koja suknja. Na bedemima od šančeva stajala je po koja gomila gospode i gospođica i gledala na "drum", po kome su promicali tovari u varoš, i Cigane, Ciganke, prosjake, koji su se razilazili po već obranim vinogradima da beru jaguridu... Pređoh i ja taj put, koji beše sav crven od grožđa, raskaljan i posut zrnima i peteljkama. Dođoh do česme. Brzo siđoh u dolinu i ne gledeći na onu ledinu ispod česme, na kojoj se streljaju osuđenici, a sa koje se sada čuo zvon ovaca i svirka čobana u duduk. Iziđoh iz doline i počeh se peti našem vinogradu, koji se odmah poznavao po gomili kamenja, brestu i onom redu od divljih ruža i trnja, što je bilo na međi i sprečavalo da se vinograd ne roni u dolinu. Stigoh i, dahnuvši, izvalih se među čokote. Zagledah se u crn, dugačak, sa zarivenim vrhom u zemlju, grozd, koji beše na čokotu preda mnom. Odjednom zašušta nešto iza mojih leđa. To je bila Ciganka, i već se sagla te bere.

- Šta ćeš? - viknuh.

- Kosirče da ti prodam! - požuri ona i približi mi se.

- Neću. Idi!

- Da ti bajem, ako hoćeš. Znam i crve da vadim iz očiju.

Pružih joj ruku. Ona ostavi korpu, veliku torbu i štapove što je vukla za sobom i kleče. Uze mi ruku, okrenu dlan i zagleda se u nj. Kako je čudno odudarala moja bela ruka od njene koščate, suve, crne ruke. Glava joj je bila umotana krpama i starim šamijama, ispod kojih su padale njene prosede kose u uvojcima niz lice joj, a lice joj ćoškasto i smežurano, vrat izdužen, smežuran, grudi crne, gole... Prljava nikad neoprana košulja virila je samo krajevima iz hrpe starih mintana, te su joj se videle čak i smežurane, bakarne boje, dojke... U onom mrkom zelenilu čokota, zgrčena, crna, s lulom iza vrata, držeći me za ruku i mrmljajući nešto u sebi svojim debelim, izbrazdanim ustima, tako je čudno izgledala, da nehotice povukoh ruku:

- Govori!

Ona, ne dižući očiju, prelazeći hladnim, crnim prstom po mome dlanu, poče: "Duša ti je široka, srce crno, te teško onoj koja se u tebe zagleda. Vek ti šaren, put dalek, neznan i taman. Ako preživiš..."

Trgoh ruku.

- Idi i naberi.

Pa, čisto bežeći, skočih. Nešto one reči, a nešto zadah od duvana, pomešan s teškim mirisom njena znoja i neopranosti, toliko me poplaši, da je nisam smeo ni da opomenem da mnogo ne bere grožđe. Odoh do višnje, naslonih se na njeno stablo s ispucanom i savijenom korom. I, kako mi teško pade kad se zagledah u sve što beše preda mnom! U dolinu, koja beše puna već ogolela drveća, česmu, drum, vinograde i onu ledinu s koje se čak i ovde čuo zvon ovaca, video čoban gde nogom naslonjen na kolac nečijeg groba, ogrnut iscepanim vojničkim šinjelom, svira u duduk. A svirka mu oštra, monotona. S leve strane, na putu koji je bio usečen, a iz doline, preko brda, vodio varoši, iskrsnu Mitka Meraklija. Poče se penjati, gotovo trčeći. Zadigao glavu, prigrlio korpu grožđa što je naprosio i koju će sad prodati u čaršiji za rakiju. Zato se, valjda, toliko i žuri, podskakuje, nabija šajkaču na oči, isprsuje gole grudi i peva. Čak do mene dopire njegov istrošen, ali još topao glas i poslednje reči jedne te iste pesme mu:

A ja sam ti, Leno, bolan, bolan-prebolan!

A krckanje tovara na drumu sve jače. Već se neki, koji su obrali vinograde, vraćaju kući. Dimovi vatra koje su počele da se gase viju se gušće, lelujaju se, istežu i ulaze u maglu, te se zajedno s njom lelujaju i rasplinjuju po mokroj, crnoj, obranoj zemlji.

1899.

Borisav Stanković

U NOĆI

Na njivi je sedela Cveta i očekivala muža, Jovana, da dovede vodu, te da natope duvan, što su još prosle godine zasadili, a nikako dosad "navadili". Ona beše sela, zgurila se, naslonila bradu na skupljena kolena, i gledala je sanjivim pogledom u toplu, tamnu noć. Po polju, svuda oko nje, viđahu se ljudi, kako po izbrazdanim zasađenim njivama rade pri fenjerima. Na istoku ocrtavahu se bregovi i bila planinska, odudarajući od tamnorujna neba, na kojem trebaše da iziđe mesec; a ispred nje, po reci i putu, dizahu se visoke topole i guste vrbe, te u ovoj tamnoj noći, sa svojim šuštanjem i njijanjem, izgledahu kao živa, ljudska bića... Ponekad čuo bi se tup, metalan zvuk motike, promukli glasovi radnika i njihovo dozivanje, ali je sve to, opet na mahove, raznosio još topao vetrić koji je pirkao preko ove ravnice.

Cveta beše mrtva umorna, ali se silom savlađivaše da ne zaspi. Odjednom, ona ču bat ljudskih koraka koji joj se približavahu, i posle razabra glas svoga muža.

- Eto, na! - govoraše on nekome. - Pogle, brate moj: cele godine suša, ni kapke vode da padne... Gle, kako je uvelo, grehota čoveka i da pogleda... Eto, od deset korena ako jedan prihvati. Nesreća, kažem ti!...

- Istina, istina! - odgovaraše onaj drugi.

- Bože, opet on?! - trže se Cveta preplašeno kad ču onaj drugi, više ženski no muški glas. I zatim brzo se diže i, kao bežeći, uđe u njivu, uze motiku i poče kopati. U tome dođe Jovan.

- Radiš li? - oslovi je. Zatim skinu motiku s ramena, zabi je u zemlju, ostavi fenjer i sede na među. - Hodi ovamo, gazda-Stojane, - okrenu se on onome koji iđaše za njim. - Hodi, sedi malo.

- Sad, sad! - ču se. I nesigurnim koracima, upadajući s jedne i s druge strane međe, ukaza se visoka, protegljasta prilika, takođe s fenjerom i motikom. - 'Bro veče! Radite li? - upita on tiho i nekako plašljivo.

Cveta na pozdrav ništa ne odgovori. Tobože, zaneta poslom, nije čula.

- Eto, mučimo se, gazda, kao svaka sirotinja, - odgovori mu Jovan i pomače se, te mu načini mesta do sebe. - Sedi. Odmori se. Hoćeš duvana?

- Pa, mogu. Daj! - I, obziruć̀i se, polako sede, skrsti noge i uze da savija i puši duvan, ali nevešto i brzo. Međutim, Jovan otpoče da mu se tuži na zle godine, rđava vremena, opštinu, vodeničare i na sve što mu smetaše, te ne mogaše da dobije vode. Stojan ga slušaše, klimaše glavom u povlad, pušaše odgovarajući mu oretko i kratko. I ko zna dokle bi to tako trajalo, da Jovan odjednom ne đipi, nagnu se nad zemljom i oslušnu; pa kad ču kako voda izdaleka dolazi, ono njeno miljenje, tih žubor, baci od radosti cigaru, zgrabi ponovo motiku, i bez fenjera otrča u susret.

- Cveto, spravljaj te brazde, - reče njoj, koja jednako kopaše podaleko od njih. - A ti, gazda, čekaj; eto mene sad, odmah... - E-e-hej! - rastegnu on veselo i izgubi se u noć.

Stojan kao da se uplaši od njegova nagla odlaska, jer se i on brzo diže i pođe za njim, ali se opet vrati, sede, i uze da čupka suvu travu, slušajući Cvetine udarce motikom. Odjednom, prema Cveti opkoli rukom usta i tiho viknu:

- Cveto!

Ali od nje ne ču odziva, do samo udarce motike.

- Cveto! - viknu on jače.

Ona opet ćuti.

- Cveto, čuješ li? - i naže se, napreže sluh i oči, ali vide samo nju kako se zgurila, pa udara silno motikom, iz koje ponekad, kad naiđe na kamen, odsevne svetlac. - Cveto, dođi, ili... - i htede da se digne, ali se trže iznenađeno kad vide nju gde dođe i naže se nad njim.

- Što si došo? - upita ga ona prigušeno.

- Ja?! - zagrcnu se on i uplaši. - Nesam, veruj, nego znaš, pođoh na njivu, i tvoj me čovek nađe, te... dođosmo! A ti se ljutiš?

- Odmah da si išo! - i okrenu se ljutito od njega.

- Ljutiš li se? Nemoj!

- Ne ljutim se, - poče ona da guta, kao suze. - Ne ljutim se, ali šta će da kaže svet, ljudi! Idi, ako misliš dobra. Šta hoćeš ti? Ta ja sam žena!

- Istina je, - odgovori on meko.

- Pa kad je istina, što dolaziš? Što me ne ostaviš?... Eto, imaš ženu, decu.

- Eh, - odbi on rukom - ne spominji mi.

- Da, ti imaš, a ja? Pa još i to, da nešto on čuje, onda gde ću ja, gde?

- Nemoj, Cveto, - viknu on kad oseti kako joj glas na plač zadrhta. - Idem, evo odmah sad. Istina što kažeš, ali ja... Znaš ti mene. Ja samo onako..., dođoh da te vidim. A ti, eto, baš kad hoćeš, neću više, neću... Zbogom!

Ona mu ne pruži ruku, da se s njim rukuje, nego se odmače od njega i reče oštro:

- Zbogom. Idi!

- Eh, ljutiš se ti! - potvrdi on udivljeno i, prebaciv motiku preko ramena, ode.

A kad se on izgubi, ona brzo, silom i, kao braneći se od nečega, okrenu se i uze motiku da opet produži kopanje, šapćući u sebi:

- Laže on, laže. Opet će doći. Oh, a šta traži? (Mada je znala.) Što je ne ostavlja već jednom? A da kaže mužu, ne sme. Jer, kakav joj je muž, i krv bi potekla... A ovamo, opet, s njime se viđa; govore, on joj dolazi, i muž joj ne zna zašto je sve to... Kud će joj duša i telo na onom svetu?... Grešno je to, grešno... Majko Bogorodice!

I otpoče da se krsti, šapuće molitve! Ali ova topla noć, tup i metalan zvuk motike, micanje ljudskih senaka s tamnim fenjerima... još je više to potrese, ispuni strahom i slatkim sećanjem. Pamet, nasuprot volji, kštenju, molitvama, poče joj silno stvarati i iznositi sve što beše...

...Bila je dete kad je njeni ubogi roditelji dadoše Stojanovima, da tamo služi, kako bi je ovi posle lepo udomili. Otac Stojanov beše prek i surov čovek. Po natmurenom i kosmatom licu izgledaše da niko od njega nije čuo blagu i nežnu reč. Sa ženom i Stojanom, koji mu beše jedinac, postupaše kao sa ostalim slugama. Svi su se njega bojali i strepeli od njega. I da ne beše matere Stojanove, žene milostiva srca, možda bi i Cvetu

postigla sudba njenih drugarica, sluškinja u tako bogatim kućama, koje bivaju ili upropašćene od slugu, a nekad i od samih gazda, ili zakržljave od prekomerna rada. Ali mati Stojanova poče je paziti, jer se njen Stojan, kao dete, najradije igraše s njom. I zato je zaklanjaše od slugu, ne davaše joj težak rad, te se ona docnije razvi i prolepša. Ona njena snaga, lepota, jedrina, zanošaše svakog, a najviše Stojana, koji se docnije, kad je odrastao, gotovo nikad nije ni odvajao od nje. Uvek su bili zajedno. Na njivi, polju, uvek, uvek behu oni jedno do drugog. On joj nikad ne dade da oseti da je ona kod njih samo sluškinja. Svakad joj je poklanjao ponešto, davao - krijući od oca - žita, brašna i drugo, da ona odnese svojim sirotim roditeljima. Beše on blag, miran, tih i raden kao niko. Ah, ti dani!

Odu na njivu da filize duvan.

Korenje ih pokriva do pojasa, pod bosim nogama krši se i roni suha zemlja, a oko njih, svuda, u nedogled, zelenilo i bujnost. Svež, čist i sjajan zrak greje ih, te im krv brizga u jedre obraze. Oni rade, kidaju mlade izdanke. Iz reke duše vetrić, a iz požnjevena polja, strništa, dopire pesma grlicina... Rade, utrkuju se, dirkaju jedno drugo, pa se sporečkaju i, tobož rasrđeni, odmiču se. Čute oboje. A ovamo gledaju se krišom ispod oka, a oko usta im igra prkosan osmeh. Ona, u tesnom jelečetu, povezana šamijom, s nestašnim i prkosnim osmehom na rujnim joj ustima, gleda ga krišom, vidi: kako se on češe, vrpolji, gleda u nju i hoće nešto da joj kaže, a ona mu tada okreće leđa i čini se nevešta.

- Cveto! - veli on naposletku. - Hajde da pevamo.
- Neću.
- A što? Eto, ja te molim!
- Pa baš i ti. Neću.
- Ali kad te ja molim? - pita on slobodnije i pristupa joj.
- A što me ljutiš? - govori ona, pa se tad nasmeje od srca i, tobož srdita, prilazi mu. - Hajde. Počni!

I počnu. Zapevaju pesmu koja se tad najradije pevala. Glasovi im čisti i dršću od radosti. Ruke im lete na rad, a okolinom se razležu reči pesme:

Vetar duše, vetar duše, al-katmer miriše;
dragi dragoj, dragi dragoj, sitnu knjigu piše!

- Cvet-o-o! - klikće Stojan i odmiče se od nje da bi je bolje video.

- Šta ti je? - pita ga ona vragolasto.

- Ti si, ti - moja!

- Eh! - nehotice, iznenada poleti joj usklik iz dna grudi. I brzo se saginje da sakrije radost i kao krv rumene obraze. - Nemoj, Stojane! Hajde da se radi.

- Ne, ne... - muca on. I ostrag, ispod pazuha, hvata je i stiska... Ona se otima, izvija, brani, ali tako malo, malaksalo, da mu se baš time još više podaje i privija uza nj.

- Nemoj. Dosta je, dosta, slatki Stojane... - šapće ona i krije lice. - Dosta... videće ko... oh!...

- Još, još. Daj! - grca Stojan i sve je više stiska, grli i ljubi gde stigne.

- Ta dosta... Oh, baš si ti!... - I, iznemogla, obamrla, blažena, predaje mu se i pruža mu onda čas levi čas desni obraz da ga on celiva naizmence.

Ali jedne jeseni, uveče, rekoše joj da se lepo obuče i nakiti. Zatim iziđe Stojanov otac, uze je za ruku i uvede u gostinsku sobu.

- Ljubi u ruku! - reče joj i pokaza na ljude koji behu tu. Ona klecnu, pogleda ga preklinjući prestrašeno i htede pasti, ali njegov oštar pogled i surov izraz lica povratiše joj snagu. I, jedva idući, poljubi sve one ljude u ruku. Oni je darivaše, pa čak i Stojanov otac, na iznenađenje sviju, poljubi je u čelo i izvadi veliki dukat - dublu.

- Neka ti je srećno, ćerko, i dugovečno. U mojoj kući jela si drvenom kašikom, a u tvojoj srebrnom, dabogda!

I izvedoše je. Ona pade. Celu noć nije znala za sebe. Od toga dana do svadbe, Stojana nikako nije videla. I udade se. Pođe za ovim Jovanom, čovekom istina ne sirotim, ali udovcem, tvrdicom i prekim do zla boga... Srce joj htede pući, ali jaka priroda i večit, težak svakodnevni rad pobediše... Uguši sve što beše. Ali, eto sad, od neko doba, opet on, taj isti Stojan, gleda, vreba zgode da se s njom nađe, vidi i razgovara. A ona ne može da ga gleda ni da sluša taj njegov mek, više ženski glas. No i on se nije usrećio. Oženili ga bogatom devojkom, iz znane kuće. Ali kao da ga nisu oženili, jer on otada nikad da se skrasi kod kuće.

Ženu ni da pogleda, već uvek, tobož poslom, beži u sela kod čivčija, gde su njihove njive, i tamo ostaje po čitave nedelje. Šta ti nisu radili, samo da ga zamiluju sa ženom, ali ništa ne pomaže! Prskali ga nekom vodom, čini mi se od tatule, davali mu bilja, vodili manastirima i među vračare, ali on nikako da postane razgovorniji, življi i bolji. Uvek samo ćuti, radi, dopušta materi da radi s njim šta hoće. Ni s kim se ne prepire. Otac mu da pobesni. Jednom ga istukao na mrtvo ime i isterao. Otada niko nije smeo njegovo ime u kući da spomene. Mati mu, sirota, da presvisne od tuge i srama. Molila ga, preklinjala, bar njoj, ako ocu ili kome drugom neće, da kaže zašto beži od kuće i žene, ali uzalud... I ko zna dokle bi to tako trajalo, da rodbina mladina, kad vide u čemu je stvar, ne poče iskati da im se devojka, iako venčana, vrati natrag. Jer, vele, nisu oni nju dali za njega, starog, i njegovu kuću, već za Stojana... Tada ga dozva otac k sebi, ne znajući šta da čini.

- Sedi! - rekao mu mrko i pokazao mu mesto do sebe na minderluku.

Stojan, kao uvek, samo stao pred njim.

- Neka - odgovori mu -, mogu i da stojim.

- Sedi do mene, sedi ko što priliči mužu, domaćinu! - i reč "domaćin" naglasi. Stojan je pokorno ćutao i nije seo.

- Sedi i govori! - odjednom je planuo starac i skočio sa svog mesta. - Jesi onemeo, dabogda! Govori, hoću da čujem, vidim: da li znaš, da li umeš da govoriš; hoću da ti čujem glas... Da znam, živ li si?!

- Šta da ti govorim? - šanu Stojan i, gotov na sve, slegnu ramenima.

- Šta, šta???... - ubrzao starac i počeo, sav nakostrešen i guzvajući svoj gunj, da se nadnosi jarosno nad njime. - I još pitaš, pitaš? Ubiću te, bre, ubiću, nikakav sine! - I diže pesnicu. - Zar ja to da dočekam, da mi devojku, venčanu, natrag odvedu?... I to ja, ja?!... Govori, kazuj! - I uhvati ga besno za prsa, te ga poče da drmusa, gnjavi. - Kazuj... Ubiću te, ubiću te! Bar da te ne gledam takvog!...

- Ubij me!

Starac odskoči od njega.

- Da te ubijem? I hoću, sad, evo! - I poče da se vrti po sobi, kao da nešto traži čime će ga ubiti. Stojan samo ćuti, pognuo

glavu i čeka... Hoću, evo sad! - govori starac i odjednom viknu: - Ne, bre, sinko! - Nemoj tako, molim te!... Evo, ja, ja te molim! - I dršćući, sagao se pred Stojanom, skinuo kapu, te mu se bela kosa rasula po vratu i ramenima. - Evo, na! Ubij ti mene... ti me ubij! - grcao je starac, a ruke mu, pleća, glava, celo telo drhtalo je.

Stojan, na sve gotov, spreman, samo ne na to - njegovu, očevu molbu, trgao se preplašeno:

- Ne!... - i prignu se da ga digne, uspravi; ali kad spazi čak i krupne, vruće suze kako iz starčeva oka kaplju i padaju mu na ruke, on ustuknu, prepade se i pobeže iz sobe.

I od toga dana za nekoliko meseca Stojan se popravio, zamilovao sa ženom i otpočeo da živi ko drugi oženjeni ljudi. Sedeo je kod kuće, nadgledao rad i išao ponekad sa ženom i materom po rodbini i saborima... I svi se tome zaradovaše. Ali, evo, opet, otkad nastade leto - ko zna šta mu bi? -, on otpoče ponovo da ide kao i pre po polju, selu, i tamo da ostaje duže i - što je najvažnije i najstrašnije za nju, Cvetu, on poče dolaziti k njoj. Istina da je dolazio svakad s njenim mužem, ali je ipak ona znala, osećala, zašto on dolazi. Uvek je gledao da se nađu. Ako ona pođe na njivu, on bi izdaleka išao za njom, obilazio puteve samo, kako bi izgledalo da se slučajno sretaju. I mada joj, sem uobičajenih pozdrava, nikad drugo onako što nije kazao, ipak se ona bojala. Ne mogaše da ga vidi a da je ne prođu jeza i strah. Samo kad ga sagleda gde se primiče k njoj, a očiju ne skida, trepće, i oko usta igra mu neki bolan, učmao osmeh, - njoj se srce steže, snaga ustreperi i suze polete... Sebe je odavno prežalila, već kad ga vidi takvoga, dođe joj da njega žali, oplakuje. Ali mora da se uzdržava, čini se silom stroga i uvek gruba prema njemu, jer ko zna šta bi onda bilo da ne radi tako? Ali, sve uzalud. Istina, svakad, kad god dođe njoj, zaklinje se da više neće drugi put dolaziti, a opet dolazi, opet!... Ah, a od prošlih dana ostao mu samo lep, zvučan, mek glas. Retko je otada pevao. Ali sada, kad god bi zapevao, pevao je tako tužno i izrazito, da bi svi padali u sevdah... Koliko puta, sama ona, u zoru, kad mesečina sja, gleda ga kroz svoj prozor gde izdaleka, na konju, s paše dolazi kući i peva tiho, jasno, tužno... peva on, a niotkuda glasa, samo mesečina sja i trepti. A njoj tada dođe - sačuvaj bože, kao neka napast! - da i ona, kao što se u pričama

kazuje, poleti, sedne do njega na konja, obgrli ga, i da oboje, zagrljeni, na mesečini, preko polja i gora pobegnu daleko, daleko!...

- Na mesečini, zagrljeni, daleko, daleko!... - nesvesno otpoče Cveta da šapuće glasno, njihajući se napred i stiskajući prsa. - Na mesečini... Jaoh! - kriknu ona sva prestrašena i odstupi korak uplašeno, kad spazi sebe i okolinu osvetljenu od meseca, koji beše za to vreme davno izišao i sve obasjao.

- Bože moj, Gospode!... Gospode bože, sveta Bogorodice... Gospode, Gospode... bože, šta je ovo? - šaptaše ona, dršćući od straha i krijući pogled od svetlosti. - Umudri me, slatki Gospode!... Oh, grešna i crna ja! - I misao o grešnosti, mučenju na onom svetu zbog takvih nečistih misli, sve to iziđe pred nju u crnoj i strašnoj boji... I da bi sebe koliko-toliko umirila, opravdala, diže se, pa gledajući u osvetljenu okolinu, prateći mesečevo jurenje preko čista neba, poče da se krsti, metaniše, šapuće molitve od zlih duhova, napasti i nečiste krvi... A svetlost je obasjavala svu: njen vitak stas, široka ramena, lepo razvijeno i zažareno lice s vrelim ustima i crnim, tamnim, dosta upalim i užagrenim očima... Ona se krstila, metanisala, a mesec je sjao i obasjavao sve. A kao da je sa svetlošću došao i život. Sa sviju strana čuo se žagor, vika, dozivanje i pesma ovog noćnog, radenog sveta. Osvetljena prostrana polja, blage udolice, reka i potoci s visokim topolama i gustim vrbama, sve se pokrenulo, kao dahnulo, i učas se osetio onaj tih i kao balsam noćni miomir. Cveta se krstila, drhtala, slušala u daljini kako žubori reka, šuštanje lišća, konje kako sputani pasu, udarce motike... Slušala je, strepela, a ništa nije mogla da radi. Misao o svome grehu, što je o tome, njemu, Stojanu, mislila, pamet joj obuze i svu ispuni neopisanom tugom i strahom. Stajala je kao ukopana, naslonjena na motiku, i ništa nije videla, pa čak ni vodu koja je došla i, romoreći, šušteći, upadajući u suve, žedne rupice, tekla u drugu, susednu njivu... I odjednom usred ove blestave sjajnosti i noći, jedan jasan i tužan glas uzdiže se, zatrepta i razastre se na sve strane.

Cveta je već znala, i obamre.

- U-u-uh! - strese se ona i poklopi se ničke na zemlju.

... - Hej, Stojane! Čuj, Stojan peva! - kao odgovor na njegovu pesmu čuše se odasvud oduševljeni uzvici i glasi. I, zaista, to

beše Stojan, koji, udaljen, idući valjda kući, pevaše onu istu pesmu:

Vetar duše, vetar duše, al-katmer miriše;
dragi dragoj, dragi dragoj, sitnu knjigu piše!

- Oh, dosta, dosta!... - kao i sebi i njemu poče besvesno šaputati Cveta, onako poklopljena, zgurena, stiskajući prsa i gušeći se od suza i navrelih osećaja. I, ne mogući da izdrži više, besno, mahnito ljubljaše i ugrizaše prsa, gojne mišice na ruci, gurajući pesnicu u usta, kao da bi sprečila ono što iz nje izbijaše i svu je obuzimaše... Međutim, pesma jednako brujaše. Stojan pevaše tako izrazito i tužno kao nikad dotle. Njegov jasan glas treperaše i gr'otaše, unoseći se u obasjane, bleštave visine ove tihe i sjajne noći...

Da znaješ, mome mori, da znaješ
kakva je žalba, mori, za mladost!

Ču se gde zapeva on.

- Žalba!... - dahnu silno Cveta. I slomljena, pobeđena, diže glavu, zinu put Stojana, otkud dolažaše njegov glas, te kao da htede da i poslednji akord njegova glasa, kojega nestajaše, upije u sebe.

- Voda došla, a ti? - trže je muževljev glas. Učas beše dotrčao Jovan, radostan što je jedva doveo vodu. Ali, kad spazi kako ona nije pazila niti otvorila brazde, da bi voda u njih išla i natapala ih, već ih ostavila, te voda otišla na stranu, u susednu njivu, on se zgranu, uzdiže motiku i, sav cepteći od jeda i besa, ustremi se na nju.

- Šta je ovo, a-a-a? - zaciči on.

- Ne, Jovane! - poče ona da muca, jer tek sad vide da je na vodu bila sasvim zaboravila. I, osećajući se kriva, očekujući udarac za to, samo je zaklanjala glavu i mučila se da pred njim ustane. I, ne znajući čime da se izgovori, poče ga moliti:

- Nemoj, bolna sam!

Njeno obasjano i zažareno lice, ugrizena usta, vrele oči, kosa u neredu, jelek raskopčan, sve to učini te Jovanu sinu misao da je možda trudna i baš sad osetila čedo pod pojasom. On spusti motiku i zadrhta radostan.

- Pa šta ti je?

- Oh, ne znaš ti! - grunu ona u jauk i silan plač. - Ne znaš!

Jovanu se učini to kao prekor: što je on, mada vidi kakva je, trudna, opet goni noću da radi.

- Ta ne plači! Što ne kažeš, pa da te ostavim doma. Čekaj! - reče on meko i saže se, uze je u naručje, odnese do međe, položi, skinu sa sebe gunj i pokri je, da ne ozebe, zatim brzo otrča i vrati vodu...

- Ama dosta, ne plači. Ne boj se. Proći će to, - hrabraše je on natapajući vodom brazde i slušajući kako ona grca, plače i bunca...

1899.

Borisav Stanković

UVELA RUŽA

~*~
I, II, III, IV, V

I

Opet sam te snevao! Kao žalim što san ode, te i ti s njime! Kako bih voleo da to ne beše samo san, san i ništa više. Ali hvala i snu. Slađe je snevati nego li zbilju gledati i gušiti se od navrelih osećaja, uspomena, i teška, hladna, samotna života... Da, slađi je san, san detinjstva i mladosti; san stare, pocrnele i sve čađu ispunjene kuće sa velikom baštom ograđenom tarabama i punom cveća, starih šimširova, ispucanih stabala od krušaka i kajsija, s gustim, gustim žbunovima i grmljem; san potoka što pored kuće teče sa visokim topolama, mladim vrbama, brestovima i mekom, uvek vlažnom travom. Pa san toplih noći kad vetar duše i lišće kreće, kad mesec sija, a iz obasjane daljine dopire zvon od kleptuša i tiha, monotona pesma pastira u "duduk"; san tamnih večeri, razvalina od zidova, turskih konaka, džamija, opalih streja sa slepim miševima, vešticama, vampirima i "sajbijama" ... san mladosti i sreće!

Hajde da snevamo:

Bili smo komšije. Tvoja majka samo tebe, moja majka samo mene imađahu. Bašte naše behu razdvojene potokom, preko koga se prelazilo po nameštenim, ovećim, kamenovima. Tvoja mala kućica, skoro zidana, prizemna i mestimice okrečena, skrivaše se u dnu bašte i od nje se viđaše samo krov s novim crepovima. Naša kuća beše stara, široka, suva, glomazna i zaudaraše na čađ. Sa ulice bila je ograđena visokim zidom. Kapija beše velika, stara, s pohrđalim alkama i ispod koje se mogaše čovek provući u svako doba. Ispred kuće beše stari bunar a oko njega naslagane velike ploče od kojih je oticala ustajala, crna barica, po kojoj patke ceo dan batrgahu. Više bunara bila je vinova loza, a na sred dvorišta stari dud – "šandud". S leve strane beše odmah potok, a iza njega vaša

bašta, ograđena zavaljenim i isprekidanim plotom... Je li, pamtim li dobro? Vi beste sa sela, skori doseljenici. Prodali ste u selu vaš posed i došli u varoš. Otac ti i starija sestra umrli, a ti s majkom ostala. Nešto od neprodatih njiva u selu, a nešto od nadnice tvoje majke, vi dve živele ste lepo i tiho. A ti beše uvek od sviju komšijskih devojčica najbolje i najlepše obučena. Tvoja majka iđaše jednako u seljačkom odelu, ali tebe kićaše i gizdaše kao najbogatiju. Kakva li beše tada! U šalvaricama, kratkom, tesnom mintanu sa širokim rukavima, opasana boščicom, u lakim papučama i povezane glave iđaše ti. A hod ti beše brz, lak. Kako da te ne pamtim kad dolazaše k nama? Prelaziš preko potoka, a ručice si digla uvis. Plave, velike oči oborila si dole i nogom biraš na koji ćeš kamen stati. Tvoja uska nedra i još tanji pas previjaju se čas na levu, čas na desnu stranu. Na tvoje blede, duguljaste obraze izbilo jedva primetno rumenilo, a bujne ti kovrčaste kosice pale po čelu i oko ušiju. Prelaziš ti, gledaš gde ćeš da stupiš, prvo oprobaš kamen da li je on dosta stalan, pa onda, zanihav se, i uzdignuvši glavu, lako kao srna, skočiš na našu stranu.

- Ah! Evo me! - veliš, stajući preda me - šta si me zvao, a?

- Majka te zove!

I ti, ne gledajući na mene, brzo, previjajući se i izbacujući iz šalvara tvoje male nožice u belim čarapama, otrčiš materi, koja te pošlje da joj nešto kupiš u čaršiji.

I ti si uvek trčala, radovala si se kad bi te moja majka poslala za što, kao i da si se time i ponosila. A imala si i zašto. Jer mučno beše mojoj materi pristupiti. Kao da sad i nju gledam gde pogurena, u svilenoj anteriji, povezana crnom šamijom, i to tako da joj se samo nos i oči vide, pretura po svojim sanducima i dolapima. Vadi iz njih stara, već plesniva odela, skupocena ali požutela platna i svilene tkanine, koje počele već da se osiplju. Uvek je čistila zlatno i srebrno posuđe i svaki čas ga nameštala u gostinskoj sobi, kako bi istaknutije stajalo. Ceo dan je provodila u gostinskoj, sniskoj, pocrneloj sobi, koja beše lepo nameštena. U njoj je bilo nagomilano sve bogatstvo koje beše preostalo: stari persijski ćilim, po rafovima veliki "sahani", srebrni "zarfovi" za šolje, pozlaćeni čiraci za lojane sveće, po minderlucima veliki jastuci, "čupavci"... Beše bogatih starih ikona, srebrno kandilo; slike Božjeg suda, Jerusalima, Peći,

Ravanice, u zlatnim okvirima, i to počađale, plesnive, s oštrim, provobitnim crtežima... I sve to nagomilano, stisnuto u maloj svetlosti, pomešano s mirisom od suvih dunja, grožđa i krušaka što višahu na tavanicama, izdavaše oštar, a često i zagušljiv zadah.

Uvek je ona bila u toj sobi i doterivala i čistila nameštaj. Samo ja i ona živeli smo od moje mase. Otac mi beše umro pošto upropasti gotovo sve imanje na razne poslove koji mu nikad nisu polazili za rukom, a koje je on opet preduzimao više radi sveta, da se ne kaže kako ništa ne "pečali", već jede gotovinu. Mati mi skoro za ocem umrla. Zato sam babu zvao uvek majkom. Dakle od cele nekadašnje bogate i znane porodice samo mi besmo ostali. Ona je retko išla drugima, kako ne bi i oni nama dolazili i videli našu sirotinju, koju je već ceo svet gledao. Ali ko bi došao, taj je bio ugošćen kao kod najbogatijeg, jer je ona uvek nabavljala najbolju kavu i rakiju za goste. Bila je ponosna, povučena. U celom njenom tihom, odmerenom ponašanju isticaše se neka skrivena i osetljiva dostojanstvenost. Nikada nju nije mogao ko da vidi da ona radi kakve teške poslove. Sem pletiva i šivenja, ništa drugo pred ostalima nije uzimala da radi. I svi su se čudili kako mi izlazimo na kraj. Govorili su da ona ima čitave bisage para, koje je uzela od mog pradede, svoga svekra, kad je ovaj umirao. Čak su me neki i zapitkivali: da li viđam kod nje starinske velike, zlatne pare? Od toga ništa nisam video. Samo često, u noći, trgnem se iza sna, probudi me svetlost sveće. I ja se tada dižem i gledam gde se ona skupila, na leđa bacila staru, čohanu gunju; nagnula se k sveći i nešto radi. Podvila ona noge pod šalvare, kolenima pritisla platno, jednom ga rukom drži zategnuto i palcem pritisla šav, a drugom šije brzo, sitno... Njene suve ruke samo lete, a oko nje razbacano po pet-šest pari gotovih košulja. Prozori sobe ćilimom zastrti, da se spolja iz sobe svetlost ne vidi. Ja je gledam, čudim se i pitam:

- Nano?!

- A?! - trgne se i ona i baca rad, pa kad vidi da sam to ja, ona ga opet uzima. - Što ne spavaš?

- A što ti? - pitam je.

- Spavaj ti, čedo, spavaj. Nana je spavala, pa sam se digla na "podranku".

Rukama pipam oko sebe postelju a ona ravna.

- Nisi ti spavala! I ja ću da se dignem. - I počnem da ustajem iz postelje.

- Ne, ne! Eh, što si bedan! - veli ona blago. Pa da bi me umirila, ostavlja rad i leže sa mnom. Ja se zgurim u njen skut, grudi joj otkrijem, zavučem ruke u njene smežurane, tople pazuhe, i, tako zguren, osećajući na čelu njen dah i dodir toplih joj usta, polako zaspim.

A ti? Beše svakog dana kod nas. Tvoja te majka uvek ostavljaše, idući na rad, da sediš kod nas, ne trčiš i viješ se po ulicama i čaršiji. Ti si bila živa, brza, hitra, a tvoja mati povučena, suva, uvek se sklanjala i bila u brizi. Izgledaše da je ništa ne interesuje, da ništa ne vidi i gleda do samo svoj rad: okopavanje, filiženje i prašenje duvana po njivama. Išla je i ona brzo s prekrštenim i zavučenim rukama u nedra, i to pognute glave, uza zid, po krajevima, kao da se čega bojala i sklanjala s puta svakome. Moja vas je mati rado imala. Jer, jedno, što nam beste komšije, drugo - što od poznanika i rodbine ne imađaste nikoga, zato vas je ona prizivala i družila se s vama više kao iz nekog sažaljenja i misleći da vam daje neku milost i time svoju dužnost ispunjava... I tako ja, ti, one, svi mi, neosetno zbližismo se i postadosmo jedna kuća. Ako tvoja mati što dobro umesi, ona donosi nama. I, da to ne bi izgledalo kao poklon , ona tiho i, gledajući ponizno u mater, moli je:

- Evo, 'adžike, da vidiš... Ja ga, istina... ali ti znaš bolje. Obiđi, da vidiš!

Mati uzima, jede, i mada je izvrsno jelo, ona opet stavlja primedbe, kako bi to izgledalo da ona to jede samo iz dobrote te time da tvojoj materi učini po volji - milost. A kad mi štogod dobro skuvamo, onda mati pošalje, po meni, vama.

- Na, odnesi im. Neka okusi Stana, jer me je dete celog dana slušalo.

I tako mi besmo svi skupa, zajedno. Koliko puta ti kod nas, igrajući se, umorna, u našoj toploj sobi, naslonjena na kolena moje matere, zaspiš. Utom dođe s rada tvoja mati. Ulazi ona tiho, ponizno, s prekrštenim rukama, noseći pod pazuhom ostatak od svoga ručka.

- 'Bro veče! - veli tiho, pa kad te vidi zaspalu s opuštenim rukama i zavezanom glavom na materinu krilu, ona se prepadne od tolike tvoje smelosti, pa prilazi i uzima te od nje.

- Što je, 'adžike, ne pustiš na zemlju, nego je držiš? Malo ti i onako dosađuje, pa još i ovo...

- Neka, neka - prekida je mati. Neka spava. Umorila se. Sedi, Marijo, odmori se... Sedi, doma nema niko da te čeka.

I majka ti, držeći te zaspalu na krilu, podalje, uza zid, seda. Posle otpočnu razgovori. Moja mati je pita kod koga je toga dana radila i na čijoj njivi. Posle joj kazuje od koga je sadašnji gazda tu njivu kupio. Onda joj nabraja nekadašnje naše njive, čiviluke, vinograde; kazuje joj koliko je to godišnje donosilo, s kojim se imanjem graničilo, na koji je način to posle otišlo... I onda, zanese se, pa otpočne da priča svoj život, mesta i gradove gde su bili, kad su išli na hadžiluk s dedom... Ona nabraja, kazuje do sitnica o svima sadašnjim gazdama "skorotečnicama": šta su pre oni bili, kod koga služili, iz kog su sela došli, kako su se obogatili... Priča ona, a tvoja majka sluša je željno, klima joj u povlad, a na licu joj se vidi zadovoljstvo što moja mati to njoj priča i govori. Posle se ti probudiš, a onda večeramo. Tvoja mati donese štogod od vaše kuće, a i s onim što mi imamo, večeramo zajedno. Posle večere, ti poliješ sve, skupiš mrve sa sofre, a majka ti opere sudove, razmesti sobu, pa čak nam i postelju prostre. Ja i ti zaspimo, a one dve nastave razgovor do neko doba.

Pa znaš li - kad dođe zadušnica, dan mrtvih? To je jedini dan kada mati namesi i spremi, kao nikad. Ujutru, pošto se da kokoškama, da one prve okuse kuvanu pšenicu, ja onda raznosim po komšiluku "zadušnicu". Prvo donosim vama. Mati metne u čanak pšenicu, poskurice i drugo, kao: oraje, kestenje, trešnje. Donosim vama, a vi mi u moj čanak dajete od vaše pšenice i poskurica. Kad izredim tako sve kuće u komšiluku odnoseći i donoseći, onda probiram što je najlepše za mene. Kad dođe vreme da se ide na groblje, mati spremi veliku kotaricu i naslaže sve: pite, jela, začine. Naročiti momak to odnese na groblje. Tvoja mati dođe, i, da ne bi izgledalo da ona hoće da ide u društvu s njom, traži od nje štogod da joj ponese.

- Hajde, 'adžike. Daj ako ima što da ti ponesem.

- Pa nema ništa, Marijo. Sve sam poslala. Ali hajdemo, možda ćeš mi usput što zatrebati.

I one odlaze. Ulice i čaršiju zakrčile žene s korpama, jelom i pićem. Oko njih se tiskaju i jure ka groblju prosjaci, Cigani i Ciganke, noseći velike torbe za jelo i testije za piće. Jure oni i grabe ko će što pre i lepše i bolje mesto zauzeti pred portom groblja. Ja ostajem kod kuće, čekam tebe da dođeš, te da zajedno ručamo, kao što smo se i dogovorili. Ti dolaziš s punim čankom svačega. Zatičeš me gde dižem zaklopce sa jela i od svakog ponešto uzmem.

- Što ne čekaš? - veliš ti nabureno. I onda uzimaš, pa sve mećeš u sahane, ređaš ih oko vatre. Ja te ne slušam, već jednako uzimam i jedem. Ti se ljutiš.

- Nemoj. Sad ćemo zajedno da jedemo. Ako li ne - neću ni ja! Evo, čekaj! - Pa brzo, hitro, uzimajući tako ozbiljno ulogu domaćice, donosiš ti pred mene veliku tepsiju. Prvo na nju mećeš poskurice, hleb, pa onda kašike i viljuške (koje će biti sasvim nepotrebne, pošto ćemo prstima jesti). I, da bi sve to izgledalo kao ozbiljan ručak, ti mi u čašici daješ vode mesto rakije. I tek onda donosis jela, ali najviše pšenice s orasima i šećerom. Ja sam seo, prekrstio noge i punim usta, a ti samo trčkaraš, donosiš, sedaš sproću mene podvivsi kolena i probiraš što je najbolje.

- Evo, uzmi! - veliš ti ozbiljno i pružaš mi.

- A što ti ne jedeš? - pitam te, gurajući ono u usta što mi daješ.

- Pa, takav je red, - odgovaraš mi ozbiljno - mužu žena treba najbolje da da... Ona može i posle, što ostane od njega, da jede.

I zatim, pošto ja napunim sve džepove orasima i kestenovima, ti sve onda dižeš. Opereš sahane, da se ne bi poznalo. Sve središ, zagasiš vatru na ognjištu, lepo i jako poklopiš sudove jela, da ne bi mogla koja mačka ili pas što da uzmu. I to hitro, ozbiljno, sa zasukanim rukavima, uzdignutim šalvarama, pazeći da se ne uprljaš, ti umah sve to svršiš. Posle, pošto zatvorimo kuhinjska vrata, držeći se za ruke, smejući se, izletimo na polje, u baštu i potok, te da nas sunce greje, zapljuskuje svežina i miris zelenila... Da čekamo, dok se naše matere, isplakane, s glavoboljom vrate s groblja.

Je li da je ovako bilo?

II

A posle? Majka je moja želela da ja postanem ono što moj otac ne beše: da povratim izgubljeno imanje, uzdignem i još lepšim sjajem obasjam već pomračeno ime naše. A nije znala, sirota ona, da se opadanje porodica ne zaustavlja tako lako i brzo, pa još i na prvom kolenu.

Šta je o tome ona znala? Ona samo sanjaše nekadašnje bogatstvo, zidaše svoje kule na meni, i možda baš joj i to davaše snage i onoliko dugog života. Dade me u školu. Učio sam se prilično. Za sve vreme osnovne škole i niže gimnazije ne beše ničega neobičnog. A i tebe majka upisa u školu, ali je ti i ne dovrši. Posle si učila da šiješ i krojiš žensko odelo. I zatim se opet vrati kući, da tu ostaneš. Ali, ne! Nisi bila ti samo kod svoje kuće, već i kod naše. Štaviše, prvo bi naše dvorište počistila, pa onda vaše; prvo bi nama izvadila iz bunara vode i donela, pa onda vama. Za Božić, Uskrs, po čitave dane ostajala bi ti kod nas, pomažući materi. A tvoja mati, kao i pre. Uveče bi došla s nadnice kući, a u jutro rano išla na rad. To pade u oči komšijama, i već počeše iznositi kojekakve stvari, a naravno da ste vi u tome najgore prolazili. Podmetalo vam se neko ulagivanje i silom guranje kod nas. Koliko bih puta čuo gde govore o tome, i to kao s nekim sažaljenjem pomešanim sa zluradošću:

- Eh, ugniću se. Uvile se oko one stare žene, pa joj ne daju da mrdne. Ali 'adžika je 'adžika! Zar će ona još i takve da gleda?...

Eto, znao sam ja to, mislio o tome, ali sam opet ćutao. I mati se tome činila nevešta, jer je bila uverena o nemogućnosti ma kakve veze, a opet nije htela da prekida ovaj naš život. Jedno, što vas je sažaljevala, a drugo, što si je ti služila i dvorila kao rođena kći.

I, kao što rekoh, sve je bilo po starom. Opet smo zajedno večerali, matere su se razgovarale, ti si štogod šila ili plela, a ja čitao. Sve je bilo po starom, i dani su išli, tekli jedan za drugim, brzo, neosetno - ti naši mladi dani, ispunjeni srećom i bezbrižnošću. Samo su se naše kuće svakog leta sve više ugibale i gubile u zelenilu. Topole su rasle i išle uvis, višnje i

dudovi sve više debljali i ukrštavali se. Potok se proširi i iskrivuda. Preko njegovih glatkih kamenova nahvata se nežna, meka mahovina; trava postade bujnija i tamnija. A i mi smo se menjali i rasli. Ja i ti smo, opet, svakad bivali zajedno. Ali ja, ah ja, već počeh da se zanosim ambicijama, koje, podsticane uspomenom moga "visokog porekla" i oholim materinim pouzdanjem u mene, sve više se i više širahu, pružahu čak do - stid me je već! Našto spominjati sve one želje i dane, one rane, ubitačne zrelosti, kojom smo se čak i ponosili?... Ja sam samo to znao da ti nisi za mene, da si mnogo nisko, nisko! I da je čak to dosta od nas što ti dopuštamo da si kod nas, te da nas služiš, da mi kao rođenu bratu ugađaš i da, gledajući me, smešiš se blago i trudiš da pogodiš svaku moju želju, smatrajući se srećnom ako mi je ispuniš. Za tebe bejah bog, idol i najsvetije biće.

Koliko puta me zatičeš. Zamišljen sam, ljut, cepam hartije i bacam od jeda knjige. Ti dolaziš tiho, na prstima i, zastajkujući, pitaš me:

- Šta ti je, Kojo?

- Ništa.

- Pa ne ljuti se, što? - A u tvojim plavim i čistim očima toliko je iskrenog saučešća i tuge što sam ja ljut, da ja odmah omekšam i otpočnem da se s tobom šalim i razgovaram.

To me je ubilo!

Kao što rekoh, po komšiluku počeše već da zuckaju, pričaju o nama, i da nas, iako besmo još deca, iznose zli jezici.

Da, bili smo samo deca. Ali ne! Samo si ti bila dete, a ne i ja. Ja sam bio već zreo. No ti beše pravo dete. Nikad neću zaboraviti ona naša milovanja kojima si se ti podavala bezazleno.

Ali i tome dođe kraj. Sećaš li se toga trenutka? Tek što sunce da zađe. Otvorio sam oba prozora gostinske sobe, i beh zaseo, te čitah neki roman. Svetlost je dolazila kroz prozore i jasno osvetljavala sve. Odjednom uđe i ti. Stade do mene. Levim laktom se nasloni na moje rame, a desnom rukom poče prelistavati knjigu koju čitah.

- Čitaš li? - pitaš me i naginješ se da pročitaš ono što čitah.

Slučajno mi pogled pade na tvoju ruku, i čisto se trgoh kad je videh kako se ispunila i prolepšala. Zagledah dalje, a ono oblina ruku ti isticaše se dosta primetno iz mintana. Pogledah ti u lice, i

tek tada videh kako ti je ono puno, čisto i svetlo; kako ti se vrat očistio od malja; podbradak se ispunio i zaokruglio, a na jagodicama izbila jedra, nežna rumen. Posle, i ramena ti se ispunila; tesne i uske grudi zaokruglile se i izdigle; pas ti postao vitak i obal... Iz cele tebe izbijala je toplina, mekota i neki čudan, opojan miris, koji nikad u životu više ne osetih.

- Što me gledaš tako? - upita me ti začuđeno.

- Tako! - plamen mi obuze blede i suve obraze. Pružih ruku, obavih je oko tvog pasa, ti se ugnu i slatko nasmeja.

- Nemoj! Tuga mi je!

Noge počeše da mi drhte. Jače te k sebi privlačih, ti se ugibaše, podavaše i naginjaše k meni, šapćući:

- Pa šta hoćeš?

- Ništa! - I privukoh te silno, da se tvoja glava nasloni na moju. Celim telom beše ti naslonjena na mene. Stisnuh te jače, htedoh da okrenem glavu, obrazi nam se protrše, ti oseti moj vreo dah i uzdrhta, klonu, ali se brzo trže i skoči.

- Uh!

- Čekaj! - I pođoh k tebi. Ti me, dignuvši ruke, gledaše zabezeknuto i široko. Na licu ti beše neka čudna, topla svetlost. Oči ti behu kao potamnele i prevukle se vlžnom maglicom. Priđoh ti, ali me ti silno odgurnu i kriknu.

- Ne - I pobeže.

I otada se ti preobrazi. Sam ti hod postade oprezniji i mekši. Ugibanje tvoje zaobljene snage postade toplije i strasnije, lice izrazitije, usnice ti dođoše rumenije a pri krajevima tamnije i oštrije...

Opet smo se viđali i to svaki dan. Dolazila si, služila nas i pomagala nam, ali više mi se ne približivaše onako smelo i otvoreno. Izbegavala si da ostanemo sami. Kao da osećaše neki strah od mene. Nestade našeg tepanja i milovanja. Seta se često spuštaše na tvoje čelo. Često, vrlo često zaticah te, gde si, čisteći naše dvoriste, stala. Naslonila si se leđima na direk, metla ti ispala iz ruku, a ti oborivši glavu, tareš čelo i nameštaš kose i to polako, mučno. Usta ti skupljena više na plač negoli na osmeh.

- Šta ti je? - pitam te zadovoljno, jer znam da o meni misliš.

- Ništa! - odgovaraš ti, i uzimaš metlu da ponoviš čišćenje.

- Da ne misliš o Nikoli? (Tvoj, iz komšiluka, najdrskiji udvarač, a u isto vreme najveći opadač.)

Ti bi se trgla. Polako bi podigla svoje krupne i vlažne oči. U njima je bilo toliko prekora i tuge, da bi svaki pročitao tvoj nem i bolan jauk što beše u njima: "Što me toliko mučiš?" I kad bi ti osetila da sam ja baš to isto i pročitao, oborila bi brzo pogled i zacrvenevši se rekla bi:

- Možeš da govoriš šta hoćeš!

Eto, tako je to bilo! Znao sam ja da neću naći vernije, istrajnije i ropskije ljubavi od tvoje: znao sam da bi me negovala i čuvala k'o očnji vid... Znao sam ja sve to, pa ipak... Da, nisi ti bila bogata, iz znane kuće, i nisi bila viša od mene. Peče me! Boli! Ali i ja nisam svemu tome bio kriv. Jer, koliko puta, umoren i obuzet sumnjom da možda neću ono biti čemu težim, koliko puta, kažem ti, odrekao bih se svega. I da onda, uz tebe, ljubljen, prospavam svoj san. I da u toj istoj, sniskoj, gostinskoj sobi, pod žmirkavim kandilom i počađalom ikonom, izdahnem, kao što su i moji preci...

Ali mati? Ulazi ona tiho, ponosno. Uvek obučena čisto, s belom maramicom oko vrata. Seda sproću mene i pita me za školu, za drugove iz bogatih porodica. Da li se i oni uče kao ja? Posle, kako joj je pre neki dan taj i taj trgovac kazao:

- A, 'adžike, tvoj unuk?!...

- Pa, šta mogu ja? Dete na to pošlo. Drugo neće ništa... Mučimo se - odgovorila ona.

- A, ne, ne! Dobro je pošlo ono. Ne pometaj ga... Poznaje se čija je krv! - rekao on.

I tada, smešeći se, tarući zadovoljno svoje suve ruke, otpočinje da priča već toliko puta kazivan svoj život, da izvodi poreklo naše porodice, opisuje život i navike naših predaka. Nabraja njihova velika imanja, gradove u kojima su bili i trgovali, lica s kojima su stajali u prijateljstvu, kao: paše, kajmakame, vladike i ljude za narodnu stvar, koji su u ono strašno vreme dolazili i nalazili pomoći i sigurna skloništa u našoj kući.

- Eh, ne znam što me čeka, a sve znam što prođe! Ne gledaj ti mene, čedo. Nana je tvoja stara. Naša je kuća bila prva. Mi smo bili znani, poštovani i svuda prizivani... Sad? - Bog tako reče - posrnusmo malo. Hvala mu. Njegova volja. Ali, hvala mu što mi

bar tebe ostavi, tebe, iskru, čedo moje, te da ima ko će mi oči zaklopiti. I da mogu, kad na onaj svet odem, da mogu, sine, da kažem, kad me moj čovek a tvoj deda zapita: "Ženo, koga ostavi tamo? Da se ne ugasi naše ognjište?" - da mogu tada, čedo, da mu kažem: "Ja ostavi', čoveku, poveliko i od tebe i od mene. Ognjište se naše ne ugasi, već se još više raspali i raširi..." I suze, kašalj počinju da je guše.

Dede sad, kaži mi toga koji bi tad na tebe mislio? Ko bi smeo da joj kaže:

- Nano! Ne ljuti se, ali ja ne mogu toliki da budem. Strah me je od tolikog. Ne mogu, nano, strah me je!...

Jesam li ja to smeo? Ne! Zagrejan, potresen, klicao sam: "Napred!" I pošao sam.

Znaš li kad se spremah da idem u drugu varoš radi veće škole? Ti, nekoliko dana pre, ne izbivaše od nas. S majkom spremaše mi stvari. Čarape, košulje, peškiri, sve sitnice, čitava devojačka oprema, začas prođe kroz tvoje ruke i naslaga se u moj sanduk, pomeša se sa dunjama, jabukama i krušakama, koje ti krišom guraše, da niko ne vidi. A kad dođe dan za polazak, tvoja mati dođe da mi poželi srećna puta; tebe ne beše.

- A Stana? - upita začuđeno moja majka.

Majka ti se zbuni, pocrvene. I, onako malena, ona se još više zguri i prošapta:

- Ne znam, 'adžike. Znaš ti nju, ode tek na neku stranu, pa je tamo i bog zaboravi.

Ali ja sam osećao, znao i s nekom sigurnošću mogao bih te naći gde u tvojoj bašti, pod dudom, u travi, poklopljena ničke i uvivši glavu u tvoju bošću, jecaš i plačeš za mnom!

III

Ah! - Ali ne smem da puštam na volju svojim osećanjima. Silom ih zadržavam, da bih što kraće iskazao ono što bi. A bilo je mnogo štošta, što se ne može lako kazati. Dosta boli i ovo, a kamoli i ostalo.

Ja sam produžio školu. Stupio u život, u bujan, neobuzdan let, za koji mišljah da ide po vasioni, a ono, uistini, kretao se po

običnoj, svakidašnjoj kaldrmi. Mladost! Da li je nje ikada bilo kod mene? U čemu beše ona? Ne! Ja nisam imao mladosti. Ja nikad ne osetih čilost duha, svežine misli i brz, topao, opticaj krvi u meni. Nikad mi snaga ne zaigra od zdravlja i bujnosti. Nikad se ne osećah tako čio, svež, lak, da bi mogao da se utrkujem a da poda mnom zemlja tutnji, da kličem gledajući u sjajno, modro nebo; da me opija i zanosi sveže zelenilo, i da me istinski razdraga ševina i slavujeva pesma iz grmlja. Slavuja čak nisam poznavao, - nikad ga nisam video niti bih mogao da razlikujem njegovu pesmu od pesme običnog kosa... Zar je to mladost? Uvek beh suv, iznemogao i bled. Čak mi je bledoća i godila. Moj korak beše trom, nemarljiv i nesiguran. Moj pogled ili mutan ili grozničavo svetao. Imah vrlo čestu glavobolju ili nesvesticu. Pa i samo učenje beše mi mučno, teško, neugodno.

Kući sam dolazio svakog raspusta. Mati me dočekivaše sva presrećna. Samo bi joj oko zasuzilo kad bi me videla bleda i ispijena. Uveče, nameštajući me u postelju i podmećući jorgan i jastuke da ne ozebem, i pitajući me šta volim da mi za sutra spremi, odlazila bi govoreći:

- Spavaj, čedo, odmori se. Ne brini i ne uči toliko. Teške bile te vaše nauke?!

- Teške, nano!

I ispočetka bivalo mi je vreme bavljenja kod kuće prijatno. Započinjao sam neke radove, učenje predmeta. Popravljao sam se. Ti si opet dolazila. I zajedno s materom trudile ste se da mi što bolja i ukusnija jela zgotovite i da što više teja i lekova pripravite. Vi dve išle ste kao senke, ne dišući, ne dajući čak ni muva da zuji. I jednako ste radile za mene, gledale, slušale moj dah i pogađale iz oka mi želje. S tobom sam se razgovarao vrlo retko. Više puta uzimam i diram te: te za ovoga, te za onoga; kako sam, tobož, čuo, da si se s nekim sastajala i da si mu što poklonila: čarape ili maramu. Ti se zaprepastiš, obrazi ti poblede, oči zasjaje i, kršeći ruke, moliš me, kumiš, da ti kažem onoga ko mi je to kazao:

- Kaži mi, kaži, živa ti majka tvoja! Kaži mi ga, pa da mu nasred male glavu razbijem.

- Zar si ti takva? - pitam te, smejući se i uživajući u tvojoj muci.

I ti ne prestaješ da me moliš. Čak i suze ti pođu, dok ti ja ne kažem da sam se šalio. Tebi lice sine radošću, i sva srećna, veliš mi:

- Molim te, pa nemoj drugi put tako da se šališ!

I svi su govorili da ti mene čekaš. Neki su me čak i pitali. Ali, kao u šali i kao sažaljevajući te:

- Ama, ona, boga ti, baš tebe i nikoga, a?

- Eh! - odgovorio bih ja i okrenuo odmah razgovor na drugo. Mrzelo me je čak o tome i da govorim.

No ovo bavljenje kod kuće ubrzo mi je postajalo dosadno. Jer, kad mi ona tišina, urednost, počinje da biva monotona, onda bacam sve i jedva čekam kad ću da odem. Ništa mi se tada ne dopada. Jela mi postaju teška, ti i majka dosadne s vašim večitim ugađanjem i dvorenjem. Kao da me je gušilo to vaše njegovanje, ti vaši mili i puni strahopoštovanja pogledi. I odlazio sam pre vremena. I tada sam o tebi retko razbirao i čuo. Sem kad si pisala materina pisma, i posle pozdrava od svih, dole, na dnu, dodavali si: "i od mene". To je bilo sve. Nisi se udala. Svi su znali zašto nećeš, i više ti se svetili nego što su te sažaljevali. I ja sam znao, ali sam ćutao. Nisam znao šta da radim. Nisam hteo da te dam drugome, da tu svu tvoju lepotu, milinu, ljubav i sreću ima. Bilo mi je teško i mučno pri pomisli da će te drugi grliti, i ljubiti; da će drugi piti ljubavi iz tebe, tog čistog, još neproteklog izvora... A ovamo? Oh, da nije bilo te tvoje slepe predanosti, poverenja i ljubavi, ja bih znao šta da radim. Ali ti?! Nisam te smatrao za višu no ostale, ali ipak si bila nešto drugo, nešto što me je sprečavalo da postupim kao i s ostalima. Borio sam se, mučio, lomio, i topio gledajući te tako lepu, krasnu i razvijenu, tek u procvatu.

Ali jednog dana, u prvi sumrak, kad sunce klone i rasipa žarku rumen, a hladovina već preuzima maha nad žegom; kad iz tople zemlje bije suvota i puni ga opojnim, razdraganim miljem - toga dana iziđoh iz sobe salomljen od silne vatre i uzbuđenja. Ne znam šta mi je bilo. Celog tog vrelog dana leškario sam po krevetu, čitajući i maštajući. Hladovine, istina beše dosta u sobi, ali ipak beše i žege koja probijaše kroz zavese u polutamu... Raskomoćen, u onoj polutami, čitajući, čini mi se, Mopasana, razdražen, uzavreo i stiskajući vrele usne na svoje gole ruke, ja sam drhtao... Upila mi se beše ti u pamet. Tvoja jedra, puna,

raskošna snaga srce mi je kidala. Gledah te, izazivah uspomene i slike nekadašnjeg milja.

- Što sad da ne?... - uzviknuh i skočih. - Lud sam! Budala! Što patim, mučim i satirem sebe?!... - I stvarah te, grljah, celivah tvoje rujne usne i opijah se od mirisa tvoje kose.

I brzo natukoh šešir, ogrnuh kaput i iziđoh iz kuće. Iz vaše bašte čujaše se udar motike. Pređoh preko potoka i stahod iza granja da te vidim gde si. Ali ti beše ispred mene, blizu, u aleji, i okopavaše mladi luk, čisteći ga od trave. Sva se beše predala poslu. Na glavu si ovlaš bacila belu šamiju, da ti sunce ne peče lice. Bila si samo u jeleku i šalvarama. Košulja ti se na grudima beše otkopčala i zavrnula, te se viđaše mali deo belih ti nedara. Htedoh duže da ostanem, ali poče pucati suvo i trulo granje pod mojim nogama.

- Stano! - viknuh.

Ti se trže i oslušnu.

- Zove me neko? - upita se ti, i brzo rukom dohvati košulju na grudima.

- Ja te zovem, - rekoh jače i iziđoh iz granja. – Dođi ovamo.

Ti brzo ostavi rad, i, trčeći, kršeći se, njišući levo-desno prsa, zabacujući laktove, dođe i htede proći pored mene, misleći da te ja zovem radi matere. Bog zna šta sam tada osećao. Jedva sam se držao na nogama kad osetih tvoju toplu blizinu. Nokte sam utiskivao u dlanove, samo da se uzdržim.

- Teta li me zove? - i htede da prođeš.

- Ja te zovem, ja. Stani, kuda ćeš?

Ti stade.

- A što ti? - upita me začuđeno.

Pokajah se. Dođe mi teško i neugodno. Htedoh da se udaljim, ali nisam mogao. Ti spazi tu zabunu. Doseti se, pa planu, uzdrhta i, nasloniv se na granu od višnje, šanu obamirući od plašnje i sreće:

- Pa šta?...

- Ništa - rekoh - zvao sam te. - I onda hladno, odsečno, gledajući te strogo, nastavih: - Imam nešto da ti kažem, zato dođi posle večere ovde. Čekaću te.

Ti drhtaše. Lice ti pobledelo, u usnama ni kapi krvi ne beše. Gledaše me pogledom kojim htede u dno moje duše da prodreš.

Bojala si se. Ali ja sam se nadao tome pogledu i načinih lice tako hladno, mirno, da svaka sumnja odlete.

- Ako mogu... - odgovori ti zbunjeno.

Ja planuh.

- Onda ne dolazi! - i htedoh da se udaljim.

- Ne, ne... doći ću. Hoću!

I, ošinuvši me sjajnim, srećnim pogledom, otrča, zanoseći se.

Vratih se. Topih se i nestajah. Bejah lud... Veče pade. Mesečina iziđe. Nisam znao kako sam večerao. Zalogaji mi zapirahu, ruke drhtahu, a prsti behu oznojeni. Posle večere odmah se digoh i rekoh materi da ću ići u kafanu, pa polako, krijući se, dođoh iza kuće na potok. Vlaga potoka još više me dirnu. Meka, sočna trava nabujala, a više moje glave sklopilo se granje i lišće. Kroz granje probija mesec, te osvetljuje tamnozelenu vodu, koja polako žubori, promiče, belasa se i, mileći, preliva se preko glatkih kamenčića, oko kojih se nahvatala meka, zelena mahovina. Tek po koji cvrkut nezaspale ptice, i ništa drugo. Iz vaše bašte ništa se nije čulo. Izvalih se na travu. Poduze me svežina. Glava mi je gorela, ruke behu sve u znoju, a srce udaraše tako silno, jako, da sam ga i ja čuo. Čekao sam te. Položio sam dlanove na vlažnu travu i premirah od slike koju stvarah. Unapred sam rešio kako će biti. Kako ću da te metnem u krilo, raskopčam ti jelek i, uviv moje lice tvojom kosom, zagnjurim ga u tvoja bujna, topla nedra, i osećam dodir tvoje meke, nežne, tople kože, i sišem, sišem... Đipih. Uhvati me strah. Strah neopisan i neiskazan, strah od nečega što se u meni buđaše i svega me poražavaše... Strah od ove gluve samoće, mrtve tišine i ovog tihog žuborenja i belaskanja vode spram mesečine. Sedoh. Drhtao sam kao prut. Odjednom čuh laki šušanj. Znao sam da si to ti. Htedoh da ustanem, ali ne mogah. Stisnuh samo jače pesnice u travu i zaustavih dah. Šum bivaše jači. Odjednom, plašljivo, tiho, okrećući se i zazirući od svačega, dođe ti, njišući se.

Pruži mi ruku, a ona ti beše vrela i sva oznojena.

- Evo me, - šanu plašljivo i vrelo. - Ti, ti, ti?... - pa se zagrcnu, pade i briznu u plač.

- Stano?! - trgoh se uplašen.

- Oh, oh! - grcaše ti, plakaše i, vijući se, ljubljaše mi ruku, kvaseći je suzama.

Srce mi se steže. Samo voda žuboraše i mesec nas mestimice osvetljavaše. Ti grcaše i plakaše. Ja sam stajao kao ukopan. Nisam znao šta da radim. Osećaji me poplavili. Kad se pribrah, sedoh do tebe, podvih svoje ruke pod tobom, jednu tvoju klonulu, toplu i punu ruku prebacih preko svoga ramena, i privukoh te, posadih u krilo, okrenuh tvoje zažareno i uplakano lice spram sebe i naslonih ga na svoj obraz...

- Slatka si! - i upih moje usne u tvoje tako duboko i jako...
- Oh! - treseš se ti.
- Volim te!
- Oh...
- Volim te!
- Ooh!... - i jedva, s mukom odvajaše svoje usne od mojih...
- Volim te, volim.. volim!... - I sve te više stiskah, grljah, ljubljah... I prigrljenu, potpuno pripijenu uza se, držah te, osećah ti laku trzavicu i toplotu tela... Ah! I, mesto radosti, sreće, strasti, mene, luda i bedna, obuze beskrajna, velika, teška tuga... Suze mi navreše.
- Da li će ikada biti duše koja će me ovako voleti?!

Ozgo, s ukrštanih grana guste vrbe, pade kaplja na tvoj obraz. Ti se trže uplašeno.

- Ne boj se - rekoh ti, šapćući i tronuto - to vrba plače, pa pada na tebe... Idi! - I brzo te otpustih i ustadoh. - Idi, vreme je! - I zaista prvi petli pevahu.

- Strah me je - govoraše ti unezvereno. - Uh, kakva sam! - viknu uplašeno, pa, okrenuvši se od mene, poče doterivati u red odelo i kosu... A petli pevahu, hladovina bivaše jača, i žubor, belasanje vode spram meseca odmicaše i gubljaše se polako. Ispratih te. Na prelazu u vašu baštu ti zasta, okrenu se i, boreći se, upita me:

- Nećes da se ljutiš?
- Ne. Šta?
- Još koliko imaš da učiš? Da znam.
- Još malo, - odgovorih ti, samo da te obradujem.

Ti kliknu:

- E, pa to je... - i ode.

Vratih se, legoh, zaklopih oči, ispružih ruke, i obamirah od slatke, lake i tajanstvene sete i tuge.

I ti - ne dani, već noći! Ja ne mogu više. Plačem. Uzalud su suze, uzalud je sve! Prošlo je, i ode?! Ne povrati se! Šta mogu sad ja, do samo suze?!... Ne povratih više te noći kad mesečina sja, kad senke drveća padaju i šire se; kad se bregovi i vinogradi gube u beličastoj magli. I onda, kada ja prelazim preko potoka, idem kroz vašu baštu, dolazim pred kuću gde vi, u sred dvorišta, na prostoj asuri, ti i majka, spavate. Ti si, od toplote, zbacila pokrivač, ruke bele, pune, zabacila više glave; kosa oko tebe u neredu, a prsa uzdignuta i razgolićena... Tvoja se majka skupila, uvila, pokrila glavu, i spava...

Prilazim na prstima. Mesečeva zraka drhti. Bojim se da moja senka ne padne na tebe i, zanoseći se, saginjem se i puštam na tvoje vlažne, vrele, rujne i poluotvorene usne tih, lak, neosetan poljubac... I onda polako, krijući se u senci drveća, bežim dok ne izađem iz vaše bašte, pa onda zapevam:

Oj večeri, oj, slatka čekanja,
Oj, vi noći, moji beli dani!...

Oh, pa znaš li kad te trgne iz sna moj poljubac, ti se probudiš, brzo se setiš da sam to ja, i onda sva ugrejana, u poludremežu, vrela i mirišljava, ti - kad te poljubim, zadržiš moj poljubac.

- Ti si... - protepaš, a usnama, žmureći i ne puštajući me, tražiš moje oko!

Ali posle, ujutru, kad se probudim otresem tih noćnih mađija i čari, dižem se nezadovoljan, natmuren i zlovoljan. Uviđao sam da ovo ne može ostati tajna. Strah me je bilo da ko ne vidi i dozna, a naročito moja i tvoja mati. Nisam se njih lično bojao, već nisam hteo da izgubim ono poštovanje i ugled koji imah kod njih, a osobito kod tvoje majke. Govorio sam sebi i ubeđivao da ovo nije lepo i časno od mene. Kuda će nas sve to naposletku odvesti? Jer, ti odbijaš prosioce radi mene. Čekaš me. Podaješ mi se. Veruješ mi kao svecu i sva se sjaš od sreće. Pevaš celog dana da se ori bašta, potok. A i glas ti došao mekši, topliji. I tada sam se zaklinjao da više neću s tobom imati posla. Zato sam danju bivao onako ponosit. Ali kad padne noć, kad se sve utiša, kad mesečina bleda, meka, sjajna, čudna, obasja sve, moju sobu, krevet, mene – onda, kao u bunilu, opet ustajem i dolazim k tebi, i ljubim te...

Posle jedne takve noći, kad ustadoh opet bunovan i zlovoljan, mati mi donese doručak, i onda sede sproću mene s pletivom. Ja malo okusih. Nisam mogao da jedem. Ti mi beše jednako u pameti, i zbog toga još više se jedih.

- Što ne jedeš? - upita me.

- Ne jede mi se.

Mati me pogleda. Iz tog njenog pogleda videh da ona sve zna.

- Kad ćeš u skolu? - upita me kratko.

- Ima vremena. Rano je.

- Pa, druge godine i pre ovoga vremena si iš'o? Valjda imaš sada malo da učiš. Svršavaš već.

Pogledah je začuđeno. Njeno smežurano lice beše pokriveno tamnim pegama. Stisnula smežurana usta, a kroz kožu vide se desni. Tek sada spazih da joj je još ono staro odelo, ali već ulaskano. Prvi put, ispod bele maramice oko vrata, videh joj neopranu košulju. Kao da me nečija ruka uhvati za srce i steže ga jako, pa ga onda otpusti, te da se što više raširi i razlije gorčinom.

- Što pitaš? - odgovorih turobno.

- Pa, da znam, sinko!

- Kad budem svršio, znaćeš.

- Ta ne ljuti se odmah! Ti se, od neko vreme, baš... - i zastade. Znao sam kuda je ciljala. To me žacnu, planuh i skočih ljutito.

- Zar sam ja kriv što smo mi sirotinja? Evo, baš kad hoćeš, - viknuh i bacih tabake. - Bataliću školu. Eto, svršio sam!

- Ne, ne... ne boj se ti, čedo. Imamo još. Dao bog. Ne ljuti se. Oh, što ja, prokleta? Ne ljuti se ti. Znaš, kad je čovek star, on se podetinji.

Ovo navlaš izbegavanje i izokretanje razgovora još više me ispuni gnevom i jedom. Sedoh, a sav se stresoh od nekog čudnog gnušanja, neugodnosti i besa, koji je u meni polako kipeo i širio se. Zaćutasmo oboje. Ona je plela. U sobi se ništa nije čulo, a tako i spolja. Jer, beše radni dan, pa svi otišli na posao. Odjednom, polako, tiho, kao uvek, uđe tvoja mati, ali nekako još više zgurena, uvučena, i kao s nekom plašnjom.

- 'Bro jutro, 'adžike! Radite li?

- A kako si mi ti? - upita me, rukujući se. I zatim, idući natraške, sede, kleknu uza zid po svom običaju, i uze da

zapitkuje mater za neko platno, koje misli da tka za tebe. I onda otpoče da kazuje i nabraja tvoje darove što si spremila. Govoraše ona, a sva beše uplašena, uzbuđena i krišom, kao s nekim strahom, bacala je kratke, tajanstvene i plašljive pogleda čas na mene, čas na mater. Kao da iščekivaše nešto, a od toga se plašila, drhtala i zastajkivala u govoru. Pogledah mater, i trgoh se uplašeno, jer oko smežuranih usta igraše joj zadovoljan, jedak podsmeh.

- Šta hoće i čemu ovo? - upitah se uplašeno, jer se bojah da se ovi uvijeni, nejasni govori ne odnose na nas. Uplaših se i digoh da izađem, ali, prvi put tako oštro, i s osmehom, zaustavi me mati.

- Sedi. Vidiš da nema nikoga! - i onda hladnim, oholim, punim nekog prezrivog saučešća glasom, okrenu se tvojoj materi, koja se još više zgrči uza zid. - Ama, Marijo... - poče ona - hajde, kad ćeš već tu tvoju da udaješ? Zar ne vidiš kolika je i kakva? Zar hoćeš da ti neku sramotu metne na glavu? A valjda čekaš nekoga?

Tvoja mati sagla glavu, rukama stisla kolena, i tako nagnuta sluša, trese se i dršće. Odjednom diže glavu, pogleda mater, pa je opet brzo obori, zari u krilo, i briznu u plač, grcajući:

- 'Adžike, zar to?

Pun straha, i kao s nekim gnušanjem, okrenuh se od matere, samo da je ne gledam onako hladnu, nemu i zadovoljnu.

- Ne plači, Marijo, - reče ona, a u njenom glasu osećaše se neko saučešće pomešano sa zadovoljstvom. - Ja tek samo onako rekoh, da znaš - i to „da znaš” naglasi.

- Znam ja sve, 'adžike - poce majka ti, pribirajući se i brišući oči šamijom. Ako nisam bila kuma i starojkovica, a drugo sve znam. Ali, što ja... Eto, plače, moli: "Majke, zbori ona, nemoj slatka majke. Zar sam ti toliko nakrivela, te to hoćeš... Bolje mrtvu u "kovčeg" da me ispružiš, u crn povoj da me poviješ, nego li to..." A ja nju samo, 'adžike, nju jednu, to dete, 'adžike, imam, pa?!... I opet je zaguši plač.

Ja sam samo drhtao i strepio.

- A javlja li se koji? - upita je mati.

- Javlja se. Svaki dan. Evo, baš jutros opet onaj Nikola posalo navodadžiku. Veli: samo ako hoće, pa odmah, ovečer, ispit...

- Momak dobar?...

- Kao svaki čovek. Odslužio vojsku. Nema ni on nikoga, ima nešto od imanja, i ovo naše što je, pa... Ali, ona, ona...

- A ti hoćeš?

- Hoću - dahnu ona silno - što da ne?... Kosti, 'adžike, da odmorim! Rasipah se po polju..

Mati se diže, doterujući šamiju.

- Hajdemo - reče joj - Čekaj, ja nju da... Što ona, luda i besna, misli?

I odoše. Moja majka visoko, lako, ponosito, a tvoja zgrčeno i zanoseći se...

Ne znam šta je bilo i čime su te nagnali da pristaneš, samo na materinom oku spazih još neosušenu veliku suzu, kad se vrati i reče:

- Svršeno je!

I onda brzo odnese stvari: čaše, šolje, sahane kod vas, što će trebati za tvoj ispit, a što vi niste imali... I onda nastade trka, jurenje, donošenje stolova, klupa, stolica iz obližnje kafane i ostale potrebe iz svake kuće u komšiluku. Sve se sleže. Usklici, smeh, razgovor razlegao se iz vaše bašte, koju počeše utapkavati i krčiti za igre... Ja isprva kao da se oslobodih, danuh što sam te skinuo s vrata, ali me posle uhvati strah. Bojao sam se. Poražen svojim kukavičlukom, drhtao sam kao prut. Moja mati ni reči utešne, kao da nije ništa znala. Čisto ne verovah da je to ona, kako se beše zanela oko tvog spremanja... I pade veče, opet naiđe mesec i obasja sve. Opet lišće zašumori, hladovina i senke padoše... Ljudi se vratiše s rada, stoka uvede u štale, zatim se presvukoše i dođoše vama na veselje i "radost". I onda, krештav, jak, suv glas Ciganke Salče zapeva pred tvojim prozorm, kad te drugarice počeše oblačiti. Dahire, ćemaneta, zajecaše, uzdigoše se i počeše pištati po obasjanim i mirnim visinama... Oh, a u njima kao da beše neke demonske, strasne naslade i zadovoljstva; osvetne i zlurade, tajanstvene sreće što mi te oteše, uzeše od mene... Kao da te ti glasovi poneše sa sobom gore, u te visine, krešteći i pišteći... sveteći se meni, koji se čas radovah što se otresoh tebe, čas opet drhtah i plakah silno, jako, krijući se da me ko ne spazi i vidi!...

IV

Dve godine nisam kući dolazio. Kad treće godine dođoh i stigoh uveče, opet beše mesečina, opet ono bujno zelenilo, opet taj potok, topole i vrbe me sretoše. Setih se tebe i uplaših. Mati otpoče da mi priča i kazuje sve promene koje se desile za vreme moga odsustva: ko je umro, propao, prodao njive; ko se oženio i udao. I onda za tebe:

- Marija umre. Bog da je prosti! - reče mati, i pogleda me.

- E? - trgoh se.

- Mani, sinko, - odmahnu ona rukom. - Što beše, ni crnom Ciganinu Gospod da ne da! Umre, presvisnu od tuge kad vide ono dete kako se bije, muči i tuče od onog njenog besnika. A lepo poče ispočetka. On miran, radi. Uze, otvori dućan, napuni ga espapom i otpoče da radi. Ali ga đavo natera te se malo zaduži kod Doktora... A on, znaš ga, živa vatra. Koga dočepa u svoje ruke, taj više čitav ne iziđe. Malo-po-malo preklopi mu imanje. I davaj, davaj, isplaćuj; ali, ko će 'alu da zasiti. Prodade im sve njive i vinograde. On se propi, propade - uzedoše ga dušmani na vrat! Sad je krijumčar. Po nedelju dana doma ne dolazi niti što donosi... Imaju jedno žensko detence, ali i ono kržljavo - bog zna da li će da ostane. A ona, crnica, da je samo vidiš, sinko, pa duša da ti zaplače: ide na nadnicu, radi duvan, te sebe, dete i kuću drži... Eto, na!

Iz čaršije, s ulice, dopreše glasovi pesme, zurle i bubnjevi.

Iziđoh i stadoh na prag od kujne. Mesec beše nasred neba, te ne beše velikih senki. Larma, pesma i svirka sve se više približavaše i jecaše. Uzdigoh se na prstima da štogod spazim, ali od uličnog visokog zida ne mogah ništa videti. Ponekad bi se tek uzdigla čija kapa i ruka. Bubanj i zurle sve su jače pištale i bile, te, s promuklim glasovima i velikom jačinom, uzdizale su se i rasprostirale...

Niz polje idu, babo, sejmeni,
sejmensku pesmu, babo, pevaše,
hajdučku glavu, babo, nošaše!

- Ha-ha-ha!... - ču se besno groktanje, i zatim pucanj puške.

- Unutra! - viknu mati, bojeći se da mi se štogod ne desi.

Uđoh, stadoh. Čudna i teška tuga obuze me. Mati spremaše večeru, jednako pričajući o tebi. Počesmo večerati. Vika se utiša. Odjednom, kroz rupu na sobnim vratim, ču se tvoj tih, drhtav glas:

- Teto, tu li si?

Nisam mogao da se maknem od silna, neugodna, i teška, pomešana s bolom i saučešćem, osećanja. Ti otvori brzo vrata, još brže ih zatvori za sobom, kao bojeći se čega. Pa odmah, uza zid, držeći u krilu povijeno detence, sede ti, suva, bleda i ispijena. Na tebi beše pocepan mintan i jedno veliko parče otkinuto od lakta visaše ti: kroz šamiju provirivaše tvoja kosa, zanemarena. Bila si u prljavoj košulji, iskrpljenim šalvarama, iz kojih virahu tvoje, od silna rada razvijene, pljosnate stopale s ispucalim prstima.

Stresoh se. Mati iziđe za tobom, da zatvori kuhinjska vrata.

- Stano?

- Ti?! - vikinu tako silno i uplašeno, da se prepadoh. Dok sam živ, taj uzvik slušaću. Samo ne mogu da ga opišem kako u njemu nečega i prestrašenog, i bolnog, i očajnog bejaše. Beše đipila. Zverala si, drhtala, nijala si se, i kao htela kuda da pobegneš. Posle se jedva pribra, postoja malo, i, uzdahnuvši silno, opet sede ukočeno uza zid. - Ti si, gospodine? - šanu, a neki nov, stran, ponizan, učmao i beživotan tvoj glas prepade me. U njemu ne beše ni traga o kakvom osećaju, toplini i bolu. Kao da si me sad prvi put videla u životu, takav beše tvoj glas.

- Ja, ja! A ti?

- Eto, hvala gospodu!

Mati se vrati iz kujne, gde beše zatvorila vrata za tobom.

- Gde je? - upita me. Pa kad te vide uza zid, oborene glave, skupljenu, zgrčenu nad detetom u krilu, brzo uze dete od tebe. - Što si tu sela? 'Odi, priđi... Što se bojiš? - I uze te za ruku, dižući te.

- Neka, teto, neka - braniš se ti - i onako ti mnogo dosađujem!

- Hajde, hajde!... - I ostavi u stranu dete, tebe posadi za večeru. Ti si, pognute glave, išla, sela, uzela zalogaj, ali tako nevešto kao da prvi put jedeš. Majka te nutkaše, metaše pred tebe jelo. Ti si jednako, onako pognuta, valjala taj zalogaj u

ustima. Uzalud si probala da ga progutaš, ali nisi mogla. Posle briznu u plač.

- Teto, teto!

- Ne plači, ćerko! Pisano je!

- Crno pisano!

- Ne 'uli Gospoda! Ćuti, čedo, ćuti, sinko! - i uze tvoju glavu, metnu je na krilo i, milijući te po kosi, tešila te je i utišavala. - Ćuti, ćuti... Gospoda imaš, ako majke nemaš... Ćuti, čedo moje!...

- Nana moja! I nju on... oh! - grcaše ti. - A zar nam je zlo mislila i govorila: "Nikolo, sinko, nemoj, bre, čedo, tako! Vi ste sami, nikoga svoga nemate, a evo, Gospod vam dade ovo pilence, ovoga crva... pa nemoj, sinko!"... A on samo udri, psuj, viči. Mene već što... ali uzme nju, pa je tera od kuće zimi, a ona, nana moja slatka, da se ne bi čulo, da ne bi svet posle to... ah! celu noć provede oko kuće, krijući se da je ko ne vidi, mrzne se i - umre! Ostavi me...

Odjednom ču se krhanje plota, pucanje granja i glas:

- A čekaj, ćerko majčina! Ako je 'adžika, nije bog! Čekaj ti!...

I zatim rupi u dvorište, podskakujući s noge na nogu, mali, raspasan, zanoseći se, tvoj muž, Nikola. Otpoče da lupa na kuhinjska vrata. Ti si se skamenila, mati mene gleda i kao da me pogledom moli: da se ne ljutim na tebe što nas on uznemirava. On gurnu silno vrata i uđe. Ti se odjednom diže, istrže od matere, i izlete u kujnu pred njega, da ga zaustaviš.

- Ne, Nikolo! Sladak, mili Nikolo, ne ulazi! - molila si ti, sirotice moja, jer si se stidela da ja njega, tvoga muža, vidim takvog. Molila si ga, vila se oko njega i zaustavljala ga.

- Ja! Što! Koj' mi što može! A ti... - I, odgurnuv te nogom od sebe, uđe on k nama, klateći se i zanoseći, s raspasanim pojasima, izvučenim mintanima, u opancima i visokim, debelim čarapama. Oko pojasa beše mu prazan "redenik" od kuršuma, a do njega veliki, kasapski nož. Njegovo crno, mesnato i podbulo lice, s vodnjikavim očima i velikim ustima, beše tako surovo i silno, da se čovek nehotice okretao od njega... Uđe on, zanoseći se.

- 'Adžike mori! Što? - ali se brzo trže kad me spazi, skinu kapu i pogleda me neodlučno. Zatim baci kapu, nasmeja se tupo, pa, šireći ruke, pođe mi u susret. - A ja te, brate Kosto... -

pa opet zastade i poče upitno i kao začudjeno gledati čas u mene, koji stajah ozbiljan, čas u mater.

- Što, Nikolo, ne ideš da spavaš? - reče mu mati malo blaže, ali to tako kao da ima jedino meni da zahvali što ga i sad, kao i uvek, ne grdi, već moli.

- A? - promuca on. - Idem, 'adžike! - reče naglo i htede da uzme dete. Saze se, ali se povođaše. Mati mu istrže dete i pozva te da ga ti uzmeš. Ti uđe, brzo uze dete ne gledajući ni u koga, i još brže iziđe. Za tobom iziđe i on, ćuteći i povodeći se. Iziđoh i ja za vama. Uzalud me mati zaustavljaše mimikom. Čim se on vide u dvorištu, okrenu se, i kad me ne spazi, on poskoči, dođe do tebe i stisnu te za kose.

- Dom! - viknu on potmulo, i gurnu te tako silno da ti posrnu, prigrlivši dete i umalo što ne pade. - Dom! Nemaš li kuću, nego kod onu staru vešticu si?... A, a?... - I opet izmahnu da te udari po glavi. Ti samo zaklanjaše dete i tiho, preplašeno moljaše ga:

- Ne, ne! Nemoj sad, ovde!... Ćuće!...

- Ko, ko, ko?... On!... A što on? Što je on? I njega ću ja... A ti njega, njega? Čekaj, ćerko moja, koga ćeš ti? Njega a, njega? - I onda besno, držeći te za kose, poče te udarati, gurati i voditi kući...

Slušam kako suho granje pucka, gledam gde mesečina sija, tišina se rasprostire, a suv, nekako oštar i kao star vazduh puni mi grudi, guši me i nateruje na kašalj... I ko zna dokle bih tako stajao, da me ne trže neko zvrjanje čekrka i neki tih, dubok, kao iz zemlje glas... To dolazaše iz vaše kuće. Nagoh se, pristupih i otovorih oči da vidim... I videh tebe, gde pod mladom kajsijom, na sred dvorišta, pogurena, motaš cevke spram mesečine, a jednom nogom klatiš korito u kome spavaše tvoje dete. I tako, klateći se, njišući se čas napred, čas nazad, ti - ili pevaše ili plakaše... Ko će to da zna?

V

Beše početak zime kad na glas teške bolesti moje stare majke opet dođoh. Iz gostinske sobe viđaše se mala svetslost. Uđoh pravo tamo. U prvi mah ne mogoh ništa da raspoznam zbog male svetlosti, pare i dima duvanskog. Tek posle videh punu

sobu ljudi i žena. Oni behu ustali, pomakli se i načinili mi mesta, ćuteći. Nijedan mi se od njih ne približi da me uteši. Bojali su se. Moje gospodsko odelo, hladno, ukočeno držanje uzdržavaše ih. Na podu, blizu zida, na asuri i starom pokrovcu, beše bačen "jorgan" - pokrivač, a iz njega uzdignuta i osvetljena sa strane svećom viđaše se suva, kao vosak žuta, s velikim čelom, upijenim obrazima i uvučenim ustima, tako da se vilice i nos umalo ne dodirivahu - ljudska glava. To beše ona! Krkljanje tupo, teško, retko i mučno izvijaše se iz njenih grudi, koje se i ne micahu. Kad uđoh i nazvah: "Dobro veče!" to krkljanje posta jače i pretvori se kao u neku vrstu glasa:

- Kolj..lj...jo!

Žene se zguriše i prošaptaše:

- Sirota, čula je da je došao, pa ga zove.

Priđoh joj bliže. Sagoh se. Uzeh je za ruku suvu, crnu, hladnu, i prinesoh je ustima da je poljubim. Stresoh se. Čudno, i teško, i neugodno, kao neki strah, osećanje obuze me kad osetih dodir te suve, zategnute kože na kostima ruke. Da li to beše strah od smrti? Ne znam. Samo se sećam da sam drhtao kao prut od nekog strašnog osećanja.

Utom se jedna žena diže i pođe vratim pogureno.

- Što ne sediš, Stano? - upitaše te.

- Da nadzrnem kuću i vidim dete da ne plače, - odgovori ti, zatvarajući vrata.

Utom jednoj babi, koja beše zadremala uz "mangal" žara, ispade lula iz zuba. Svi se nasmejaše. Baba se trže, zbuni, pogleda me plašljivo i ponizno. Ostale, kao da bi je opravdale, rekoše mi:

- Dve noći nije spavala. Čuvala je, pa sad zadremala.

- Idi spavaj, tetka! - rekoh joj blago i tronuto.

- A ne - trže se stidljivo ona - ne spava mi se, nego onako... Obećala sam joj da ću je spremiti i lepo da ću joj vezati "čajku", kako je ona veziva... Jer mi je u amanet ostavila.

I onda se svi oslobodiše. Priđoše mi i rukovaše se. - Pa onda otpočeše - da bi me utešili - pričati kako je poslednje dane provela. Kako se nije podavala bolesti, kako sama, noću, nije mogla da naiđe na vrata sobe; kako je htela da padne u bunar ne mogući da se vrati u kuću; kako nije davala da me zovu, bojeći se da se ne "pometem" od učenja; kako me je, kad je

počela da gubi jezik i svest, ovog večera, dok sam ja putovao, zvala: "Kojo, Kojo, hajde brzo"... I kako je tražila moju sliku, gledala dugo, dugo, i plakala! Utom poče ona da se previja i grči. Usta joj se izgubiše u grlu, vrat uvuče... Svi skočismo oko nje. Jedna baba mi priđe i blago reče:

- Iziđi, sine, da ne gledaš.
- A što?
- Pa ne valja se. Mlad si.

Iziđoh.

Ona izdahnu.

S nekom svečanom tugom i skrušenošću slušah kako je spremaju, kako šušte njene stare, svilene haljine, koje behu u jednom zavežljaju koji je ona, još u životu, spremila za svoju smrt.

Ujutro, u samo svanuće iziđoh. Nisam znao gde da idem i šta da radim. Jedva sam čekao da prođe ovaj dan i da je što pre sahranim, svršim, jer mi je bilo tako neugodno. Čak sam se bojao da je mrtvu vidim, već sam krišom bacao pogled kroz prozor u gostinsku sobu, u kojoj ona beše spremna da je vidi svet i pripali joj sveću više glave.

Da bih izbegao pozdrave i izjave sažaljenja od žena i ljudi koji počeše dolaziti i donositi joj sveću, zađoh iza kuće, u potok, koji sad beše mučno poznati. Jer on beše usahnuo, drveće isečeno a zemlja gola, trošna i smrznuta. Pogledah ka tvojoj kući, iz koje se još ništa ne viđaše ni kretaše. Samo, ona ti sad beše - da li se meni tako učini? - tako mala, skučena i propala u zemlju, kao da se bojala od nečega, i zato skrivala. Tvoja bašta i dvorište bejahu čisto goli. Sve što beše kod tebe: u bašti malo drveće, s ulice oronuo zid i pokriven tuluzinom i prućem mesto crepova; na motki, pred kućom, obešena ponjava; uza zid prislonjeno nekoliko drveta; mali prozori izlepljeni hartijom, - sve to izgledaše tako malo, sitno, povučeno i skriveno, kao da se bojaše čije navale i kao da svakom govoraše: "Molimo te, ne diraj nas. Mi nikome ne smetamo. Evo, ako hoćeš, još ćemo da se pomaknemo, još više cemo da se sakrijemo i sklonimo, ako smo kome na smetnji... Sve ćemo, samo nas ne diraj i ostavi"... Iz svega isticaše se tvoja ruka, ruka ženska, ponizna, tiha, bez smelosti i jačine, ali žilava, durašna i istrajna do kraja života. Odjednom se ti pojavi iz kuće. Brzo ostavi nešto i uputi se kapiji,

da je što bolje pritvoriš. Zatim se vrati. Na glavu metnu neki zavežljaj, valjda detinje pelene, na rame motiku, u desnu ruku uze dete, a u levu neki sud, čini mi se s jelom, i uputi se meni, prolazom, da izađeš na našu kapiju. Ja sam stajao i gledao te kako pognute glave ideš, i to u nanulama, na nogama čarape iskrpljene, u mintanu iz koga je virio pamuk... Dođe do mene, spazi me, i mesto; "Dobro jutro", ti reče:

- Umre teta? - A glas ti beše tako običan, ravnodušan. Lice tamno, bledo, suvo i, pocrnelo od letnjeg sunca, ne izdavaše baš nikakav osećaj.

- Da, - rekoh mračno. - A zar ti nećeš da je ispratiš?

- Ne mogu, bogami, gospodine, - poče se pravdati. - Imam rabotu. Moram njemu da odnesem ručak, a posle u nadnicu.

- A gde je on?

Ti poče da mucas. Beše ti neprijatno i stidno.

- Na robiji - odgovori tiho.

- Šta?

- Nije kriv, gospodine, tako mi Gospoda! Obediše ga. Uzedoše na dušu dušmani - bog im sudio! A on? oh! nije kriv!

Branila si ga tako živo, ponizno i verno, da nisam znao šta da mislim. Pogleda oko sebe, a zimski dan već uveliko svanuo. Kroz hladan vazduh, protkan kao nekim rasturenim vlasima magle, počeše leteti sa svih strana, kao zalutale, pahuljice snega, i padati na ugnute krovove, zidove i golo drveće, čije se grane oštro i crno ocrtavahu. To beše prvi sneg. Iz gostinske sobe svetlucahu sveće više materine glave, i katkad dopiraše tiho, jedva čujno, naricanje neke starije žene, valjda njene drugarice iz mladosti. Ti si stajala pognute glave. Bilo ti je hladno, ali si ti jednako dete utopljavala, prigrljavala, a ono sisaše komad crna hleba.

- Zima, Stano - rekoh tek što da kažem.

Ti se još više zgrči. Oproba da li zavežljaj na glavi i motika na ramenu dobro stoje, i ode, prošaptavši kao za sebe:

- Ne znam. Sad nešto rano dođe.

1899.

Borisav Stanković

NAŠ BOŽIĆ

More, kakav san? Nedelja evo ima kako se ne spava. Te Božić došao do Skoplja, sad je u Preševu, pa u Bilači, i sve bliže i bliže k nama. Na verigama osušeni vrapci već se troše. Cipele s "kopčama", mintan od jumbasme i šajkača od vojničkih šinjela odavno su gotovi i čekaju me. Eno ih gde poređani jedno do drugog stoje na sanduku. Naročito cipele, - one mi nikako ne daju mira. Žute se, cakle, i miriše im đon na ćiriš. Čim ode majka na pazar, zatvaram sobu i oblačim se u novo. Šetam po sobi i zagledam se, da vidim kakav ću izgledati na Božić. A Božić? Eh! Nije ovo Božić. Ovo je nešto što miriše na oman i suh bosiljak više ikone! Sada me i majka već ne grdi ako štogod slomim, a kamoli da me bije, jer "lošo" je pred Božić. Čak me drukčije nekako i gleda. Ne kao majka, već nekako drukčije, ponizno, kao starijeg od sebe.

- Idi da "trguješ"! - šalje me u čaršiju da pokupujem sitnice za kuću. Pa, i ne brojeći, daje mi novaca.

Odem. Vraćam se. Zavalio sam se od zavežljaja i paketa što mi je dućandžija naređao u krilo i po pojasu. Ona me čeka na kapiji i odmah uzima, da mi odlakša. Čak mi i kusur ne traži, već mi ga ostavlja da njime zveckam po džepovima i hvalim se drugovima. A ona? Nedelju dana kako ne seda da ruča ili večera. Cela je kuća na njoj. Niko vode da joj donese, a kamoli što drugo pomogne. Rastrgla se od posla. Kukovi joj izišli, šalvare se smakle, učkur otpasao. Svakog časa zavezuje bošču, koja joj posle odmah pada, jer ili uzice olabave, ili popucaju od njena silna sagibanja. Pogrbavila se od starosti, a ide, radi.

Zasukala rukave, ruke joj umrljane, oko noktiju joj koža ispucala od silnog pranja. Nema kad da papuče ili nanule obuje, već onako, u nekim starim, iskrpljenim čarapama ide i gaca po blatu i mokroti, što je svuda po kući. Na polici se sjaje sahani; uza zid prislonjene sofre i tepsije, da se što pre ocede, žute se, i od njih cure mlazevi vrele vode, od koje se još diže para. Polica, vrata, pragovi i ćerčiva prozorska, sve je to oribano, vlažno, žuto. Cela kuća miriše na čistinu, vlagu i opranost. Pa i ona

sama, majka, otkuda li joj toliko snage? Radi, a kao da ne posluje. Ne oseća umor. Već jednako, istina ne brzo ali polako, durašno, klateći se, i sva unesena u posao, radi od rana jutra do mrkla mraka.

Pa pored toga mora i oko mene da je. Da mi ne da da se omrsim ili od mesa što pristavljeno krklja u loncima pri ognjištu, ili od kolača što, tek izvađeni iz peći i pokriveni čaršavom, omeknuli, tako lep, primamljiv miris šire po sobi, gde su sklonjeni.

- Nemoj, čedo, - odbija me blago, kao bojeći se da me ne uvredi. - Nemoj; nana je za tebe sve to spremila. Za koga drugog?... Nemoj! Čekaj Božić. Sutra će. Eno, već je došo u Tekiju...

- Kod koga u Tekiju - pitam ja razrogačeno -, da idem da ga vidim? - I potrčim.

- Ne, ne, - zaustavlja me. - Ne mo'š da ga vidiš. Doći će i kod nas...

I zaista, Božić dolazi, ali kako?

Nano moja slatka! Zora puca, dan se dani. Prangija odjekuje i potresa prozore. Sa ulice dopire oštar bat novih cipela. Više moje glave, do jastuka, poređane haljine i preobuka, od kojih me zadahnjuje miris na čistotu i novo. Ispod ikone puckara kandilo, miris od tamjana sobu puni. A soba topla, oribana, meko nameštena i ututkana... A ti si u kujni; kroza san te čujem kako posluješ, unosiš korito, bakrač tople vode. Onda dolaziš k meni, otkrivaš me, podvijaš tvoje koščate, smežurane ruke poda me i, onako golišava, ugrejana snom, dižeš me iz postelje i uzimaš u krilo, ljubeći me među oči:

- 'Ajde, sine, ustani, Božić došao... 'Ajde, domaćine moj...

A pri reči "domaćine" osetim kako ti nabrana, topla usta zadrhte, i suza kane na moj vreo obraz.

Kupaš me. Sva se topiš u punoći i belini moje snage. A zvona zvone! Ne zvone, nego nekako tiho, izdaleka, kao svom snagom i na sve strane bruje, kolebaju se. Kandilo puckara. Mirišu opajani ćilimi u sobi i slama iz asura. Sa ulice se razabiru već glasovi. Probija modrina kroz prozore i lomi se sa svetlošću sveće u čiraku. Oblačiš me. Ali sve je odelo na meni veliko. Cipele, čakšire. Ja se ljutim.

- Nije, nije... Još ti je kratko. Ta ti si mi veliki. Ja, koliki si?!...

I raširivši ruke, onako klečeći, odmičeš se da bi me bolje videla koliki sam. I da bih bio veći, stariji, opasuješ mi očev svilen mor pojas. Njegov sahat mećeš mi u nedra, vadiš lanac i raspoređuješ ga, da mi lepše i istaknutije stoji. Na moj mali fes mećeš kitku, staru, očevu, od samoga fildiša, koja mi do ispod ušiju dopire. Opremiš me. Daš sveću, bosiljak, maramicu. Čak do kapije ispraćaš me, i jednako, sa sviju strana, zagledaš me i popravljaš odelo na meni. Čak i kad izađem na ulicu, pomešam se s drugovima, ja vidim tvoju glavu gde viri iz kapije i gleda me, prati...

Da je drugi praznik, ja bih radije otišao na tursko groblje da gledam kako pune i pale prangije negoli u crkvu. Ali sada, na Božić, to mi ni na um ne pada. S rukama u džepovima, svećom o pojasu, ukočen u novim haljinama i stegnut novom jakom košulje, idem, slušajući zadovoljno kako mi luparaju nove cipele i kako šušti i krši se nova basma na mintanu.

Čaršija zakrčena. Iz svih ulica izlaze i stiču se u nju. Naročito starci. Uvijeni, u dugim, postavljenim kolijama, i pogrbljeni, idu polako. Iz cipela im se pomaljaju noge u belim čarapama. Oko vrata bele im se ispletene jake, "koliri". A na glavama im velike, tople šubare. Svaki s obe strane vodi po nekoliko unučića, pazi da se koje ne odvoji, izgubi, i ućutkuje ih kad se posvađaju među sobom.

Još izdaleka zamiriše tamjan. Iznad crkve se leluja krug svetlosti od sveća i probija se krstovima kroz tamni krov. Čuje se tiha pesma. Oči mi se zasene od mlazeva tolikih voštanih sveća što ih je oko crkve pripaljeno. A ona, crkva, usred tih sveća, koje ližu njene kamene zidove, onako široka i velika, jasno odudara od vedrine svanuća. Još s kraja ulice skidam kapu, dobro je uguram u nedra, da mi je ne bi ko izvukao, i palim sveću. Jedva ako se proguram do porte. Svuda svet, jedno do drugog, pripijeno, zgušeno, sa svećom u ruci, gologlavo, i svaki čas krsteći se, ponavlja molitve ili pesme što dopiru iz crkve. A unutra, u crkvi samo se vide ljudske glave, između njih svetlucaju plameni sveća od kojih se dim polako, vijugavo diže, stapa i gubi među svodovima. Sproću se sjaji ikonostas, po njemu žmirkaju zapaljena kandila, a više svega, kao zvezde, trepću i prodiru ozgo upaljene sveće oko Raspeća.

Na amvonu, okrenut leđima ovamo k nama, stoji đakon s uzdignutom desnom rukom, glavom uprtom više dveri i čita, - ne, nego peva na sav glas jektenija!... Svetlost bleda, a iz dubine, s pevnica, naizmence polazi i diže se gore pesma: "Rođestvo tvoje, Hriste bože nas!" Pa jedva ako se izgubi u jeci zvona i prangija što jednako napolju gruvaju, te se smrznuta i gola zemlja potresa.

*

Naforu nikako da dobijem od sveštenika sa amvona. Moram da se zadovoljim onom što je daje tutor s diskosa. Vraćam se kući. Kapija širom otvorena. Dvorište počišćeno. Drva pod strejom naslagana uza zid, drvljanik bačen iza kuće. Ispod basamaka izbačeno trunje, krpe i ostalo što je bilo pre. Polica se cakli sahanima, beli se dugačka a široka marama što pokriva testije pune vode. Oko ognjišta krkću lonci, a pod vršnikom cvrči pečenje. Ulazim u sobu. Majka me, tobož, ne vidi. Nešto sprema po rafovima i uređuje šolje, zarfove i jabuke.

- Hristos se rodi!...

Ona se okrene. Pa kad me vidi u fesu s kićankom očevom, u pojasu, čisto ne verujući da sam to ja, prilazi mi.

- Vaisitnu se rodi!... - I kao da bi pre ona moju ruku poljubila, tako mi teško pruža svoju i celiva me u čelo, oči, obrve i obraze... Još bi htela, no ja se trzam. Pružam joj naforu i pitam: da li je ko dolazio? Ali, da znate kakvim je glasom pitam! Glasom od koga ona sva raste i ponizno odgovara:

- Kumašini, sine. Zaustavljah ih, dok ti dođeš, ali nemaju kad. Eto, ostavili su ti... tugo, tugo, slatko moje dete!

I brzo mi iznosi delove od osušenog vrapca da od njega prvo okusim, kako bih cele godine bio lak kao što je vrabac. Onda ostalo. Jedem. Ona jednako trčkara oko mene, pazi da ne uprljam nove haljine, i odmah skuplja mrve, da se ne bi poznalo kad ko dođe. A napolju je sve mirno, tiho. Čuju se svirači iz "gornje čaršije", što sviraju u gospodskim kućama. Ulicom i ako prođe ko, to žuri, grabeći da svrši čestitanja, pa da što pre ruča. Ja jednako jedem. Hoću još. Ali mi ona ne daje:

- Nemoj, dosta je. Pokvarićeš ručak. A i doći će ko!

I ona sklanja jelo od mene. Ja hoću na ulicu, ali mi ona ne da, već mi skida fes, ponovo očešlja kosu, mintan pri grlu razgrne, da mi se vidi nova košulja, i ostavlja me u sobi:

- Sedi! Ko će goste da dočeka? Zašto si domaćin! Ja ne mogu. Vidiš, imam rabotu u kujni, a nisam ni obučena...

Ostajem ja. Šetam se krupnim koracima po sobi. A soba miriše. Topla je, čista, suva. Kandilo puckara. Tamjan se vije i širi polako, talasasto. Iz kujne mirišu jela. Gosti dolaze. Dočekujem ih. Još s kujinskog praga viču:

- Hristos se rodi! - I hoće majci da priđu ruci. A ona se, tobož, trza, ne daje, već ih upućuje u sobu k meni. Ulaze oni. Sedaju po minderluku s rukama na kolenima, gotovi da odmah skoče i odu. Pitaju me. Razgledaju po sobi, mada znaju kako sve u njoj stoji. Nije im ovo prvina. Ja se izmaknem onako gologlav, razuzuren, malo se isprsim, pa im prinosim duvan u taslici. Razgovaramo tj. pričam o njihovoj deci, mojim drugovima, šta smo radili, kuda smo išli sa sankama itd. dok, eto ti matere. Ulazi pognuto, glavom napred, tarući ruke o bošču.

- Pa kako ste mi? Kako na doma? - pita ih i uređuje im izuvene cipele: okreće ih tako kako bi ih oni mogli odmah, i ne gledajući, da obuju kad pođu. Zatim prilazi im, ljubi se i povlači opet u kujnu, da skuva kafu... Ostavlja mene, da ja - ne da ih dvorim, već samo s njima, onako, kao svaki domaćin, sedim, razgovaram. A ona, ne zatvarajući vrata za sobom, svakome posebice donosi kafu u belim šoljama. Pa onda se, iza vrata, do zida, ili blizu peći, povuče, stane s prekrštenim rukama na pojasu i čeka da uzme šolju, kad onaj ispije. A onoga stid što ga ona tako stara dvori, pa nadohvat posrće kafu, izvadi iz pojasa limun ili pomorandžu i ostavlja, odlazi.

Ona ga isprati čak do kapije. Red je da ga ja ispratim, ali ona ne da, jer zna da bih, čim bih izašao na kapiju i video ulicu - onaj niz velikih, starih porta, ispucale zidove, na nekim mestima srozane i polomljene crepove, pa još drugove kako se vuku po ulici tamo-amo, hvaleći se kolačima i novcem što su dobili -, odmah i ja otišao tamo, i onda s teškom mukom da bi me ona našla i u drugoj mahali, a kamoli u našoj.

Zato tada ni iz sobe ne izlazim. Ne da se bojim nje, njene grdnje, nego teško bi mi padao tada onaj njen plačljivi prekor lica, kad bi me gde jedva našla, uzela za ruke, ne prekorevši

me, već dovela kući, čak i zaklanjajući me, da me ne bi ko spazio i video kako sam je samu ostavio čak i danas, na ovaj "blagdan". Tada ona ne bi kao sada, ovako, sva srećna, postavila sofru, metnula hleb, so, zapaljenu sveću na sredi i onda ostalo; donela u sahančiću jela iz kujne, da se ne bi posle morala dizati za vreme ručka.

I, pošto opere ruke, ode do ikone, i skinuvši šamiju jedan jedini put u godini, počne da čita molitvu za "slatko jelo". Stojim i ja iza nje. Krstim se. Ali ne mogu tako da metanišem kao ona, sagibam se jako i brzo, padam kolenima i odupirem se rukama i dodirujem čelom pod. Soba se ispuni masnim, jakim mirisom jela. Više nas polako i tamno gori kandilo, osvetljavajući naročito nju, njenu prosedu, gologlavu glavu i razdeljeni joj beli zatiljak, a ona šapuće:

- Gospode, Hriste, sveti Nikola, čudotvorče, slavo moja! Pogledaj, Gospode, smiluj se i pomozi! Blagoslovi sofru, hleb tvoj, što ga ti dade... - I pada kolenima tako silno, da pod odjekuje, i čujem kako joj zglobovi pucaju.

Kad svrši, metne šamiju i seda za sofru, dahnuvši slobodno pošto još jednom baci pogled po sobi, što je trebalo učiniti pre ručka. Ja joj, držeći čašu rakije na dlanu, onda prilazim ruci, i nudeći u isto vreme svoj obraz čestitam praznik:

- Hristos se rodi, nano, i srećan dan!

- Vaistinu i s tobom, čedo moje! Ove godine majka ovako s tobom, a dogodine da bog da da mi ti... - i zagrcne se, te jedva ispije čašu.

Ručamo. Ona se jednako diže i donosi jelo iz kujne. Od svačega ja moram prvo, a ona nadohvat, klečeći. I, kad se ja sit odmaknem, tek onda ona seda i jede mnogo, zdravo.

Posle? - Mirno je, tiho. Čuje se kako mačka prede i kokoš u kujni kljunom bije po tepsiji i sahanima, tražeći mrve.

Sve kuće mirišu na masno i silno. Jela mrsna, jaka, te svi leškare ili spavaju u sobama oko mangala ili peći, uvijeni, u kolijama, a žene s prebačenim boščama na glavi. Prvi je dan Božića, pa ne ide da čovek odmah... Ima kad, tri su dana.

I zaista, eno, drugog dana, jedva ako je ponoć prešla, a pogdegde tek zapišti zurla i dopire koji glas pesme.

Ujutru, samo popovi ako odstoje službu, a ovi ostali samo pripale sveću i odmah izlaze natraške, krsteći se mnogo, brzo,

užurbano, kao da odužuju nešto. Iz dimnjaka po kućama počne da kulja gust, smolast dim od pečenja, mesa, kobasica. Cela ulica zamiriše na pastrmu. Kroz kapidžike i po avlijama počnu da promiču žene, zajapurene, noseći čaše, stolice. Ulicom po deset njih idu. Ovlaš zabacili kolije, cipele im dobro neobuvene, jer ih svakog časa skidaju, oči im se zakrvavile i ovlažile. I već počeli, koga god sretnu od dece i slugu, da šilju po Fatimu, čuvenu, prsatu Ciganku s belim licem, crnim i okruglim očima. (Nju je, posle, opština morala silom da uda, jer, kad se s njom nađu, onda zaborave i ručak, večeru i noć. Do zore piju rakiju, kite je i oblažu novcem, svoje žene biju i teraju iz kuće radi nje.) Učas se sve promenilo. A i u vazduhu kao da struji golicava raskošnost i izobilje. Gde god se okrenete, svuda žagor, pesma, svirka. Svirači samo ničU pred kućama, zajedno s gomilom dece. Zurle pište, bubnjevi biju, da se tresu prozori i gase kandila.

Samo kod nas! Eh!... Odavno smo ručali, i to većinom jučerašnja jela, što su nam ostala. Posle ručka izišao sam na kapiju da slušam svirku, pesmu i gledam gde se ludi Menko pijan valja po ulici, raspasuje i baca sa sebe odelo. Kad se povratim u sobu, majku ne mogu da poznam. Obukla se u stajaće ruvo, oprala glavu, zabradila se lepo šamijom, te joj obrazi odskočili. Sela do prozora i sa zavučenim rukama u pazuhe gleda na ulicu, naslonjena čelom na okno. Mada joj je lice smežurano, ipak joj sada došlo čisto, mirišljavo, a oko jagodica izbila jedra, topla rumen. Na njenom, istina starom, ali jakom vratu vide se gde brekću i trepte vene. U sobi tek što se staložila prašina od čišćenja posle ručka. Na sanduku, u starom poslužavniku, stoje poređane čaše, do njih velika čeprnja vina, a u kujni testija, takođe puna vina, u koju smo izručili iz svih sudova što su nam bile poslale bogatije komšije. I kafa je bila skuvana u loncu, i meze je bilo spremljeno, sve je bilo spremljeno. Ali uzalud, kad nikoga nema da ga ugostimo i dočekamo. Što je dolazilo, to je došlo izjutra, na rakiju, kao da nas štede, jer znaju da nemamo, i zato su dolazili ujutru na rakiju, pošto se tada ne zaseda i ne pije tako mnogo. A mi ne bismo štedeli. Kako bih ja njih dvorio, gostio, slušao ih i, najviše, pojio, samo da oni nama dođu, da nas neštede, nego da smo i mi kao svi!... Zato, valjda, majci igra težak osmeh, i oči je počele da svrbe gledajući kroz kapiju na ulicu, po kojoj svet

vrvi, promiče ispred naše širom otvorene kapije, a niko u nju ne ulazi, te nam dvorište i kuća pusti i tužni. A odasvud, sa sviju strana, po komšiluku pesma, svirka, veselje. Pa čak se već zašlo i u piće.

Eno: Jovan Palamar zaseo nasred kuće. Izbacio mangal i peć - vrućina mu, polomio sve čaše, i privukao tendžeru i iz nje pije. Goste ne dočekuje stojeći, ne da im da idu, već oni moraju posle da se kradu i tako odu od njega. Rista bojadžija već se pobio i zatvorio kuću. Seo na doksat, puca iz puške, silom nagnao ženu da peva, a on iza sveg glasa grdi i psuje gospodu "stoparce". Iz nekih dvorišta čuje se kako tutnji kolo, zveckanje dukata i dubla u nizama, na grudima devojaka... A od Stojana Donjovranjčeta dopire pisak dece, plač žene i njegova vika. Traži konja i sablju, neku staru, veliku, koju je za vreme oslobođenja dobavio odnekuda. Zatim, eto ti njega na svome vitkom i besnom doratu, obučen u vojničke, crvene pantalone, sa šajkačom na glavi, s praznim redenikom i isukanom sabljom. Ulazi na kapije, uskače s konjem u sobe, goneći ispred sebe svirače i Fatimu, koja se, u belim, svilenim jelecima i šalvarama, vije oko njega, igra mu, zapara palcem dahire, pevajući besno iz sveg glasa:

Ja ne žalim snagata moja!
Žalim srmali jelek,
žalim srmali jelek!

- Ovamo, bre! - odjednom se ču ispred naše kapije.

Majka skoči. Suza joj se skotrlja. Na našu kapiju uđe zanoseći se, sa zavaljenom šubarom, naš č'a Jovan, ortak i pobratim pokojnog oca, a za njim, tiskajući se, svirači.

- Ovamo, - govori im on, i pokazuje na našu kuću. - I u ovoj se kući pesma poje.

Za majku ne znam kako je izašla preda nj u kujnu, samo meni znam da srce stade.

- Ej, domaćine! - viče č'a Jovan penjući se.

- Tu smo, tu! - odgovara mu mati, grcajući i trudeći se da se pribere.

- Hristos se rodi, domaćice! Kako, gde je domaćin?...

- Tu je, tu je! - pokazuje na mene i nudi, čak i Cigane propušta u sobu. Ulazi č'a Jovan; ljubim ga u ruku; on, saginjući se, mene u čelo, obuhvativ celu moju glavu u svoje suhe, stare ruke. I seda nasred sobe, prekrstiv noge.

- Sviri, bre! - zapoveda Ciganima, koji su se zbili uza zid.

- Šta, gazdo?

- Domaćin šta hoće! - i pokazuje glavom na mene. Cigani gledaju u mene iščekujući, a ja crvenim od zabune i sreće. Majka ulazi i u prolazu šane: "Kaži: Đul miriše, đul se rascvetao!" - Kažem ja to Ciganima.

- A! aferim! - poskoči č'a Jovan od zadovoljstva što sam mu pogodio baš tu, njegovu pesmu. - De sad! To da svirite!... - I počne da im priča o nama, našoj kući, ocu, s kojim je on jeo so i hleb, i tolike godine ortak bio: kako se kod nas nekad po tri dana pevalo, veselilo. A, opet, od Cigana nađe se neki koji je oca lično poznavao, svirao mu nekad. Majka, sirota, klecajući od sreće, i njima, Ciganima, daje, ne iz čaše, već iz stakleta, svu rakiju, i nudi ih, daje im mesa, hleba, a oni što ne pojedu guraju u pazuhe ili pojaseve.

- Zlato, sestro slatka. Nemoj. Sedi! - zaustavlja je. - Ima ko, - pokazuje na mene. - Eto ga, neka služi on. Vidiš li ga koliki nam je porastao? Sedi ti, tako, do mene.

I pomiče se, da joj načini mesto. Majka seda, klekne, i nudi č'a Jovana, a ruka joj drhti...

- Kusni, Jovane. Obiđi. Ja baš za tebe ostavih. Hvala ti što si nas se setio, - i ne kazuje svoj bol, ne govori o sebi, već o meni. - Da mu je otac živ, drukčije bi sad bilo, a ovako... Ali hvala ti, hvala što si se bar ti setio i došo nam.

- Ja! - vikne č'a Jovan uvređeno. - Zar ja da zaboravim ovu kuću?! - Pa, da bi posvedočio, okreće se i silno zapoveda: - Sviri, bre!

I Cigani zasviraju. Zapišti zurla, pa mislim da se čuje čak u Tursko. Bubanj bije, staklo igra u ćerčivima, kandilo prska, i s greda, ozgo, pada crvotočina. Napolju mrak s vlagom. Č'a Jovan peva zavaljenim, istrošenim, sitnim glasom:

Đul miriše, đul se rascvetao!

A majka, sa suzom koja joj polako, polako mili niz obraz, gleda me gde gologlav stojim između njih i svirača i dvorim ih, s očevim sahatom na prsima, pa kao da mi veli:

- Božić, sine. Vidiš li?

1900.

Borisav Stanković

ONI

I

Čim sam ušao na kapiju, predusrete me žena mu, Marika. Bila je iza kapije, kod drvljanika, i cepala drva. Kako beše zamahnula sekirom, tako i stade kad uđoh. Kad me opazi, pozna, udariše joj suze i, pokazujući mi na njegovu sobu, zaplaka se:

- Hoće Mita da nam umre!

- E...!?

- Jest. Već i krv pljuje, - poče me uveravati.

Bila je to njegova žena. Mlada, skoro dovedena, još bez kukova i prsiju i u licu ne toliko lepa, ali u telu, stasu, kao da je još devojka.

- Idi! - poče me ona upućivati. - I "aba" je tamo kod njega.

A "aba" joj svekrva, Mitina majka, i ona me spazila kroz prozor, pa istrčala ispred mene sa zavučenim rukama u pazuhe, u kratkoj koliji i nekim novim šalvarama. Ali, valjda i od mnogog bdenja i noćnog sedenja, što se nije presvlačila, sve je na njoj bilo nekako počađalo, kao uplesnivilo se. Pa i ona je sama bila potamnela, i po njenom sitnom, smežuranom licu videlo se mnogo blata, i to onog čovečjeg, staračkog blata. Ona nije plakala, već me je preplašeno gledala, kao strepeći da se ne pokajem i ne vratim.

- Hoćeš kod njega? - pitaše me. - Leži on. Bolan je. Mnogo nam je bolan.

Počeh i nju da tešim i pođoh k njemu. Ali, baš tada kako mi dođe neugodno viđenje s njim! Kako bih se vratio! No pomisao da iza mene ide ona, majka mu, ohrabrena, umirena što ne verujem u tu Mitinu bolest, jer, eto, idem k njemu, ne bojim ga se, - to me ohrabri, te, šaleći se, uđoh k njemu u sobu.

On nas nije opazio. Beše se nagao nad mangal i zamišljeno šaraše po pepelu.

Mati ga, pokazujući na mene, brižno oslovi:

- Mito, došo nam...

On diže glavu.

- Ja! Ti? - trže se i zaradova. I na njegovom, ne suvom već podbuhlom licu izbi osmeh, radost; ali se to brzo izgubi. Obuze ga stid. I kao da se stidi što ga zatičem takvog, bolesnog, poče se mučiti da se digne, pomakne, kako bi mi načinio mesta do sebe. - Sedi, sedi, - nudio me je, mučeći se da ustane.

Majka mu, da se ne bi on i dalje mučio, preteče ga, brzo presavi ispod mene jastuk i ponudi me:

- Sedi, sinko, sedi.

Spustih se na jastuk. Kao što rekoh, on nije ležao. Postelja iza njega beše dignuta u kraj sobe i pokrivena belim čaršavom. Sedeo je s prekrštenim nogama, potpuno obučen. Samo bos, u novim, belim čarapama i ogrnut nekom starom, valjda materinom mu, kolijom. A ostalo - kao da nije bolestan. Stegnut, opasan novim pojasom u novim čakširama, u takođe novom i do grla zakopčanom mintanu, iz kojeg je virila čista bela košulja, te mu njegov mek, izbolovan vrat nežno obavijala... Ošišan, obrijan i obučen, u tom stajaćem odelu izgledaše kao da će na pričest, u crkvu. Samo su mu nogavice na čakširama bile otkopčane, jer su i noge od bliske smrti već počele da mu otiču.

- Pa kako si, šta radiš? - upitah ga, tek da što govorimo.

- Ništa. Sedim! - poče mi on odgovarati, jednako onako stideći se.

- Sedi! - uze mesto njega majka mu. - Ne izlazi. Nešto je bolešljiv. Sigurno neka "rednjičina". A i ovo vreme lošo, pa... - i poče glavom, kroz prozore, pokazivati na vreme.

Ali, vreme je bilo čisto. Osvojila prolet. Rascvetale se kajsije, izbila trava, drveće došlo mrko, mokro i nabreklo - tek što ne pukne i zazeleni. A i u vazduhu se već osećala nova toplota i svežina. Samo ovde, kod njih, u sobi, bilo je hladno, zagušljivo. Da li što je bilo sve pretrpano? A i soba im nije ona velika, gostinska, već druga, ona mala, u kojoj se ručava, večerava, pokrivena starim, izlizanim pokrovcem i masnim jastucima. U nju su sada premestili Mitu iz njegove velike gostinske sobe, u kojoj je spavao sa ženom. Pa pošto je ona bila prostrana, velika, i nije mogla da se zagreje, to ga otuda preneli u ovu, a s njim i sve uneli: dovukli celu kuću kako bi bilo tu, na domaku, sve oko njega, da bi mu, čim štogod zatraži, odmah pružili. Tu je bilo

čanaka od ponuda što su mu donošene, a koje je on bio ili samo okusio ili pogledao pa ostavio. Na pregradama od prozora i rafovima bilo je puno staklica, čaša, lekova, rakije, ustajalih vina. Istina, sve čisto, pokriveno, ali ipak mnogo, jedno uz drugo pretrpano, te se osećala ona vlaga, ustajalost sobe koja se ne otvara, ne vetri. Čak i otvori, pukotine oko prozora i vrata - i to je bilo zaptiveno krpama samo da ne bi ulazio svež, nov vazduh, vetar, i od toga im on nazebao. A majka mu, pored toga, jos ga je jednako utopljavala, zaogrtala, optrčavala oko njega. Čas bi mu podmetala jastuke, čas pokrivala noge, ili navlačila onu koliju kojom ga je bila zaogrnula.

Tako i sada. Mada ga je kolija dobro, gotovo sveg pokrivala po leđima, ipak mu ona priđe i poče da mu je navlači. Mita je blago zadrža:

- Neka, nano; bolje mi je ovako.

Ali se ona ne zaustavi, već mu je čak i preko glave navuče, govoreći:

- E, šta znaš, sinko! Nemoj opet da nazebeš. - Ali ga brzo ostavi i pojuri vratima na koja uđe snaha joj, Marika. - Marike vrata!... - viknu joj ona i pritrča da ih bolje zatvori - sto puta ti govorim za ta vrata!

Marika, zajapurena od rada, ništa joj ne odgovori, već pošto ostavi testije s vodom koje beše unela, obrisa ruke i, rukovavši se sa mnom, poče po sobi, oko Mite, nešto da radi, rastrebljuje: da ispravlja jastuke i namešta one stakliće, šolje po rafu, prozorima. Svi smo ćutali. Majka mu, pošto dobro učvrsti vrata, opet sede sproću Mite i poče da onako s trepetom, brižno gleda u nj, motri šta mu još treba, čime još da ga pokrije, utopli. A Mita, oborene glave, jednako kao stideći se što bolestan, pazeći na sebe, na svoje otečene noge, da li ih je uljudno ispružio, da se nije štogod otkopčalo, otpoče da se zamišljeno čisti po glavi, kosi, licu, ali se videlo kako u isto vreme prati i Marikine pokrete po sobi, čija mlada snaga, zdravlje, svežina od rada napolju, a naročito vitka joj polovina, sad ne znam zašto, tako čudno odudaraše od svih nas, cele sobe. I ja počeh u nju da gledam. Ubrzo opazih kako i svekrva ostavi Mitu, pa i ona poče da je gleda. Sad i Mita diže glavu i okrete se k njoj. Odjednom svi mi nehotice počesmo da je gledamo, pratimo njene pokrete. Ona to

opazi. Bi joj neprijatno, te, zbunjeno, pobeže nekim poslom, iziđe u kujnu.

Uto se pred vratima čuše laki, veliki koraci. Majka mu đipi.

- Otac ti! - reče ona Miti, i pođe vratima da ih otvori.

I, zaista, to mu beše otac, č'a Jovan. Uđe. On još onakav isti, visok i ozbiljan. Kad uđe, Mita poče da se muči, kako bi ustao pred ocem.

- Sedi, sedi. Ja tek onako dođoh, - zadrža ga on od daljeg mučenja, upinjanja, da mu, kao što je običaj, ustane na noge.

I da bi zaista izgledalo kako je došao tek "onako", poslom, a ne iz straha, da njega vidi kako mu je, pošto se sa mnom rukova, odazva mater mu u kujnu i poče joj nešto naređivati.

Ja i Mita ostasmo sami. On beše opet oborio glavu, zaćutao i jednako se zabavljao onim neugodnim, bolesničkim, pred smrt, čišćenjem kose, lica. A i ja zaćutah. I mene kao da beše obuzeo onaj strah, zebnja, teret od čega su svi po kući strepeli. Jer, cela kuća, jos od kapije, od kaldrme ispod lozinaka do kamenih stepenica, pa gore, u kući široko predsoblje, kujna, gostinska soba, s otvorenim vratima, prozorima - sve je izgledalo nekako svečano, čudno, ukočeno. A i sami oni: majka mu, otac, Marika, kao da su u dnu duše osećali da će im on skoro, brzo umreti, pa su zato kao bez glave trčkarali po kući i, unezvereni, preplašeni, sve više i više oko njega se iskupljali, čuvali ga, te kao da su tim svojim neprekidnim prisustvom, nadgledanjem, hteli da ga od nekoga otrgnu, zadrže... A ovamo i sami, ne znajući zašto, jednako su čistili, spremali kuću kao za nekog gosta. I to strašnog, užasnog gosta.

- Eh, bre Mile! - iznenada, odjednom, prepade me Mita. Beše digao glavu i gledaše me pravo, netremice.

- Ne boj se, Mito, ništa nije!... - počeh da ga tešim.

Ali on kao da se brzo pokaja za tu svoju malodušnost, i ućuta. Opet obori glavu i samo što prošapta:

- Ne bojim se ja. - I strepeći da ko od njegovih ne naiđe, pokazujući na vrata, brzo dodade: - Ne žalim sebe, ali oni... - A vidiš kakvi su! Šta će oni posle bez mene?

Utom mu se majka vrati. Ona, kao uvek kad je ulazila k njemu, preplašeno, tako i sada, kao da je slutila da je između nas nešto bilo, poče sa strahom, upitno, čas u mene čas u njega da gleda. Mita to primeti, pogleda je, namršti se neugodno na to

njeno večito kao špijunisanje, trepet, strah. Ona to oseti, trže se, zbuni i, da bi to kao zagladila, otpoče da ga nudi:

- Hoćeš, sinko, što da jedeš?

On odreče.

- Hoćeš jabuke, kruške? Hoćeš pite malo? Sad je baš Marika umesila. Hoćeš majka da ti grožđe...

- Ništa neću! - prekide je on malo osornije, samo da ga ne bi i dalje nudila, nabrajala.

Ali ona produži.Ređala mu je sve što god je znala. Mita joj više ne odricaše, samo opet, onako klonulo, obori glavu i zaćuta.

- Šta hoćeš majka da ti da? - uporno poče ona opet.

- Ništa. Ne jede mi se ništa! - čisto braneći se od nje, odbi je.

- Kako ništa, sinko? - a u glasu joj se oseti prekoran plač. - Uzmi, okusi nešto. Još otkad nisi ništa okusio, a ovamo, tobože, hoćeš da ozdraviš, da se izlečiš!

Mita podiže glavu, pogleda je duboko, umorno, jedva držeći otvorene oči i odgovori:

- Čamovina će me izlečiti, - šalim se, šalim! - prekide odjednom i trže se kad vide kako ona htede da padne, pa se, sva prebledela, leđima zadrža za zid. - Ništa nije. Šalim se, majko, šalim, - poče je hrabriti, i, da bi je uverio, silom, bolesno, poče da se smeši...

Ona se jedva osvesti, uspravi sa zida, i, pribirajući se, odahnu:

- Uh, sinko! Nemoj tako da se šališ. - I, ne mogući da se više uzdrži od suza, plača, iziđe iz sobe.

Ustadoh i ja da idem. Mita me nije zaustavljao, ali me je gledao bolno, molećivo, kao ocekujuci da mu obećam da ću mu opet doći, obići ga. I ja mu obećah. I to, da ću, nekog dana uveče, na "sedenje" doći. Jer znam da sad svake noći njima od rodbine po nekoliko njih dolaze, donose ponude, sede kod njega, razgovaraju ga, čuvaju.

- Pa, dobro, dođi - isprati me on, obradovan mojim obećanjem. - Mi cele noći sedimo. Ja nikako ne spavam.

U kujni majka mu i žena Marika zaustavljahu me i moljahu da ostanem da ručam. Nisam mogao. Odoh. Ali me na kapiji sustiže majka mu. Trčala je za mnom, a u isto vreme uplašeno obzirala se da je ko ne spazi kako za mnom trči i zaustavlja me, a naročito se krila od sobe u kojoj je bio Mita, da je on ne bi

spazio i video kako ona tako za svakim koji njemu dođe u goste da ga pohodi, posle trči, dosađuje im.

- Sinko! - zaustavi me. - Je li ti moj Mita što govorio?

- Ne!

- Oh! - poče ona da mi se tuži. - Jest. Ništa on neće da kaže. Samo tako ćuti. Pa moram, sinko, kao što vidiš, eto, drugoga... A nama on ništa neće da kaže. Ni "bolan sam", ni "oh", ni "ovde me boli", ni "ovo mi se jede, palo mi na um, daj mi, majko..." Ništa, ništa, sinko! Samo tako ćuti. Sramuje se od nas i ništa, ništa neće nama da kaže. Te moram drugoga, kad mu ovako dođe, da pitam, molim, da ako njemu što nije kazao, potužio se, a on nama ništa neće da kaže.

Ispričah joj što sam znao. Kazah kako sam mu obećao da ću ga još koji put obići.

- Dođi, sinko. Dođi, te ako bar tebi što kaže.

II

A šta bi i imao da mi kaže? I bez njega ja sam znao. Znao sam još i za oca mu, mater mu. Kako je ona bila sirota, udovička kći. A otac mu bio iz dobre kuće. Imao braću. Ali kad se zagledao u nju, braća mu, cela kuća, ne samo što mu nisu davali da nju uzme, nego se čak kao i podsmevali na tu njegovu ljubav s njom, sirotom, udovičkom kćeri. Bili su uvereni da je neće uzeti, tj. nema s čime da je uzme. Jer ona je bila toliko sirota, živela od nadnice, da nije imala ni najpotrebnije spreme, ni čestitog rublja... A valjda neće on nju baš tako, bez igde ičega, gotovo golu da uzme. Ali, on ne samo što ju je uzeo, venčao se s njom, nego, kao u inat braći, kući, kad se odelio, i od svog tala, očevine, nije hteo ništa da uzme, nego sve braći ostavio, a on se digao sa ženom i sišao ovamo dole u "nove male", gde je zemlja bila jevtina. Otvorio tu bakalnicu i, malo-pomalo, sam jednako radeći, stekao kuću, vinograd. Ali, valjda kao razočaran tim siromaštvom, tekovinom koja je bila tako spora, mučna, a i što se tu, u novoj mahali, morao da drži na visini, da se ne pokaže siromah, zbog komšija koji su bili većinom siroti, seljani, skori doseljenici; i zbog braće, da mu se ne bi svetili kad bi čuli kako se on pati, muči... i zbog toga

valjda bio je povučen i uvek ozbiljan. I onako visok, širok, izgledao je još ozbiljniji. Samo je gledao svoj posao. I majka mu je radila. Ona je gledala kuću. Od njega, oca mu, nije više ništa tražila. Čak joj nije bilo krivo što je i prema njoj bio ozbiljan, hladan; još manje da je u toj njegovoj hladnoći gledala kako je on prestao da je voli, jer on je o svojoj ljubavi prema njoj dao dokaza. Uzeo je za ženu, i za nju je to bilo dosta. Šta je imala više od njega da traži? Već bio je sada na nju red da se ona pokaže, oduži mu se. A mislila je da bi mu time: ako ona, kuća, što manje koštaju, a opet da on u kući ima sve: dobro jelo, vino; ničim da nije oskudan; da je od nje što više uslužen, udvoren, - olakšala, ublažila gubitak imanja, kuće, čega se nje radi morao da odreče. I zaista, ona je to činila. Nikad ona od njega nije potražila da joj što kupi, bilo haljinu, šamiju. A još manje da mu je kadgod novaca zaiskala, sem kad ode u crkvu, na groblje, da mrtve prepoje, pa joj treba za popa. Čak ni jelo. Da nije morala za njega da gotovi, za sebe nikad ne bi. Samo bi suva hleba jela. Čak, kad bi se moglo, ni hleba ne bi. I koliko puta, kad on ne dođe na ručak, ona i ne ruča. Provede onako, švrljajući, radeći po kući. A radila je mnogo, neumorno, od jutra do mraka. I zaista, kuća im je za kratko vreme u svoj mahali bila najlepša, najčistija, i opet puna svačega. Čim se uđe na kapiju kaldrmisanom putanjom, ispod svoda vinovih loza, ulazilo se u kuću sa čistim, kamenim stepenicama. Ozgo, iz kujne, svetlela se polica s uvek kalajisanim, oribanim tepsijama, sahanima. Do police bila je uska kujna, ispod ove velika, gostinska soba, prostrana, nameštena, uvek otvorenih vrata i prozora. Sproću ove bila je mala soba, u kojoj su sedeli, spavali. Od te sobe pružao se drven, suv doksat, krevet, po kome je svagda bilo gomilice kupusa, crna luka. U uglovima tavana visile su kite, torbice, uvezano u krpama semenje od povrća. Pa čak i skupo semenje, kao od praziluka, duvana. A sve je to ona sama, majka mu, sadila, sušila, zbirala. Celo dvorište bilo je pokriveno vinovom lozom, čardaklijama. Čak i više bunara. Ništa nije ostalo što nije bilo upotrebljeno, zasađeno. Naročito bašta im. Ona leti, kao i celo dvorište i sve oko kuće, gubila se u zelenilu. Sve je bilo nekako čisto, uređeno, zeleno. I tako oni, otac mu i mati: on uvek ozbiljan, i samo ozbiljan, a ona u večitom radu, brizi, živeli su lepo, tiho. Ali ne slobodno, bezbrižno, već sve kao

u nekoj brizi, strahu. Nikad se oni ne provedoše, ne razveseliše. Kad slavu slave, slave je lepo, otmeno, ne izostane ništa što je običaj, ali opet njini gosti ne dočekuju zoru kao na drugim slavama. Ako su oni kome kumovi, starojko, uveče bi se dizali sa sofre pre ponoći, pre nego što će nastati veselje, pijanka. Uzalud bi ih zaustavljali, molili - oni bi odlazili, izgovarajući se uvek jednim istim:

"Neka, neka. Ima kad."

A to njihovo "ima kad" trebalo je da bude: kad još nekoliko njiva i vinograda kupe, kad im on, sin, Mita, poraste, pa ožene ga, i on decu izrodi, te se kuća razgrana, učvrsti... tada. A ovako, sve su strepili, kao bojali se da se ne prebace, istroše, te osiromaše, izgube i ovo što su jedva stekli. Nisu se bojali za sebe što će osiromašiti. Oni su se već navikli. Ali da imaju, te bar ako su se oni mučili, on, sin im, Mita, posle da se ne muči, pati. Sve su se nadali na Mitu, čuvali za njega, da posle s njim, i oni svi zajedno... A ovamo, opet, iz velikog straha da ne bude on kao što treba, ne pokvari se, pronevaljali (a baš tada je bila počela mladež da se kvari, ide po mehanama, puši, pije), postupali su s njime kao da im nije ništa. Otac nikad s njim da je progovorio, sem kad bi imao šta da mu zapovedi. Pa i to je činio preko matere.

Obično, ujutru, čim bi se Mita digao i, kao uvek, posao u dućan, ocu, majka bi mu, ispraćajući ga, isporučila to što bi mu otac naredio da uradi:

"Mito, poručio ti otac to i to..."

I Mita bi, bez pogovora, odmah išao da to radi.

Pa zajedno nisu s njim ni ručavali. Obično su ručavali otac mu i majka, ali većinom sam otac, onda mati mu, a posle njih on, tobože da jede sto od njih ostane, a ovamo, krišom, da on ne vidi, sami su mu probirali i ostavljali što je najlepše. A s njima zajedno bi sedao da jede kada je veliki prazni, Uskrs, Božić. I to samo prvog dana Mita bi s njima seo za sofru. Posle, on bi dizao sofru, kupio mrve, polivao oca, majku.

"E, sad idi!" - dopustila bi mu mati.

A otac ga i ne gleda. On, onako kao uvek, ozbiljan, savija cigaru, a Mita, mada mu je mati dopustila, ipak ne bi odlazio dok ocu ne prinese žar, da ovaj zapali cigaru, i tek onda bi

odlazio, i to natraške, kao iščekujući da ga, ako su zaboravili, opet za šta pozovu.

I kad je već bio veliki, momak, odelo su mu jednako oni sami naručivali. Istina, najbolje i najskuplje, ali ne pitajući ga.

Ali mu nisu davali mnogo ni da radi, jednako misleći da je on još mali, nejak, dete. On kod njih nije imao ništa drugo da radi do ili samo kod kuće da sedi, ili da je u dućanu, kod oca, pa, kad mu se otac s ručka vrati, dođe kući na ručak; uveče, da posle oca legne; ujutru, pre njega da ustane, ode i otvori dućan, poprska ga, počisti, raspremi, i onda da ispred dućana, stojeći, dočeka oca. Ništa drugo on nije imao da radi. A kad praznikom ode u crkvu, da celu službu tamo odstoji, čeka da naforu uzme, onda svu rodbinu da pohodi i vrati se kući, i odmah presvuče u staro, svakidašnje odelo, da ne bi novo prljao, cepao.

Majka mu, od radosti nije mogla da ga se nagleda. Hvalila se po komšiluku kako joj čak i sudove pere, kuću čisti. A otac, mada je bio s njim zadovoljan, ipak nije dao da on, Mita, na njemu to opazi, bojeći se da se time ne oslobodi i razmazi, pokvari, kao ostali njegovi drugovi.

A Mita je sve to znao. Znao je zašto su oni takvi prema njemu, tobož strogi, ne daju mu da vidi kako ga oni vole, a znao je koliko ga vole; kako, kad misle da je zaspao, svake noći dolaze k njemu, obilaze ga i paze da se ne otkrije. I zato što je to znao, on se iz sve snage upinjao da im što vise ugodi. A znao je da će im ugoditi samo tako ako bude što mirniji, stidljiviji. Međutim, samo je on znao koliko je osećao i patio od toga. S koliko je čežnje, vatre, strasti mislio na žene, piće, ašikovanje! Naročito su mu teško padali proleća i jeseni. Ili, kada je kakva svadba u komšiluku, a on, kao uvek, kod kuće. Tad i majka mu iziđe, ode tamo da gleda svadbu, a Mita, osećajući kako dolazi i spušta se noć, slušajući sa svadbe kako grneta i dahire udaraju, uzvike svojih drugova, kikot ženski... Tada on ne bi mogao da izdrži, već bi, kao krijući se da ga niko ne spazi, bežao od kuće i odlazio nekom Aritonu, jednom svom drugu, s kim se družio. A od svih drugova jedino se taj Ariton ocu mu i majci svideo. I to zato što je taj Ariton, taj momak, sam, sa sela, ipak bio već svoj čovek, imao nešto, stekao. I čak im bilo milo njegovo druženje s njihovim Mitom, jer su bili uvereni da ga on neće pokvariti. Taj je Ariton držao bakalnicu nakraj varoši, u mahalama, daleko od

čaršije. Tada bi tamo Mita bežao, jer se od Aritona nije stideo, jer su se njih dvojica toliko voleli, drugovali. A uvek bi, kad bi on tako uveče otišao Aritonu, pošto se dobro zatvore u njegov dućan, da ih niko ne vidi, pili, pili cele noći. Tamo je Mita i zavoleo neku baštovanovu kćer, Maru, plavu, ali razvijenu devojčicu. Ariton je to znao, ali Mita nije dao Aritonu za tu njegovu ljubav nikome da kaže, a kamoli još roditeljima mu. Toliko je bio stidljiv. On je hteo da oni, otac mu i majka, sami pogode koju on voli, i tu da mu uzmu za ženu. I mati mu je, istina, za to dočula, saznala, ali se činila tome nevešta, i pokatkad izdaleka nagoveštavala mu kako mu je otac već izabrao drugu, ovu istu Mariku, koja je bila iz gornje čaršije, odakle su i oni došli, a uz to je još u miraz donosila nekoliko vinograda.

I, zaista, Mariku su mu i uzeli. Mita, kao što se i očekivalo, ni reči nije kazao. Čak nije dao da se ma šta primeti. Samo, otada je češće odlazio Aritonu i tamo ostajao, i kao i pre, sakriven kod Aritona, duže, više pio. I uvek posle takve potajne pijanke vraćao bi se kući, i bivao jos mirniji, poslušniji. Kao da se nije oženio i postao drugi, domaćin u kući. Nikad reči, a kamoli što da ne posluša, da ne uradi, a još manje odupre se ocu. Samo jednom. A to je bilo kad mu se ta baštovanova kći udavala. Silom je on Aritona nagnao da joj odu na svadbu. Kupio joj i dar, skupu basmu, i poručio da od te basme ne pravi sebi odelo, već kad dobije dete, muško, prvo, da njemu od toga načini "jorganče", u kome će da ga nosi. To je hteo, i hteo je još da joj ode na svadbu. Otišao je s Aritonom uveče. Dočekali su ih. Čak je i ona izišla, rukovala se s njim. Mita nije mogao više. Tu, na svadbi, pred svima, napio se. Bacao novac. Kad se u zoru kući vratio, ženu Mariku na mrtvo je ime izbio, tukao je, tukao... I te noći komšije su čule njegova oca, gde, uzdržavajući se, šišteci od besa, grdi ga, psuje; ali čuli su i njega i njegov tada prvi put jak, silan glas, gde mu odgovara, odupire se i plače.

III

Mada Miti onda obećah da ću ga skoro pohoditi, ipak zadugo mu ne odoh. Nisam mogao. Ne zbog njega koliko zbog njih,

kuće mu: oca, matere mu. Naročito matere, onako zabataljene, potamnele a prestrašene. Gotovo da izludi od straha, jer oseća da mu nema leka, da će joj umreti, a opet jednako nudi ga, bdi, a u isto vreme mora da nadgleda kuću, kako ih smrt ne bi iznenadila, zatekla kuću nepočišćenu, nespremnu.

A ne samo zbog matere mu, nego još i vreme je bilo nezgodno. Baš tada počeše da bivaju toplije, prolećne noći. Još zarana, čovek čisto kao opijen jedva čeka da legne, kao da želi da se što više, spavajući, nadiše i nakupi ove prolećne toplote i svežine. No jedne večeri odoh. Prolazim ulicom, pa sve mrtvo. Sve kapije zatvorene, a samo njihova beše otvorena. Uđoh, i iznenadi me svetlost. "Da nije umro?" pomislih. Ali nije. Bili ga u postelji izneli iz sobe nasred kujne, i pred njim otvorili vrata, kako bi, valjda, mogao da gleda ne samo dvorište, ulicu, već i noć koja beše topla, mirna, a i mesečinu koja izgrevaše i koja se veselo, poigravajući na mlakom, prolećnom nebu, dizaše i sve osvetljavaše. Na pragu, do nogu Mitinih, sedela mu je mati. Celo glave sedeo je na stolici omalen, crnomanjast čovek. To je, valjda, bio taj njegov drug, Ariton. Marike nije bilo. Sigurno je u kujni. I oca mu nije bilo. On, kao uvek, čineći se tome nevest, valjda je legao, tobož da spava.

Kad uđoh, upitah čudeći se:

- Šta? Zar ste izišli?

- Eto, sinko, - jedva dočeka i poče da se tuži mati mu. - Govorim ja: nazepšće. Ali Ariton... - i glavom bacajući na njega krivicu, pokaza na Aritona.

Ariton se obrecnu na nju.

- Šta: nazepšće? Ništa mu neće biti. Sve ti...

- Pa dobro, ništa! - odmah ona, pokorno i čisto obradovana što je na krivom putu i što od toga Miti njenom ništa neće biti, ućuta se i opet poče da pokriva Miti noge.

Mita je bio iznet zajedno s posteljom. I, pošto nije mogao da sedi, bio je poduprt jastucima.

- Došo si? - zaradova mi se on.

- Eto, dođoh.

- Ako. Sedi, - ponudi me.

Pošto sam se rukovao s tim njegovim drugom, Aritonom, sedoh na stoličicu sproću Mite, do zida. Kujnu i sve nas osvetljavala je lampa, postavljena na visokoj stolici. Od nje,

dobro napunjene, zaudarao je proliven gas i vio se gust, čađav dim. Iz one male sobe, odakle su ga izneli, bila je ustajalost, utopljenost, dok je iz velike sobe, kao uvek otvorene, ovamo dopirala svežina noći. Svuda je bilo tiho, mrtvo. Noć meka, mlaka, Iz dvorišta je dolazio miris na već proklijalu travu, trulo drveće u zemlji, a takođe i iz bašte, koja je, sad prekopavana, spremljena za sađenje, mirisala na svežu zemlju... Ćutali su. Majka mu je jednako utopljavala noge, a Ariton je ljuštio neke jabuke, što mu je, kao ponude, bio doneo. Mita nije hteo da jede, ali nije ni odbijao. Kao da iz velike ljubavi prema njemu nije mogao da mu odrekne, pa bi svaku krišku, što bi mu je on ponudio, samo obzinuo i ostavljao, izvinjavajući mu se:

- Posle ću.

- Kako posle? Jedi! - nekako surovo, ali razdragano, kao stariji brat mlađega, nudio ga je Ariton i silom ga gonio da jede.

- Uzmi, sinko, uzmi! - dodavala je radosno mati mu.

- Ama, ne mogu! - pravdao se on. I to ne materi, već Aritonu, okrećući glavu k njemu i gledajući ga milo i kao moleći ga da se zbog toga ne ljuti na njega.

Opet zaćutaše. Lampa, ostavljena iza vrata, slabo nas je osvetljavala, a nije bila ni potrebna, jer beše izgrejala jaka, čista mesečina, koja nas je grejala pravo u lice. Mita je svaki čas željno izvijao, izdizao glavu da što bolje gleda: napolje, u mesečinu, noć, ali kao da nije mogao. Smetala mu je mati, koja je ispred njega sedela do nogu njegovih.

- Nano, trgni se! - poče da je moli Mita i još više da diže, izvija glavom.

- Zašto, sinko? - uplašeno i uvređeno poče da mu se odupire ona.

- Pa da gledam...

Ariton se doseti kako mu ona smeta, i poviknu joj:

- Idi ti, idi spavaj.

- Ama, ne spava mi se! - branjaše se ona, a već poče da se diže.

- Idi kad ti se kaže! - obrecnu se na nju još strože Ariton.

Ona se diže i ode u sobu. Čudo kako su se Aritonu svi pokoravali, slušali ga. Ali, moglo se videti da to oni čine zbog toga što misle da što god im on kaže, zapovedi im, da to njihov Mita hoće, da kroz njega on govori. Ariton je to znao, pa je zato

bio slobodan, osoran. Sve ih je kao grdio sto ga toliko čuvaju, strepe i time mu slute neko zlo. A to je baš njima i godilo, i zato su ga i slušali.

Čim ostasmo sami, Ariton, obzirući se, poče nešto da traži po svojim pojasima. Zatim brzo izvuče staklo s rakijom i podnese Miti.

- Pij! - ponudi ga.

Mita, željan, ali bojeći se da ga ko ne spazi, naročito majka, odbi:

- Videće me.

- More, pij! - i silom mu Ariton metnu grlić u usta.

Mita poče da pije, guta. Grlo mu je pucalo.

- Oh! - odahnu. Rakija ga zagreje, osnaži. On se podiže, okrete i poče da gleda u Aritona, milo, blagodarno:

- Tone moj... - poče da mu tepa.

- Pij, de! - prekide ga Ariton, smućen od tog njegovog milovanja. - Pij! - nudio ga je mračno i surovo. Mita poče, ali malo. Samo gutljaj.

- Ne mogu više. - I okrete se, zagleda opet u noć, u mesec koji sad beše nasred neba i, isto onako veselo poigravajući, osvetljavaše ozgo sve, jasno trepereći.

U daljini, na drumu, čulo se krckanje teških rabadžijskih kola i jako otegnuto svirjukanje. Mita se beše zagledao, kao zaneo. Bog zna gde je bio.

Ariton, bojeći se tog njegovog zanosa i hoteći da ga trgne, a u isto vreme i hoteći da mu ugodi, kao pogađajući šta on misli, nadnese se nad njega i, pokazujući na mesečinu, poče:

- Mito, znaš, ovako isto. Pantalej... sabor... - Mita se trže, okrete se njemu i poče iščekivati radoznalo.

Ariton nastavi:

- A ja i ti na konjima, niz reku. Ispred nas kola pokrivena, rabadžijska, a u kolima...

- Ne to! - uplaši se Mita i okrete od Aritona. Ali se videlo kako bi on voleo da Ariton, i protiv njegove molbe, i dalje produži da priča, valjda kako je u tim kolima bila ona, baštovanova kći, i sa svojim drugaricama išla na sabor, pa su, tobož, ne znajući da oni jašu iza njih, pevale pesmu, i to baš njegovu pesmu.

- Pa dobro, neću, - pristade Ariton.

I opet zaćutaše, i to dugo. Mita, potresen i kao ljut na Aritona, okrenut od njega, disaše teško, uzbuđeno. Odjednom se okrete Aritonu:

- Da li zna da sam bolan?

- Kako da ne! Zna! - jedva dočeka Ariton. - Eto, baš danas došla meni, da kupi nešto. Čula da si bolan, pa pita da li ti se što jede. I ponude ti poslala. Zar ti nisu dali?

- Ne! - željno odgovori Mita.

- Kako da ne? - poče Ariton da se ljuti. - Marike! - viknu i okrete se sobi gde je bila Marika. Ali, mesto nje, usplahireno ispade iz sobe majka mu.

Ariton je stade grditi:

- Šta ćeš ti? Ništa njemu nije. Spavaj. Mariku ja zovem.

- Uh! A ja nešto sanjala! - odahnu ona od straha i vrati se ohrabrena ponovo u sobu.

Utom iz sobe naiđe Marika. Bila je bunovna. Od dremanja oči su joj bile crvene, podnadule.

- Kamo te ponude? Što mu nisi dala? - poče Ariton na nju surovo.

- Kakve ponude? - odgovori Marika tromo i nekako zlovoljno.

- Takve ponude, - poče Ariton još ljuće. - Ponude što je moj čirak doneo: kruške.

- A, kruške... Tu su. Što tako ne kažeš? - poče nekako Marika čudno, zlurado, tako da se po tome moglo da vidi kako ona zna od koga su i čije su te ponude, i zato ih krije, ne pokazuje Miti.

- Donesi, - preseče je on.

Marika se vrati i donese te kruske u lepom, belom čanku, pokrivenom još beljim peškirićem. Donese ih, otkri, pa, kao uvređena, sede do Mite i poče da motri, gleda u njega, iščekujući da li će on, i pored toga što vidi da ona zna od koga su te ponude, ipak smeti pred njom da uzme, jede ih. Ariton uze, iseče ih, odabra jednu krušku i podnese Miti.

- Na!

Mita isprva nije hteo. Boraše se sa sobom. Kao da je osećao da će, ako uzme, uvrediti Mariku, koja je jednako u njega gledala. Ali, valjda pomisao da je to Marina ruka spravljala, i, kad je čula da je bolestan, da je, šaljući mu ponude, spravljajući mu ih, možda, sigurno i plakala za njim, valjda pomisao na to učini te se on reši i reče:

- Daj! - i nato željno halapljivo zagrize krušku.

Marika skoči od Aritona. I, uzdržavajući se da se ne oda, brzo siđe niz stepenice, zamače iza kuće, stiskajući oči palčevima.

Mita vide, primeti, bi mu neprijatno, izvadi iz usta krušku, i, kao da ga je na to Ariton nagovorio, poče da kori Aritona:

- Nisi trebao.

- Šta? - upita Ariton, čineći se svemu nevešt, i tobože ne znajući zašto je Marika onako skočila i otišla.

- Ništa, ništa, - opet zaćuta Mita.

Ubrzo ustadoh i ja. Oprostih se i odoh, ostavivši ih same, da bi se njih dvojica do mile volje narazgovarali i presedeli noć.

IV

Posle, u nevreme, pre večernje, oglasi ga zvono. Umre on, Mita. Ubrzo, iz komšiluka i drugih mahala, počeše ispred naše kapije, u gomilicama i u novom obučene i duboko zabrađene, da promiču žene i idu k njemu, da mu zapale sveću i cvećem ga okite, ali najviše šimširom. Ja nisam hteo da idem. Znao sam da je tamo sada vreva, piska. Znam: kako su ga mrtvog okupali, u novo obukli, ispružili, vilice mu vezali, a na usta mu metnuli zelen list, da mu ne ide pena. Majka mu, Marika, i druge žene iz rodbine uvile su sad glave u duboke, crne šamije, pa, sustale od plača, čas idu k njemu u sobu, čas izlaze u kujnu, švrljaju po dvorištu, tobože nekim poslom, pa se odjednom trgnu, uplaše, sete šta je i, kao još ne verujući da je on zaista mrtav, pojure k njemu, u sobu, padaju na nj, ljube ga, plaču i nariču, nariču... Cela mahala i deo čaršije razleže se od njihove piske i zapevke. Prolaznici sami sebe pitaju i odgovaraju:

- Umro?! Bog da ga prosti!

I, krsteći se, žurno odlaze, da ne slušaju naricanje. A ono se nadaleko čuje. Evo, mada je njegova mahala treća od moje, čujem ga, već čak i do mene dopire.

Znam, sada majka mu, bez šamije, raščupana, pišti, i preplašena istrči od njega mrtvog iz sobe u kujnu:

- Mito! - I pravo, ničice, još s praga sobnjega pada i rasprostire se po zemlji. Samo joj se temenjača beli.

Žene, plačući, teše je, dižu i unose, u onu drugu sobu. A ona, osvešćujući se od tog pada, počne da im se odupire, moli ih: "da puste, samo još da mu pod glavu jastuk podmetne; meko da mu je..." i opet se onesvešćuje, opet pada.

Dolazi mu otac. Na plač i naricanje Marikino koja istrča preda nj, veli, umiriva je:

- Ništa, ništa nije... - A vilice mu se tresu, zubi cvokoću.

I u veliku sobu, gde on leži mrtav ispružen, ne ulazi k njemu, već ide u onu drugu, malu sobu, ali kad tamo vide da su tu uneli nju, majku mu, on, ne znajući šta da joj radi, kako da je teši, vraća se, ostavlja je, i počne da ide po kujni, kući, ne znajući gde da se dene, jednako sam sebi govoreći, kao tešeći okolne:

- Ništa, ništa nije.

Pa odlazi iza kuće, ali i tamo ne može sam da ostane: dolaze po njega, teše ga... Onda on čak izvan ulice ide, u polje, u reku. I tamo, skriven, isto onako visok, ozbiljan, šeta se, ide od vrbe do vrbe, jednako ponavljajući ono:

- Ništa, ništa nije.

Uveče, ja i stric odosmo kod mrtvog Mite, da, kao što je običaj, sedimo tamo i čuvamo ga. Odosmo. Moj stric je išao napred, slobodno, obično, a ja sam se zastajkivao, plašio se nečega. Bojao sam se da ga vidim. Bojao sam se njegove matere, oca. Znao sam da neću moci gledati onu njihovu zapevku i pisku. I zato sam se plašio, zastajkivao. Ali, kad dođosmo kod njih, sve je bilo mirno, čak i neosvetljeno. Samo iz velike, gostinske sobe videlo se kako na sredini sobe sveća gori. To je sigurno bila njegova sveća upaljena mu više glave. Kad se ispesmo u kujnu, i to do vrata, u mraku, naiđosmo na oca mu. On se, kako izgledaše, beše zaneo u neko opasivanje. Valjda se bio raspasao, pa se sad stezao onim svojim dugačkim pojasevima. Na naše: "Dobro veče, kako ste?..." samo odgovori:

- Eto... - I opet nastavi da se uvija i steže pojasevima.

Uđosmo unutra.

Mita nasred sobe. Ispružen, mrtav. Već i pokrov prebačen preko njega, te mu štrče na grudima skrštene ruke i na nogama nove, sad iz dućana uzete, cipele. U fesu, vezanih vilica... Ispod njega beli se čaršav. Do glave mu sedela je mati i ukočeno, nemo gledala mu je i ispravljala pramenove njegove kose po

čelu, ispod fesa. Više glave mu, u činiji punoj brašna, gorela je jedna velika sveća, sa još puno oko nje malih sveća zapaljenih od onih što su došli. A ta velika sveća, onako visoko, ozgo, osvetljavala ga mrtvog, a naročito lice mu, glavu, oko koje beše poređano cveća, šimšira, i to varaklaisanog, te se varak caklio i od njega je sad žuto, izduženo, malo podbulo njegovo mrtvo lice odudaralo još oštrije, bleđe. Oko njega, do prozora, po minderlucima, bili su se poređali muški, a dole, do vrata, za dugačkom sofrom, bile su ženske, koje su još večerale.

Kad uđosmo, niko nas ne predusrete; samo se muški pomakoše i načiniše nam mesta. I kad priđoh da mu više glave, kao i ostali, i ja sveću zapalim, majka mu se samo trže, huknu:

- Mito! - i opet, kao da nije ništa bilo, nastavi, zanese se u ono nameštanje kose mu po čelu. Htedoh da ga poljubim, ali me stric zadrža:

- Ne ljubi se sad! - šanu mi ostrag - još nije očitan. Vidiš da nema krst na grudima!

I zaista, na prsima nije bilo krsta, već samo njegove skrštene, mrtve ruke.

Sedosmo među ostale. Svi ćute. Niko ne govori. Čak u mrtvog Mitu i ne gledaju. Ljudi, prejeli, meškolje se, otpasuju se i nameštaju. Žene još večeraju. Jedu obično mnogo i užurbano. A više glave Mitine gori ona velika sveća, osvetljava celu sobu trepereći, prskajući, kao da će svakog časa ugasiti se i pasti na mrtvu Mitinu glavu, koja sad došla veća, lepša, s oblim čelom, zatvorenim i jasno ocrtanim očima i, usred sad vezanih vilica, uzdignutim, priljubljenim obrazima. Samo onaj zeleni list na ustima me čudno i neugodno diraše... A inače ništa nije bilo čega sam se ja toliko plašio. Ni zapevka, ni naricanje. Žene su jele, muški pušili i ćutali. Čulo se kako Marika, takođe povezana u duboku, crnu šamiju, isplakana ali pribrana, nudi vinom žene tihim glasom. Tamo iz kujne, u kojoj je jednako bilo mračno i tiho, pokatkad bi dopro koji šušanj. To je sigurno dolazilo do njegovog oca, koji je još bio tamo, nije dolazio ovamo, pojavljivao se, i valjda se još stezao i uvijao u one svoje pojaseve.

- Bog da ga prosti! Gde li mu je sada duša? - upita jedna mlada, plava žena, dižući se sa sofre i tresući od sebe iz skuta mrve.

- Tu je, - odgovori druga, stara, ali krupna baba, koja beše odavno večerala i već zapalila cigaru. - Tu mu je duša. Tri dana će ona biti tu, u kući, dok se ne oprosti s ocem i majkom...

Majka mu, kad ču da se o njoj govori, trže se, pogleda, pa kao da odjednom dođe k sebi, uvide svu zbilju, skoči, pade na Mitu, prigrli ga i, naslonivši svoj obraz na njegov, poče iznemoglo, sipljivo da jeca:

- Mito, sinko! Mito, sinko!... - I kao da je nešto prekinula, pa sada nastavlja, poče da ređa: "Zašto, sinko? Što nas ostavi, otide? Što se bar ne izbolova (mada je godinu dana ležao), te majka da mi te izneguje, nadgleda, ponudi... da mi ne ideš tako neponuđen, željan?... Što, sinko? Zašto tako brzo, apans's' ode, ostavi nas?... Zašto, sinko?" - I kao da je on kriv što je umro, kao da je on sam hteo da umre, ostavi ih, otide od njih, i to kao zato što mu nije bilo dobro kod njih, što ga oni nisu mnogo voleli, čuvali, pazili... uvređen time, zato otišao od njih, umro, ostavio ih... Tako ona poče da ređa i, kao protiv toga, poče da nabraja negovanja, primere njihove ljubavi prema njemu, jednako ga grleći i ljubeći po čelu, očima, i čak ustima, i ponavljajući ono: "Mito, sinko! Mito, sinko!"...

Žene počeše da je teše, plaču, muški da šmrkću, okreću glave. Utom i Marika, pošto je iznela sofru i počistila, dođe. I, valjda bojeći se da je posle ne bi žene ogovarale kako ga nije žalila, kleče do nogu Mitinih, pokri glavu rukama i poče i ona da nariče. Samo, ona nije smela njega, Mitu, da oplakuje, jer stid je da mlada žena pred svetom žali svoga muža, a naročito da mu nabraja njegove dobre osobine. Zato ona plačući poče da nariče o nekoj svojoj sestri, koja je bila odavno umrla, a njemu, mužu, Miti, da poručuje, moli ga: kad tu njenu sestru tamo, na onome svetu, nađe, on, kao stariji, zet joj, da je čuva, štiti, i da oni tamo oboje i za nju traže, spremaju mesta... Tako je Marika naricala. Glas joj beše snažan, plač zdrav, a naricanje tužno, od srca.

Svi udariše u plač. Sve žene tada priđoše oko mrtvog i osvetljenog Mite. Klekoše, zabaciše šamije, nasloniše lica po njegovu telu i - odjednom sve, uglas, zaplakaše. Soba, mrtvac, sveće koje su treptale, gorele - sve kao da se pokrenu, diže. Počeše da nariču. Svaka svoje mrtve da pominje, imenom da ih zove, poručuje im, oplakuje ih... Razleže se jauk, zapevka,

naricanje! I sve, čak i ulica, ispuni se, prepuni! Čini mi se da od njihova plača cela noć zajedno s njima, sa osvetljenim mrtvim Mitom, kao da se pokrete, uskomeša, diže nebu, cvileći za mrtve... Muški počeše da beže, gunđajući:

- Žene, ne plačite, žene!

A one još u jačci, veći plač. Kao da se nadmetahu.

Odjednom sve umuče iznenada. Iz kujne pojavi mu se otac. Ukočeno dođe i stade više glave Mitine. Gleda ga, gleda, pa huknu:

- Mito, sinko, što bre ovo s nama uradi?

I, onako neočitanog, poljubi ga u čelo. Zatim još ukočenije, ali samo sad presamićen, gurajući pesnice u slabine, iziđe i ode u onu drugu, malu sobu, da se tamo zatvori.

Žene još jače zaplakaše.

Ne mogah ni ja više da izdržim. Iziđoh i, gotovo bežeći, odoh, ali ne kući... već odoh lutajući po mahalama, po noći, koja beše isto onako mračna, topla, mirna, nepokretljiva. Samo sad, da li što beše prevalila ponoć, iz ravnice, s Morave, osećaše se kako počinje da duše, dolazi, rasplinjuje se neki širok, vlažan, neugodan vetar.

1901.

Borisav Stanković

JOVČA

I

Kuća mu je bila nakraj mahale i opkoljena visokim zidovima; od nje se video samo širok, ugnut krov i vrhovi od drveća oko nje. Njena velika, dvokrilna na svod kapija otvarala se samo kad se ulazilo i izlazilo. Retko je ona kao druge zjapila celog dana otvorena, već je uvek bila zatvorena, i to nekako teško, kao zamandaljena. Jedino, u jesen, stajala bi ona otvorena kada bi čivčije dovlačile beričet sa čuvluka. A on je čivluke imao mnoge. Pored toga i trgovao je. Vodio je trgovinu ružama po Turskoj. I to uveliko. Po godinama bi probavio trgujući, kući je retko dolazio. A i kad dođe, on kao neki gost. Tada cela kuća samo njega mora da gleda, nastojava mu i dvori ga. I pre njega, dok on ne bi bio gotov, dok njega ne usluže, udvore, niko ne bi smeo što drugo da počinje, radi. Tako, izjutra, ni sluga ne bi smeo iz kuće da iziđe dok on ne bi ustao, obukao se, i tek kad on, prvi, iziđe iz kuće, onda su smeli drugi.

A čim on iziđe, kroči u čaršiju, unapred se zna gde će i na koji kamen da stupne, tako je išao polako i ozbiljno.

Beše pun, plav, jak, i sa širokim, kao u neke žene, gojnim prsima. U čohanim čakširama, utegnut svilenim pojasima, sa uvek zapaljenom cigarom, išao je on onako ozbiljno, pognuto, ne gledajući ni u koga, već samo preda se i jednako pušeći cigaru, duboko nekako zamišljeno. Mada je bio uvek utegnut, u čisto, novo obučen, ipak dolamu nikad nije nosio obučenu, već samo ovlaš, onako preko ramena prebačenu i oko vrata je uvek bio raskopčan, kao razdrljen, te mu se belela čista košulja i pomaljala njegova kosmata, krupna prsa sa jakim mu vratom.

Takav je bio otkako ga pamte. Ozbiljan, odvojen i nekako zamišljen, kao unesen u sebe. Ne samo njegovi u kući, već i po mahalama i varoši bojali su ga se. Žene su ga čak i mrzele.

- "Turčin!" - gunđale bi one kad bi videle gde im se on onako natmureno, a čist, u novo obučen, još svež i zdrav, približava.

Ali bi opet one skočile i ustale mu na noge kad bi pored njih prošao, ne gledajući ih, niti otpozdravljajući.

I zaista, živeo je on čudno. Pored ostaloga, triput se i ženio. Ali se uvek razvenčavao. Nijedna nije mu bila dobra, kao da se od svake brzo zasićivao i razvodio. Nije žalio ni novaca, ni imanja, samo što pre da se odvoji. Makar i protiv zakona. Silom bi je oterao. Bio je uvek usamljen, nekako odvojen. Mada je imao toliku rodbinu, niti je kome odlazio, niti mu je opet ko smeo da dođe. Za komšije kao da nije znao ni koji su mu. I u kući je bio takav. Imao je sve svoje, odvojeno, za sebe, u koje niko, ni žena mu, za živu glavu, nije smeo da dirne. Svoje vino, naročitu rakiju, sahane, posuđe za jelo... sve svoje, kojim se samo on služio i koje se samo za njega u kući upotrebljavalo. U sobi, u kojoj je on spavao, makar kod kuće godinu dana ne bio, u njoj niko ne bi smeo da sedi, a kamoli još i spava. A opet, nikako da mu se ugodi, potpuno zadovolji. Uvek ponešto nije bilo dobro. Bilo haljine da mu nisu lepe, dobro skrojene, bilo postelja mu nije dobro nameštena, te san mu se razbije, bilo u jelu. Naročito s tim jelom bio je nezadovoljan. Ako nije dobro, ukusno, baca ga; ako je dobro, suviše mnogo jede. U kući čitav događaj je bio ako on ne bi za što zamerio, izgrdio ženu ili ma koga, već na miru prošlo. Beše bogat, silan, kao da nikoga nije gledao, niti mario šta će se za nj bilo u čaršiji, među trgovcima, bilo u rodbini reći. A još manje pak da je ko smeo njemu samom šta u oči da kaže, primeti. Tome ništa ne bi rekao, samo bi ga nekako prezrivo, silno gledao, gledao, i onda bi se okrenuo i otišao. I taj posle nikad više u životu ne bi smeo na oči da mu iziđe, a kamoli približi.

Često bi, i to kad je pijan, govorio:

- Gospodara nemam. Za sebe, ja sam gospodar. Od nikoga ništa ne tražim, a daću.

I davao je. Koliko je njih on udavao, ženio! O svom trošku svadbe im činio. Pa i njima je retko išao. A kad bi mu se koji veoma blizak rod ženio, te je morao da ide, opet bi sam. Ukućani bi otišli pre njega. Po sluzi bi se poslali darovi, a i njegovo piće, vino, jer on će čak i na svadbi svoje da pije. A Jovča bi, tek kad gosti već počnu da sedaju za sofru, dolazio. Sviračima bi ga dočekivali, odmah do starojka davali bi mu mesta, ali bi on opet onako ozbiljno i usamljeno sedao i ostajao

samo dok traje večera, a posle, pošto bogato sve obdari: devojku, mladoženju, svirače, aščiku... odlazio bi ostavljajući svoje, da i posle njega i dalje na svadbi ostanu.

A kad bi, što je veoma retko, i on zaseo, zapio se, onda se već znalo njegovo. Zna se da bar svirači samo njemu, ni starojku, nikom više, moraju da sviraju i pevaju. I to sve pesme: od rođenja, mladosti, ašikovanja, venčanja, sve bez prekida kao jednu pesmu da otpevaju... I tek onda bi on, prekrštenih nogu, zavrnutih rukava i naslonjen počeo da pije, i to mnogo, halapljivo, i terao bi svirače da mu pevaju, igraju. Ali retko da mu tad oni sasvim ugode. Uzalud bi sve svirače iz varoši dovodio, ali niko da mu otpeva i odsvira to što on traži. Po neki put, u nekom glasu, otrgnutom zvuku, kao da naiđe na to:

- A! de to!

I ništa više ne da do samo to. Cigani, iznenađeni, baš to prekinu i pitaju:

- Šta, gazdo?

- Ah! - počne on da besni, bije Cigane i goni da ponovo to sviraju. Ali oni nikad više da to pogode.

Žena mu, kad vidi da on počinje već to da traži, beži i trči kući. Zna da će on sada nju. Da će doći kući, da će je zatvoriti u sobu, dovući jatagane, pištolje, poređati ih ispred sebe, pa da će nju nagnati da se svuče i da mu tako, podalje od njega, peva, peva... A on cele noći da pije i puca iz pušaka. Da je čas uzima, meće na krilo, kiti i, sav raspasan, razdrljen, gotovo krvav od neke siline, peva besno, ali nekako tužno, čežnjivo kao za nekim nikad neostvarenim snom... Pa bi se i toga brzo zasitio, i opet bi dizao se i opet sa sviračima, čitavom halabukom odlazio, ređao mehane, išao čak u čivluk, vraćao se, opet tamo išao, opet se vraćao... i tako do zore lutao jednako pevajući to, kao tražeći tu momu, šta li...

A posle toga odmah bi otputovao. Ili, ako bi ostao, on bi, kao neko kajanje, stid, tada bivao još povučeniji, osorniji i suroviji.

Tada, mada mu beše već pedeset godina, već oronuo, odebljao, lice mu počelo da se brazda, opada, podvaljak počeo mlitavo da visi... bio je već najstarijeg sina oženio, od njega i unuka dobio... ipak, umalo što se i sa ovom trećom ženom ne razvede.

Ali ona, na sreću svoju, kao poslednje dete, rodi mu kćer, Nacu, koju Jovča kao nekim čudom zavole.

Otada on poče češće kod kuće da ostaje. Istina još onako prek, surov, ali ipak nije više bežao od kuće, dugo na putu ostajao. Pa i kad je bio na trgovini, po Turskoj, on je otuda kupovao darove: basme, svile i slao toj kćeri, Naci. Pa pored nje slao je čak i svojoj ženi, snasi. Uopšte, otada, prema svima on postade drukčiji, nekako mekši, blaži. I to sve radi Nace, kao bojeći se da od onakvog njegovog pređašnjeg ponašanja što njoj ne bude. Svi su se čudili. A naročito kad Naca poraste i poče da se razvija i prolepšava. Jovča više nije davao niko da ga služi sem nje. Ona ga je dvorila, brinula se o njemu, gotovila mu jelo i začudo sad tako ukusno da se Jovča nije tužio, a još manje vraćao jelo, bacao ga, kao što je pre činio i najviše zbog njega, kako govoraše, i razvodio sa ženama... Naca bi ga dočekivala na kapiji, ispraćala čisteći ga usput. Koliko puta njegovi su se iznenađivali i gotovo uplašili kad bi ga videli gde se noću diže i odlazi u žensku sobu, kod Nace. I tamo, nagnut nad njom, ostajao je on čuvajući je i gledajući kako ona spava, diše.

A Naca je uvek mirno, tiho spavala i, što kažu, u snu rasla. Jovča dugo ne bi se odvajao od nje, kao da je u onim njenim od zdravlja toplim obrazima i u orošenim joj usnicama od disanja on nešto nalazio, kao da ga je valjda podsećalo na nešto što je on uzalud toliko dugo tražio. I zato bi se s mukom, jedva, jedva odvajao od nje.

Koliko puta ga je tako i zora zaticala nad Nacom, gledajući je,unoseći se u nju i brižno posmatrajući da joj što nije rđavo.

- Da ne tražiš štogod? - pitala bi ga žena uplašena već tolikim njegovim gledanjem.

On bi se tada trzao, odvajao i pokretima ženu umirivao da se ne bi Naca probudila.

- Ništa, ništa. Lezi tam' i ćuti. Dođoh da vidim da je što ne boli.

Ali Nacu nije ništa bolelo. Ona je zdrava, od svih čuvana, najviše od njega, rasla i razvijala se u krasan, redak cvet. Prolepša se ona kao nijedna. Njena vita snaga ne toliko jaka, krupna, koliko puna; njeno lice, ne toliko belo koliko čisto i rujno; sa očima krupnim, crnim i duboko, duboko toplim... Ali

što najviše kod nje beše, to beše ona blagota i pitomina ne samo lica joj, već cele njene snage. Kad prođe, zamiriše.

I Jovča, ljut, besan, što je unapred znao da neće biti toga koji će moći to da oseti, uvidi toliku lepotu... da bude dostojan njegove Nace, odvoji je, kao ogradi od sveta.

Nikad ona, kao ostale devojke, nije smela s njima na kapiju ili na svadbe, slave, veselja, gde bi mogli da je vide muškarci. Jedino, vodio je na sabor u Sveti Pantalej, kome je sveću bila zavetovana radi zdravlja. Pa i tamo, samo da ne bi, kad je mnogo sveta bilo, sa još kojom porodicom u jednoj sobi sedeo, on je, u prilog manastiru, svoju, naročitu sobu sazidao. I tad, Naci bi bila sva provodnja, sabor, što bi sama u sobi, nakićena, sva u dukatima, gledala kroz prozor dole, u sabor, ora, veselje...

Uzalud toliki prosioci. Dolazili su prvi, čuveni. Ali je Jovča sve odbijao. I bez ikakva snebivanja što su neki od njega bili i bogatiji i čuveniji, čak i sa nekom nasladom odgovarao im je:

- Za mene nema zeta!

I ne jednu, dve, tri, već deset godina je tako odbijao. Naca je cvetala, gorela. Beše joj već i dvadeset i pet godina, što se retko pamti da je koja druga toliko devovala. Svi se prosioci već odbiše, ali tako da odmah opet je prose.

Uzalud su mu svi govorili, molili ga: da ne radi što niko ne radi, da udaje kćer dok je za udaju... Ispočetka on se izgovarao:

- Ima kad!

A posle, besno i jasno sve je odbijao:

- Ne dam!

I otada svakoga koga je video da mu za to, za provodadžiluk dolazi, predusretao je:

- Ako si za drugo došao, dobro! - govorio je on, a već besan. - Sedi, da pijemo, veselimo se. A ako si za to došao, eno ti! - I vrata bi mu pokazivao. - Ja sam gospodar! Često je puta govorio u sebi: Ja imam svoje čedo, ja sam hranio, čuvao, i ne dam!...

I bojeći se da mu Nacu kao ne ukradu, zavedu za nekoga, još strožije, čisto zatvorenu je držao. A sve joj je donosio. Što god je mislio da ona hoće, da joj se dopada, sve joj je kupovao, dovlačio. Odelo vrh odela pravio. Nize dukata već nije imala gde više da meće. Čak joj je najbolje svirače, čočeke koji bi došli u varoš, dovodio da joj sviraju i pevaju pesme, vesele je.

- Naco, sine, da ne zaželiš za što! - razdragano je on uzvikivao gledajući kako Cigani pred njom ponizno sviraju i pevaju.

A Naca uvek se pred njim činila kao da se raduje. Ali se je videlo kako je baš te svirke i pesme još više rastužuju i teško joj padaju.

I zaista, po licu joj se poznavalo kako joj je teško. Počela beše da se suši, kao kopni, vene, od neke da li vatre? da li dugog čekanja?... Ali Jovča to ništa nije video. I kad mu se žena, bojeći se da joj Naca tako i ne umre, usudi da ga i ona opomene, on se zgranu. Jedva su je oteli od njega. Ali otada ni ona, ni snaha, ni sin, niko nije smeo k njoj, Naci. Otera ih. Spavali su dole, u kući. Tamo su oni za sebe, kao druga kuća i gotovili, jeli. A gore, u odaji, kod Nace, samo je on bio...

Jednog dana dođe mu tast, stari hadžija. Čak i on se diže i dođe mu na noge da ga moli.

Hadžija dođe, sede, i, posle pozdrava, okolišeći, poče o tome. Jovča htede i njega, ne gledajući što mu je tast, kao druge oterati, ali hadžijin onaj staračkі, već beo pogled kojim ga on gledaše nekako čudno, sumnjivo, Jovču zadrža. On pocrvene. Odjednom se seti zašto ga on tako gleda. Pomisao da ga oni tako svi zato gledaju što se boje, sumnjaju da on, otac, s Nacom nema možda kakva rđava posla, pa zato je i ne udaje... To ga zadrža da i sa hadžijom mu ne učini kao s drugim, već da, dišući teško od straha, žureći se da što pre tu sumnju otkloni, uvede tasta u sobu, posadi ga i gledajući mu pravo silno u oči, počne:

- Hadžijo! (Tastom ga nikad nije zvao). Znaš, čovek ceo vek žedan traži nešto. Ne nađe. Pa... digne ruke, pregori. Ali, žedan, bar hlad da nađe. Ni to nema. Sam on uzme, posadi drvce, čuva, pazi da ono poraste, te bar tu, ako ne žeđ da ugasi, a ono hlad da nađe... Drvce poraste, zazeleni, zahladi... ali oko njega nigde bor, topola, sve sučke... E sad, biva li da to drvce osečem, dam, vežem ga za sučku... biva li? Kaži de!... - poče Jovča besno i u hadžiju da se unosi, gledajući ga široko, očajno, upinjući se da ga ovaj razume.

Hadžija, ustupajući kao pod nekim teretom, saginjući ramenima, dizao bi se i odlazio.

- Jovčo, sinko! Ne razbiram šta govoriš, ali znam, osećam... Radi šta znaš.

I ostavljao bi Jovču da dalje čuva, drži Nacu. Ne da nikome kod nje, sve bojeći se da je ne zavedu. Samo je on kod nje ulazio, donoseći joj što god je htela. Ali Naca je sve više i više malaksavala. Koliko bi puta Jovča zaticao je unezverenu, okupanu u znoju i kao ubijenu. Jedva bi mu se ona na noge digla kad bi on kod nje ušao.

- Šta ti je? - trgao bi se i zastao Jovča brižno gledajući je.

- Ništa, tate...

- Da ti nije teško?

- Ništa mi nije! - odgovarala bi mu ona ponizno, stidljivo ali toliko ubijeno i bolno da je Jovča tad se vraćao, ostavljao je, osećajući u tom njenom bolu neki veliki, nem, gorak prekor.

I otada, jedva, istina sa nekom mržnjom, ali ipak, iz potaje, poče da gleda, motri, ne na mladoženju za koga će je udati, već "kuću" koja bi bila dostojna njega i njegove Nace.

Zato čak i otputova. Ode u Tursku da tamo traži među čuvenim, bogatim porodicama s kojim bi se orodio. Ali je opet i to trajalo dugo. Godinu dana provede tamo na putu.

II

I jedva naiđe na takvu kuću. Iz Prizrena, čuvena klinčarska porodica. Iz nje je jedan i vladikom bio postao. Jovča tamo dade Nacu.

I kad je dade, onda otpoče veselje. Tri dana novi prijatelji piše i veseliše se. Onda zajedno pođoše ovamo da piju i da je prstenuju. Drugi put za dan Jovča stiže otuda, a sad trebalo je dva dana. Sve varoši, hanove, mehane uz put ređali su i odmarali se. Sve svirače na koje su naišli poveli su. I kad u noć ovamo dođoše, cela varoš prenu i probudi se od njihove svirke, halabuke. A Jovča, čim banu pred kuću, poče silno da udara u kapiju i viče:

- Čedo, Naco, otvori! - Pa razdragan mišlju kako će prijatelji mu da se kao trgnu, uplaše od njene lepote kad ona iziđe i otvori vrata, okreće se sviračima i zapoveda im da sviraju. Svirači sviraju. Kroz kapiju videlo se kako se u kući tek upalila sveća i kroz veliku sobu počele da promiču senke ljudske, vrata se otvaraju, čuje se lupa nanula. Jovča, da bi zagovorio

prijatelje, priča im, pokazuje dokle je njegovo, šta mu je od starine ostalo, šta je on prinovio, kupio. Zagovara ih on dok ne spazi kako se kuća osvetli, velika soba zasja svetlošću.

- Ama što se to ne otvara?! - planu Jovča i poče besno da lupa kad vide kako oni iz kuće, nekako kao uplašeni, sporo se žure i ne dolaze da im vrata otvore.

- Sad će, sad! - ću se tanak glas snahe mu.

I zaista, mesto Nace, iziđe snaha mu i onako na brzu ruku obučena i zabrađena otvori im.

- Dobro došao, tate! - pozdravi ga ona, ali se trže uplašeno kad vide da, sem njega i svirača, još i drugih ima.

- Drž' konje! - preseče je Jovča.

Ona mu pridrža. Prijatelji sami poskakaše. I napred on, oni za njime uđoše. Ali sami, niko ih ne pričeka, niko ne iziđe. Svi se bili kao posakrivali.

Jovča ih uvede u veliku gostinsku sobu, ostavi ih i brzo iziđe u kujnu.

Opet nikoga. A svi, i sluge, sinovi, snaha, svi su bili budni. Videlo se kako se svećama promiču, tumaraju.

- Kamo ste? - preteći viknu Jovča.

- Tu smo, tu! - odazvaše mu se, a opet niko kao da nije smeo da mu se približi, već svi kao da su bili u nekom poslu i išli po dvorištu, podalje od njega. Jedva se izdvoji žena mu i pođe, priđe k njemu. Ali i ona išla je nekako čudno i dizala šalvare da se ne spotakne. Kao da sad prvi put ide u njima, tako je išla smeteno.

Samo se ona ispnu i dođe k njemu.

- Ovamo, ti! - prizva je Jovča a već jedva uzdržavajući se od besa.

Ali ona, od straha, kao da nije znala gde će. Poče čas na jednu čas na drugu stranu da ide, spotiče se.

- Gde ćeš tamo? - uhvati je on kad vide kako se ona uputila gostima u gostinsku sobu.

I sam on morao da je uvede u drugu, spavaću sobu. Ali i tamo nikoga nije bilo. Samo su se belele i zjapile njihove otkrivene postelje. Nace ni tamo nije bilo.

- Šta je? - viknu Jovča kad se vide sam, daleko od gostiju. Ali i žena mu se beše kao pribrala. I stojeći ispred njega onako

pognuta, rešena na sve, beše digla glavu i gledaše ga kao nikad dotle, pravo, dugo i gorko, gorko.

- Ama šta je? - ustuknu preneražen Jovča od tog pogleda.

- Ništa! - jedva ona prošapta.

- Pa... kamo je?

I glavom pokazivaše za Nacu.

- Bolna.

On odahnu, oslobodi se, i tad poče da besni.

- Kako bolna? - poče da od besa prediše i nadnosi se nad nju, i čekajući da to izgovori pa da je posle bije, makar ubije. - Zašto je bolna? Dokle će da boluje? Šta si ti gledala, čekala, zašto je nisi lečila?... Zašta si majka, zašta ti je ona kći?...

Ali on opet ustuknu. Čisto mu se kosa podiže kad ga ona opet poče onako dugo, i gorko, gorko da gleda, i proplaka:

- Kučka je ona, a ne kći!

Ništa više nije trebalo. Jovča je sve, u tren, odmah sve znao. Da ih je obeščastila i zašta, od čega i kako je bolesna. Zašta je u kući nema.

Samo pregrize jezik.

- Av! - I brzo, ne gledajući ni kakav izgleda odjuri gostima. - Prijatelji!...

Ali brzo zastade. Sam se uplaši od strašne šupljine svoga glasa. Vrati se. Iziđe u kujnu. I kad vide da nikoga nema, zavuče pesnicu u usta i zagrize je, te krv poteče. I kad ga bol od ujeda osvesti, vrati se gostima i produži:

- Prijatelji! Kći (a to "kći" gušilo ga) bolna je. Danas, sutra, ako ne umre.

Prijatelji uplašeno pođipaše. Počeše da ga teše, žale. A nesuđeni tast čak se i zaplaka, tešeći ga.

- Ne boj se, prijatelju. Ozdraviće ona. Ne odričem se ja. I bolesnu, ja ću da je uzmem.

- Nema joj leka! - preseče ih Jovča.

Čak ih ne isprati kad oni uplašeno pođipaše, brzo odoše. Odgleda ih iz sobe u koju se zatvori.

I onda zaćuta. Ćuta, ćuta. Sve živo posakri se i sa trepetom iščekivaše kad će on da iziđe i sve ih pobije. Ali on jednako u sobi presede. Niti se diže, ni prošeta, ni uzdahnu, ni zatraži sveće, postelje, ništa.

Posle đipi. Sam izvede konja i po noći odjuri u selo, u čivluk. Ali je tamo ne nađe. Mada je čivčije bio, na muke metao, misleći da neće da mu je prokažu, pošto znaju da će je ubiti, ipak je ne nađe. I zaista, tamo ona nije bila. Majka joj znala da će je on tamo tražiti i zato je sakrila nju u varoši, u komšiluku.

U zoru se kući vrati. Opet mu na oči niko ne iziđe. Opet se on zatvori u sobu i ceo dan i celu noć presede jednako ćuteći. Samo je rakiju pio. I to ljutu, prepečenu. Celu varoš i mehane izređali su ne mogući da mu rakijom ugode. Svaku je vraćao, jer ne beše za njega dovoljno - ljuta.

Posle se diže i ode na put, u Tursku. Tobož po trgovinu.

III

Sinovi mu, bez njega, niti smejući da mu to pomenu, udali su Nacu za toga s kim je ostala trudna. A da je bio ko, već sluga njihov, Manasija.

Naca, na toliki boj i muke od braće, nije htela ništa da kaže. Samo, trpeći kao s nekom nasladom udarce, sebe je krivila.

A njima, braći joj, tek sada bilo je jasno ono Nacino nekadanje moljenje i preklinjanje kad su oni u dugim zimskim noćima išli svi na veselje, sedeljke po rodbini, a nju ostavljali kod kuće, ne smejući od oca da je tamo povedu.

- Ne smem sama! Ne ostavljajte me samu! - preklinjala ih je tad ona.

A oni su joj se čak i smejali, zadirkivali je; otkuda je sama kad u kući spava Manasija, a pored njega po štalama i ambarima još toliko slugu?

I pošto se venčala za toga Manasiju, dali su joj kao miraz, i to nakraj varoši, među seljacima, neku baštu na kojoj je bila stara, već opala neka kuća.

I otada, ne samo braća, snahe, rodbina, već cela varoš zaboravi na nju. Istina da niko za nju ne reče ni dobro, ni rđavo, ali niko je više i ne spomenu. Kao da nikad ni bila nije. Neku su iz radoznalosti čak išli tamo da je vide. Ali nisu imali šta da vide. Kuća je bila ista onakva. Opala, polegla, samo sa tri kamena zida i pokrivena pločama. A nju, Nacu, nikad niko nije video. Viđali su samo toga Manasiju, njena muža, kako na leđima

dovlači sučke, drva iz planine. I da se pokatkad nije video dim kroz krov, ispred kuće nešto malo počišćeno i ono nekoliko zasađenih brazda, ne bi znali ni da li je ona i živa.

IV

Jovča je zaista, opet, kao pre počeo da trguje, putuje. Kao da nije ništa bilo. Čak izgledalo je kao da se i raduje što se tako svršilo, i što je opet počeo kao pre da živi. Za sebe, sam, odvojen. Ali ipak, ipak. Naročito su mu teško padale noći, kad od jeda što misli na nju, Nacu, cele noći oka ne sklopi.

Mada mu niko nije kazao, ipak je on o njoj sve znao. Kako je udata za istoga Manasiju. Žive nakraj varoši. Nemaju ni hleba da jedu, a kamoli da je ona još onako lepa i da se nosi i kiti kao pre, kod njega... On, ne siteći se njoj, već više sebi što je radi nje bio drukčiji, toliko je voleo, pa čak i prema drugima bio mekši, popustljiviji zbog toga, od jeda, često zaboravljajući se uzvikivao je siteći se sebi:

- Tako! Hoćeš ti.

I otada, kao u inat nekome, diže ruke. Sinovi mu počeše da upravljaju imanjem. Oslobodiše se i počeše "u svet da izlaze", piju po mehanama i kartaju se. A i Jovča, pod starost, opet poče kao i pre sa ženama. I to sad luđe, bešnje. Sve kao u inat nekome. Kući nije dolazio. Sedeo je jednako u čiviluku. I seljanke, žene njegovih čivčija, Ciganke, sve je bilo oko njega. Jedna umalo ga ne stade čivluka. Ne beše toliko lepa koliko je imala velike krupne oči... Nalik kao u njegove Nace. Za nju su morali čak i sinovi mu da se umešaju, krišom je odvuku, odvoje od njega i negde preko granice odvedu.

Jovča, na to, ništa ne reče. Mada su mu sinovi strepeli i bojali se da ih on sve ne razjuri. Ali zato, Jovča, kao u naknadu i u inat sinovima, poče češće da dolazi u varoš. I to s jeseni, kad počnu vetrovi da zavijaju oko ogolelih kuća, jure se po poljima. Obično bi tada noću useo na konja, došao i otišao tobož sve u inat sinovima, čak kod nje, Nace. I stojeći više njene kuće, ne gledajući ni na noć ni vetrove koji su i njega s konjem zanosili, on je gledao kako ti isti vetrovi zavijaju oko njene kuće, ulaze unutra i možda je šibaju, šibaju...

- Tako, tako! - mrmljao je on zadovoljan vraćajući se i krijući da ga ko ne opazi.

Ali, kako koja godina, on sve češće i češće tamo odlazio. Opet tobož u inat nekome. Ispočetka dobro krijući se, ali docnije sve manje i manje, da su ga neki već bili opazili, viđali tamo. Ubrzo, cela varoš je saznala da on ide kod Nace. Ali niko nije smeo da mu to kaže. A on je gotovo svake noći tamo odlazio. I uvek tobož krijući se, na konju, oko pola noći. Pa pored toga, posle svake takve pohode, znalo se da dovodi neku Ciganku kod sebe koja mu vraća, gleda u "kost".

Obično, čim se vrati, siđe s konja, uđe u čivluk, odmah počne čivčijama da se izgovara kako je išao da sačeka Arnaute i bar nekoga ubije.

Čivčije, mada znaju gde je bio, srećni što on, gazda im, razgovara s njima, otpočeli bi da se tuže na te Arnaute, nabrajajući njihove upade, krađe, ubistva.

Jovča, i ne slušajući ih, još uzdrhtan od puta, sam se penje u svoju sobu, odžakliju, na gornjem boju. S njime bi pošla koja od žena da ga ogrne, utopli mu noge. Jovča seda sproću vatre, u sobi pušta da ga žena zaogrne, utopli i onda zapoveda da mu dođe Ciganka.

Odmah dolazi stara Ciganka, vračara, koju je Jovča zato čak iz Turske doveo i u čivluku čuvao. Od svake pojedine kokoši, živine, njoj se morale da nose kosti, kobilice, po kojima je ona gledala, vraćala.

Čim Jovča oseti da je ona ušla, još s vrata joj zapoveda:

- Gledaj!

Ciganka dođe. Seda do njega, sproću vatre, i pošto razgrne šamiju te joj se još jače osvetli od vatre njeno staro, koščato lice, počne da se unosi, gleda u kobilicu, u njene pege, šare... A napolju tek ponoć prevalila. Vetri još jače i bešnje duvaju. Tresu čivluk, zgradu. Vatra praska, gori. Njeni plameni lizu čađ i čas Ciganku, čas Jovču osvetljavaju. Ponekad izdvojio bi se od huke vetrova i dopro bi dug, otegnut urlik kakvog psa... A Ciganka nikako ne diže glavu. Još jače, tajanstvenije, dublje unosi se u kost, i gleda, gleda... Već Jovču strah poduzme.

- Gledaj! - vikne on hrabreći se.

- I arno i lošo! - počne ona, ali nekako teško, kao ne mogući da se odvoji, otrgne od silnih znakova, znamenja. I onda

nastavlja: - Bio si bogat, silan. Što god si zaželeo, sve je bilo tvoje. Hazne, bisage s parama...

- More i sad to imam! - prekide je on.

- Drugo šta ima? - pita se Ciganka i ne slušajući ga. - Ijafige što si tolike zemlje video, gradišta proputova, i na Bak'rnom Gumnu bio, tri puta tamo zanoćio, ono, što ti je srce tražilo, nikad nisi imao.

- Hm, pa... - prezrivo i radoznalo Jovča mrmlja.

- U tvojoj bašti cveće, fidani... Jedan fidan, jedno drvce, od svih najubavo, najlepše. I ti si ga mnogo čuvao, mnogo voleo. Ali kad ono poraslo, zalistalo, zažednelo, ti mu ne dade...

- Sve sam davao! Šta joj nisam dao? - pravdajući se i čisto plačno počne da viče Jovča i odaje se pred Cigankom.

Ciganka, ne izdavajući se da zna o kojoj on govori, nastavlja:

- Ne znam, gazdo. Ovde tako stoji. - I da bi se opravdala, uverila ga, ona mu podnosi kost i pokazuje prstom:

- Evo, gazdo, evo ga to drvce, a evo odovud kao neki mlaz kako je pošao da ga osveži, napoji... ali, evo gde si i ti, između njih, i kako ne davaš, prečiš... I zato si grešan. Zato te san ne hvata. Sve na to drvce misliš...

- Napolje! Lažeš! - prekida je Jovča i dere se besno terajući je i bacajući joj novaca. - Sve lažeš. Nisam ja grešan. Nisam joj prečio, ne davao... A što je ona bila kučka, azg'i, pa nije mogla da čeka, dočeka muža...

Ciganka ponizno, brzo odlazi. Zna ona da kad mu ne bi o tom njegovom drvcetu, grehu, već o nečem drugom, lepom vračala, da bi je, istina ne grdeći, ali opet oterao i ne davajući joj novaca.

I zato ona svake noći to mu vrača, govori... Zato je Jovča, dajući joj novaca, grdi, tera od sebe da bi je opet iduće noći, kad se vrati od Nace, opet zvao, terao da mu gleda o tom njegovom drvcetu kome on nije davao, prečio...

V

Ko se je nadao i mislio da će nekad doći vreme kad se njega niko neće bojati? Već da će se sada oko njega da kupe i gledaju ga kako samo u gaćama, košulji, opasan dugačkom anterijom,

gologlav ide i švrlja po čaršiji. Vuče svoje oteknute, u papučama i belim čarapama, noge i radosno ispija pangur rakije koji uvek sobom nosi smejući se srećno, blesasto. Čaršilije pored kojih prolazi diraju ga. Istina, još ne mogu da mu se smeju u oči, ali ga ipak zadirkuju, zadržavaju, kako bi uživali u njegovom blesastom pogledu i pomućenom govoru. A on kod svakog seda i pruža im onaj pangur rakije, nudi ih.

Pitaju ga:

- Kako je, č'a-Jovčo?

On, smejući se, gledajući ispred sebe, u daljinu, tresući se od smeha, sav srećan, odgovara:

- Eeeh... ete. Tako.

Ili, da kad iziđe iz varoši, uputi se svojoj Naci u goste, pa ne može. Pada. Deca se iskupe oko njega. Čas ga vode, slušaju šta mu treba, čas počnu da ga diraju, vuku za anteriju, te on pada smejući se zajedno s decom:

- A... a... a!...

A deca klikću, raduju se, skaču oko njega i produžuju da se dalje igraju s njim, obarajući ga, dok ne naiđe ko od starijih ljudi te ih rastera, a njega podiže i povede.

- Kuda da te vodim? - pita ga.

On se jedva diže, muči da ide i okreće lice k Naci.

- Tamo, tamo... - muca i pokazuje.

- Kod Nace li? Dockan je. Skoro će noć - odvraća ga onaj. Ali on počinje radosno da prepleće noge, žuri se samo što pre kod nje da stigne i muca:

- Ako, ako...

Ovaj, dok traje njegov put, vodi ga, onda ga predaje drugome na koga naiđe. I tako, predajući ga jedan drugome, odvedu ga kod nje, Nace. Ona ga radosno dočekuje, pere, čisti, čuva dok od kuće ne pošlju kola da ga od nje natrag, kući, odnesu.

1901.

Borisav Stanković

BOŽJI LJUDI

ZADUŠNICA

Jedna pada u zimu, druga u leto, pred letnjeg Svetog Nikolu. A to je onda kad počnu prve trešnje da zru i kad zemlja, onako već uveliko zelena, počne da diše novim, letnjim životom. Ta je zadušnica najvažnija, jer za nju vele da onda mrtvi, cele zime dotada zatvoreni gore, na nebu, puštaju se s neba, te da oni onako željni, gladni, siđu u svoje grobove i iščekuju da im toga dana njihovi, živi, dođu na grob, prepoju ih, okade, zakite cvećem. I to mnogo. Ceo grob da im prekriju cvećem i drugim zelenilom te kao da bi ih time opomenuli šta se ovamo, na zemlji, više njih zbiva i događa. Pa pored toga da im još iznesu jelo, piće. I to opet mnogo. Jer će im to biti dosta za celo leto. Ono, istina da se onima što su sad skoro umrli iznosi na grob i razdaje još i svake subote i praznika, ali onima, starim mrtvacima, koji su već i po nekoliko puta prekopavani, njima se samo tada, na zadušnici iznosi i razdaje, jer, vele, oni, onako stari, odavno umrli, već i ne jedu. Dosta je njima posle samo pomen i molitva.

I zaista, na taj dan, njihovi živi dolaze im. Iznose im jela, pića, i razdaju. Na taj dan, mada muški ne idu na groblje, i čaršija je zatvorena. Od žena ne može da se prođe. Iz sviju mahala, kapija i čaršija stiču se i idu drumom što vodi groblju. Stare, poštapajući se, u prazničnim odelima, sa svećama, zajedno sa obudovljenim snahama i kćerima idu napred, a iza njih sluge nose spremljena jela, piće. I to toliko, kao da će na groblju da godinuju. Cela kuća se iznosi. A još, pored toga, opet, svaki čas zastajkuju, osvrću se i vraćaju sluge da od kuće još što ponesu što su one zaboravile, a sad se, usput, setile (a naročito je to ono što je pokojni za života rado jeo). I tako u povorkama, iz svih mahala otiskuju se i žure ka groblju. A groblje nije daleko. Ono je odmah tu, blizu, do varoši. Ograđeno zidovima, sa crkvom u sredi od koje se samo njen ugnut krov i krst vidi. Veliko je i prostrano groblje. Kažu da se četrnaest kolena ljudi tu

isposahranjivalo. A ovo, sada, petnaesto je koleno koje počelo da se sahranjuje.

A čim se iziđe iz varoši i sagleda groblje, odmah se oseti miris od tamjana. I što bliže groblju, njegovim zidovima, tim jače iz njega tamjan, plač. Ponekad, čisto vas uplaši, kao preseče, - te se trzate i zastajete, - kakav iznenadni krik, cviljenje sa nečijeg groba. Ali ono odmah počne da pada i gubi se u onoj opštoj tišmi od sveta i plača.

Na kapiju grobljansku ne može da se uđe. Mada je ona velika, dvokrilna, na svod, uvek širom otvorena, ipak, kad se uđe, ne može od sveta, žena, dece, slugu, sluškinja koje s korpama jela na glavi i sudovima pića u rukama, zbijene, tiskajući se, jedva ulaze i razilaze se po grobovima. A groblje? Puno. Što kažu, čitava gora od grobova. Naročito oko crkve, jedno do drugog, pa i preko drugog, - kao da žele da probiju zidove i uđu u samu crkvu, - grobovi znanih ljudi, bogataša, hadžija. Svuda upaljene sveće, tamjan. Na svakom grobu beli se prostrt čaršav, a po njemu poređano jelo, piće. Čelo groba kleče starije, matere, a u strani mlađe, žene, sestre. I sve, unesene u plač, krijući lica o grob, plaču, nariču. Matere malaksalo, starački, a mlađe jako, zdravo. Plaču mnogo, i nekako raskomoćeno, jednako nameštajući se oko groba ugodno, slobodno kao kod kuće. I to valjda zato što ima mnogo da se plače. Mnogo se nakupilo. Cele zime i proleća. Pa sve to ima da se isplače, izjada, iskaže mrtvima. Šta se u kući, otkako je on umro, dogodilo. Ko koliki porastao, oženio se, udao. Koliko puta on, mrtvac, u snu im došao, te se videli, razgovarali. Kakav je došao: prek, ljut. I zašta takav? I plače se dok god traje služba u crkvi. I zato, što bliže kraju služba, tim jači, užurbaniji plač. Jer čim se svrši služba, pop počne da prepojava grobove, prestaje plač, nastaje onda deljenje, razdavanje jela i pića u pokoj duša. I to najviše prosjacima i drugim ubogim ljudima. Jer vele: da što se tad njima, za u pokoj duša mrtvih, da, da oni pojedu, popiju, kao da se samim mrtvima dalo, kao da se oni mrtvi digli iz grobova te sami oni jeli, pili, krepili se. I zato, čim se služba svrši, popa iziđe iz crkve, zacrni se njegova mantija preko grobova, tada sve uzavri od plača. Polete krici, praštanje, ljubljenje grobova. Tada počne ono čuveno cviljenje. Cviljenje koje se na sve strane širi i čak u varoš dopire. A naročito cviljenje mladih matera za

prvencima. Praštajući se, padaju kao u neki zanos, rasprostiru se po grobovima, viju, ljube, bacaju šamije.

Pop prepojava. Brzo, užurbano, da bi što pre prestalo to cviljenje, plač. Zaustavlja ih, onde diže čas majku, staru, samu, koja već iznemogla od plača, poklopljena, tiho cvili, onde čas udovicu, sestru... I tako svuda. Pogdegde bi, ali to retko, bio kakav muški. Udovac, sam, svi mu pomrli, pa mora on da im dolazi na grob, iznosi. Nakupovao simite, penjerlije iz furundžinica. Poređao po grobu. I, ukočeno, čisto očajno pogledom moli popu da što pre dođe do njega, prepoje, te kako bi mogao što pre da ide, pobegne, ne sluša oko sebe taj plač, cviljenje.

- Tugo, Mito, domaćine!

- Lele, sinko! Tugo, čedo! Pa što mi se, čedo, u snu češće ne javljaš, ne dolaziš? Dođi, sinko, javi mi se, te majka bar češće da mi te viđa... - cvili već iznemogla majka.

Ali joj pop ne daje dalje. Brzo prepoje, očita, da bi se ona digla i, utirući suze, brecajući još od plača, počela da razdaje prosjacima, slepcima, kljastima. A naročito da gleda ako koje slepo, kljasto prosjače liči po godinama na njeno umrlo čedo, ona da njega najviše gosti, poziva: "'Odi, čedo! 'Odi ovamo!" - da ga dovodi, pa, kao da joj sam sinčić ustao, da ga postavlja za grob, hrani ga, trpa mu i nudi. - "Uzmi, uzmi, sinko. Obiđi, kusni od ovoga. Najviše ovo uzmi. Dobro je to. Slatko je. Pokojno moje čedo najviše mi je to voleo da jede. Uzmi, sinko, uzmi, čedo!"

Pa da i ostale prosjake zove, i njima da razdaje. Svima da da, a nikoga od tih prosjaka, božjaka, da ne propusti. A njih je puno. Iz cele varoši, svih mahala. Pa čak i sumanuti, poluludi. A naročito tada, na zadušnici. To im je kao neki njihov praznik. I dok traje plač, služba u crkvi, dok ne počne da se prepojava i razdaje, svi su oni tamo, na ulazu, oko porte. Tu Menko, Taja, Naza, Stevan, Ljuba... Svi oni. I, s obe strane ulaza, lepo poređani. Neki umiveni, zakrpljeni, s velikim torbama, bisagama u koje će jelo da meću i s testijama za piće. I, gledajući na groblje, slušajući pojanje iz crkve, čak se neki od njih i krste. Sumanuti već ne. Oni, onako polunagi, kao bežeći ispred nečega, grče se unezvereno i uplašeno gledaju na groblje, plač, upaljene sveće. I opet svi, svaki čas željno pogledaju i iščekuju

kad će da se svrši služba i počne da se razdaje. Neki, još odsad probiraju lepše, bogatije grobove. A neki, i to čuveniji, stariji prosjaci, imaju naročite, svoje, grobove kakve čuvene porodice kod koje oni uvek idu, i tamo, kao gosti, za trpezu sedaju, jedu, piju za u pokoj duša mrtvih.

1902

MANASIJE

Klisarnica na groblju bila je odmah više crkve, a iza nje bila je ledina za nove grobove i reka po kojoj, gdegde, bilo je mladih, visokih topola, a ostalo bilo puno starih, krivih vrba. Od celog groblja, stare crkve, okolnih zidova koji su na nekim mestima već bili srozani i kapije, jedino je ta klisarnica bila jaka, zdrava. Podignuta na direke s kujnom i sobom. Docnije dozidana je jedna oveća dugačka soba sa drvenom sofrom, u koju bi, kad pada kiša, a parastos je, podušje nekome, imali gde da se sklone i trpezu postave. U klisarnici stanovao je klisar i klisarica. Upravo, klisarica bila je pravi klisar, a muž njen, neki miran, slabunjav čovek, samo je kopao grobove, a ostalo, što je najteže, otvaranje, zatvaranje, čišćenje crkve, nadgledanje groblja, noću obilaženje, paženje grobova, a naročito noću rasterivati pse koji se kupe i loču zejtin iz kandila po grobovima, sve je to ona, žena mu, klisarica, radila. A pored toga morala je da vodi brigu i upravo nosi se sa svima prosjacima i sumanutima, kojih je uvek bilo puno. Svi su oni bili tu, na okupu. Istina, mnogo njih je bilo koji su živeli i spavali po ambarima i štalama pojedinih bogataških kuća, po izvesnim mahalama, čak i po obližnjim selima... Ali, opet, kad bi hteo čovek da ih traži, tu bi ih, na groblju, našao. A najradije su bili oko porte, uza zidove, i tu se vukli, ležali. Danju bi, ako je lepo vreme, išli u reku, i tamo ispod vrba sedeli, ili se prali, čistili. Neki tamo su i spavali po rupama, a neki od njih, naročito stariji, kao neko prvenstvo, spavali su tu, oko klisarnice. Ali ih je bilo mnogo. Sama klisarica, mada je toliko godina bila s njima, svakoga poznavala, ipak ih nije znala sve. Uvek bi poneki nov nadošao. Niko ne bi znao odakle je koji, tek bi počeo da se viđa

među ostalima i vuče onako kao drugi tu oko klisarnice, reke, groblja. A opet niko od njih u samo groblje, među grobove, nije kao smeo da uđe. Svi su bežali. Sem nekih, obično sumanutih, koji su naročito, ludo, strasno se zavlačili po ispucalim, trulim grobovima. Ali od tih i ovi drugi su bežali, bojali se.

Koliko bi puta koji od njih, prolazeći pored kakvog groba, kao oparen pobegao odatle i doleteo klisarici, drečeći:

- Ete ga!

- Koji? - istrčala bi klisarica uplašeno.

- Ete ga... u hadžijskom, gazda-Jančinom grobu. Tamo leži! - govorio bi ovaj tresući se od straha i groze što je u grobu video živa čoveka kako ničke leži i kao diše, miriše grob.

Klisarica, mada je bila slobodna, ipak ovo joj je bilo najteže. Ako joj nije bilo tu muža, ona bi skupila njih, prosjake, oko sebe, i zajedno s njima išla i izvlačila iz groba toga što se bio zavukao.

I zato je ona jedva dočekala toga Manasiju i toliko ga trpela da joj se on čak i po kući vuče, jede što nađe, pa i na nju samu se istresa, gunđa. I onako prljav, balav, osušenih nogu, ruku, a zdepast, sve prlja oko sebe gde god prođe. Ali on je uvek obilazio grobove i čisto sa nekim uživanjem tražio te koji se zavlače po grobovima da ih otuda izvlači, goni ih i bije. Cele nedelje bi tu oko klisarnice i groblja sedeo, da zvoni kada dolaze mrtvački sprovodi, ide s popom ili klisaricom po groblju i pomaže joj, a samo bi subotom odlazio u varoš, išao po čaršiji i prosio. I kad bi naprosio, sav ubrljan mašću, jelom, što je kupovao i častio se po aščinicama, dolazio bi on onda natrag i davao klisarici na čuvanje od prošenja preostali novac.

- Da mi čuvaš! - pretio bi joj on dajući.

- Hoću, hoću! - uzimala bi klisarica. Pa od tolike njegove prljavštine ni novac ne bi mogla da ostavlja gde treba, već odvojeno, na zemlju, u kakav kut, ćošak.

1902.

LJUBA I NAZA

Iza groblja, do reke, živela je ona. Ispočetka u rupi, docnije načinila kolibu. I svakim danom sve više i više je pokrivala. Čas sušenim korenjem duvana, čas prućem, trnjem, crepovima ili zemljom... kako je gde našla i stigla. Bila je vredna. Svi su se prosjaci nje bojali. Naročito na groblju. Tamo im je bila kao neka domaćica. Uređivala ih je. Pazila da ko čije mesto ne zauzme. Naročito je terala one druge, bogate prosjake koji po selima prose, imaju u varoši svoje kuće pa i novac pod interes daju, pa kad je zadušnica ne samo što dođu, nego ponesu i najveće bisage i testije za prošenje. Naza ih je terala. Čak se i tukla s njima. Zato su je ostali prosjaci voleli.

A isprva ona nije prosila, već je služila u varoši, kod nekog gazde. Ali kako je taj gazda hteo da je siluje, to preplašena od toga pobegla iz varoši i više nije htela da služi, već počela da prosi. Bila je suva, kao spečena, a još mlada. I da joj nije bio spreda jako narastao vrat, guša, bila bi i lepa. Pa i ovako, kad se poveže šamijom, prebaci je preko vrata, te joj se ne vidi ta narasla guša, izgledala je dosta lepa, A naročito kad je nasmejana, te bi joj se videli njeni zdravi, beli zubi. Uvek je bila oprana, iskrpljena i lepo povezana. A njene bose noge nisu bile kao u drugih prosjaka, raspucane, prašnjive, već uvek oprane, male, hitre... Bila je toliko čista da čak i neki varošani počeli oko nje da obilaze. Ali ona je od njih bežala kao luda. Ni novac, ništa nije htela da primi.

A izgledalo je da je od svih zavolela nekog Ljubu prosjaka, koji je večito ležao i spavao. Bio je to mlad, razvijen dečko. Crne masti, crne kose, crnih očiju. Pogleda istina blesastog, ali nekako upornog, prkosnog. On je večito, gotovo go, u nekoj dugačkoj, prtenoj košulji, samo spavao i ležao. Taj nije prosio više nego što mu je trebalo, a nikad ne bi, i da mu dadu, obukao odelo. Uvek je išao u toj dugačkoj, prtenoj košulji koju niti je prao, niti svlačio dok je ne pocepa.

Pa i to, kad dođe na groblje da prosi, on seda u kraj, naposletku, i samo gleda gde će moći da ispruži komotno svoje dugačke, pune noge i nasloni se. Ako mu ko udeli - dobro, ako ne ništa. Leži jednako. A otkada počela ona, Naza, da mu od svoga odvaja i daje, otada je još manje prosio, a još lenje, upornije ležao.

I Naza mu je zaista davala. Ali da ne bi palo to u oči kod ostalih, ona bi ga prvo korela da sedne gde istaknutije, gde može štogod da se naprosi, a ne tako, u kraj, gde ga niko ne vidi.

Ali kad on Nazi od lenosti ne bi ni odgovorio, tada bi ona uzela njegovu torbu i metnula pored svoje, mada bi prosjaci, pored svega što su se nje bojali, počeli onda da se pogurkivaju. A sakata i jezična Vela digla bi tada glavu, i naslonjena pazuhama o štake, počela bi visoko, na slogove da muca... tobož kao da pravda, brani Ljubu što neće da prosi.

- Pa što traži da se muči, da prosi? Kad etete te ete... - mucila bi se ona da odjednom celu reč izgovori - eto ima sestru. - I tu reč "sestru" ironično bi naglasila. Starci bi se onda iskašljavali, drugi okretali se od Naze, namigivali. A Naza od stida ne bi smela ni u koga da gleda, a kamoli da koga izgrdi i izbije, već bi krišom iz svoje trobe prenosila u Ljubinu, tobož da je to naprošeno, samo da joj se ne bi posle još više smejali kad bi morala da mu pred svima, naočigled, odvaja od onoga što je za sebe naprosila i njemu da daje.

Ali to je svakoga dana bilo tako sve gore i gore, da ona nije mogla više. I jednog dana, pošto se groblje ispraznilo, svi prosjaci razišli, a pop seo ispred klisarnice da se odmori od prepojavanja, ona stala pred njega.

- Koje dobro, Nazo? - upita je on.

Ona ga pogleda, uplašila se i htela da pobegne, ali se opet, zbunjeno, vratila.

- Ete... - počela da muca.

- Pa šta? - hrabrio je popa.

- Iskam da se udam.

- Za koga? - strogo zapitao je pop i već ljut što mu još i time dosađuje.

- Za Ljubu...

Pop počeo da se šali:

- Kako za Ljubu?

Ona, od stida, ćutala. On počeo i dalje da se šali.

- Pa dobro, dobro, Nazo. Pa, je li te Ljuba voli? Voli li te on?

Naza od stida, zbunjenosti, počela da pocupkuje, premešta se s noge na nogu i ugušeno, tiho, da odgovara:

- Hoće i on.

- Kako hoće? - počeo pop da se jače šali. - Pa je li ti rekao, kazao da te voli?

Naza, od stida, jedva je odgovorila:

- Nije mi to rekao, ali znam. Hoće me. - I počela da navodi dokaze. - Ete, još otkad ga ja čuvam, hranim. Sve ja za njega radim, dajem mu i on jede, uzima, prima. Voli me.

- Pa dobro, dobro, uzmite se. Ko vam brani? - prekinu je pop odobrovoljen tom njenom ljubavlju.

Ali Naza jos zbunjenija nastavila:

- E, ali ja iskam da se venčam. Hoću u crkvu kao i svi drugi.

Popa se, odjednom, zbunio i unezverio, ali opet okrenuo na šalu.

- E, pa dobro, dobro. Ali znaš da za to treba para. I to mnogo. Imaš li ti toliko novaca?

- Imam. Skupila sam nešto, - radosno ga dočekala ona.

- Pa donesi. Da vidim.

I ona, vesela, otrčala kolibi. Brzo se vratila s novcem koji je izvukla ispod zemlje u raznim zavežljajima... Sve dala popi. Ovaj, kad video popriličnu sumu, još više se zbunio. I nije znao šta da joj kaže.

A ona ga gledala unezvereno, radosno, iščekujući od njega odgovor.

On skupio novac, zadržao ga kod sebe i rekao joj:

- E, sad dobro. Pare neka stoje kod mene. A ja ću da pišem vladici i čim on odobri, venčaću vas.

Ona radosno, zbunjeno, kao svaka isprošenica, prišla da mu celiva ruku, ali on je, grozeći se, odbio:

- Neka, živa bila. Idi sad.

Ona pošla. Ali se opet vratila.

- A ako li da se spremam?

- Šta?

- Pa ne li dar? Eto za tebe što ćeš da nas venčaš. Pa za kuma, starojka... boščaluke, i drugo što treba.

Popu došlo još više neugodno slušajući ono: crkva, kum, a gledajući je onako iskrpljenu, s torbom. Zato, da bi ugušio smeh, on joj rukom odobrio i otpustio je.

Ali od vladike nikako ne dolazi odobrenje. Dok bilo leto, Naza i ne dosađivala popu toliko. Stid je bilo. Jedino, kad bi on došao na groblje, ona se uvek nalazila oko njega, usluživala ga, samo

da bi mu pala u oči te da se on seti nje i kaže joj ako je što od vladike došlo.

Ali od vladike ne dolazilo. A, međutim, dolazila zima. Za sebe se Naza nije bojala već za njega, Ljubu. Jer oko groblja i u varoši nije imao gde da spava. I, kao svake zime, hteo da ide u kakvo selo i da tamo u slami po štalama leži, prezimi, ali ga ona nije puštala. Znala je: kakav je on, pa ako naiđe na kakvu dobru kuću, gde će da ga puste u štalu i da mu daju po komad hleba, da, kakav je len, više otuda ne bi se ni vratio ovamo, u grad. A da ga opet kod sebe, u kolibu pusti, nije mogla. Stid je bilo da ga tako, nevenčanog, kod sebe primi, jer "šta bi posle za nju kazao svet?" A ovamo, zima sve jača. Ljuba, istina, nije se tužio, ali sav, onako go, u košulji, naježen od zime i, kao u inat, samo još više je ležao, a već ponekoga raspitivao za kakvo selo. Zato Naza zaboravila i na stid i na sve i počela svako jutro da odlazi popu kući i čeka ga na kapiji.

- Nema, Nazo, - odbijao je pop osećajući se neugodno kad bi je video kako ona ispred kapije bosa tapka po snegu i pilji u njega. Čeka kad će da joj kaže da je od vladike došlo da se venčaju. - Kad dođe od vladike, ja ću da te zovem, - odbijao je jednako popa.

Ali Naza nije mogla da čeka. Zima stegla i puca. Ljuba da se ukoči. Zato zaboravi sve i nevenčanog primi Ljubu kod sebe, u kolibu. I, otada, čisto se promenila. Došla lepša, čistija i vrednija. Od jutra do mraka trčala je, prosila, donosila. No samo više nije izlazila u varoš ni na groblje, među prosjake. Nije više tamo prosila i pokazivala se gde su znali za nju i Ljubu, već počela da prosi i ide po selima. Ali opet koja vajda kad Ljuba isti onakav. Otada još lenji. Samo leži i spava. Više mrtav nego živ. Naza luta, prosi, donese mu, i on ni da se okrene na nju, a kamoli osmehne, progovori. Samo, pošto se najede, raskreči se posred kolibe da onako, go, slobodan, leži, spava. Koliko puta donosila mu odelo. Čak i celo, nigde nezakrpljeno. Donese, nudi ga i razastire preda nj da mu pokaže haljine.

- Evo, bre, evo. Nove. Još nezakrpljene. Odmah mi dadoše čim zatražih. - I samo da bi ga kao zainteresovala za sebe, kao pred njime se uzdigla, počela bi da mu priča kako su joj, čim je zatražila, odmah dali.

Ali na sve to Ljuba, i ne gledajući u haljine, jedva ako bi odgovorio:

- Tesne su! - I onda bi se opet okrenuo od Naze i od haljina što mu ih nudi i, kao strepeći da mu ne navuku te haljine, još slobodnije bi se raskrečivao, rasprostirao da leži, spava, ne gleda u Nazu.

Naza, od muke, posle počela i da pije. Prosi, prosi, pa se napije i dođe. Stane Ljubu da drma, budi, miluje, a on umorno, mrtvo prevrće se na drugu stranu da zaspi odišući i braneći se od nje.

- Ne diraj me, mori! Pusti me! Oh!...

*

Sada, jednoga dana sretoh Ljubu. Bila kiša. Blato na sve strane. A naročito iz njiva i bašta odakle je on dolazio. On je dolazio iz Donjo-Vranje, gde je bio sabor. Bio već ostareo, sav crn, krupan, mastan. Kao uvek, bio je samo u košulji, a ogrnut nekom debelom, ulepljenom ponjavom. Prigrćući tu ponjavu, torbu i košulju oko sebe, išao je kao uvek nemarno, upadajući posred blata svojim dugačkim, bosim nogama i gledajući u stranu, uporno, natmureno.

- Šta bi, more, sa tvojom Nazom? - upitah ga.

- Koja Naza? - poče on natmureno da mumla i da se skuplja onako go pod onom svojom ponjavom i košuljom.

- Pa tvoja žena.

- A! - poče on kao da se doseća - umre ona. Još otkada je umrla!

- Kako? Gde je umrla?

On jedva okrenu glavu da me pogleda. I, isto onako napućeno, prkosno, gledaše me kao da me ispitivaše. I posle dugog gledanja, kao da se reši da mi odgovori:

- Umre. Zimi, u selu... i tamo - vuci li? psi li? - rastrgli je. Ko zna?

I gegajući, blatnjav, produži put jednako skupljajući se ispod one svoje ponjave i masne košulje.

1902.

TAJA

Od svih prosjaka on je bio najlepše obučen. Kao da je bio neki njihov starešina ili vladika im. Naguntan, sa po nekoliko pari odela na sebi, u nekim širokim, čohanim čakširama, dolamama, opasan pojasevima... sve "pustinjsko" odelo, što su mu žene od umrlih muževa i sinova davale. Čak je imao i kao neku prevlast što je samo on mogao do klisarnice, u jednom zaklonu od streje i pruća, da u toj, kao nekoj sobi, samo on spava i dovlači ta svoja pustinjska odela.

- Žene davav, Taja buta! - gunđao bi on stenjući i navlačeći na sebe ta odela. A ostalo, što ne bi mogao da obuče, krio bi po uglovima te svoje kolibe ili zemljom zatrpavao, bojeći se da mu ko ne uzme ili ukrade.

Ali ne samo što u to niko nije dirao, još manje krao, već su mu i svi davali. Čak i prosjaci. I oni, od onoga što naprose, odvajali su i davali su. A on je sve halapljivo jeo i uvek, uvek bio gladan.

Bilo na daćama, godišnjicama, parastosima, pomenima po groblju, prvi bi on morao da sedne, najede se, pa onda ostali, drugi prosjaci.

On, čak, nije ni prosio. Njemu se na noge donosilo. Čim ko umre, to se zna da odelo u kome je umro, to mora njemu, Taji, da se pošlje. Njegovo je to. A on bi uvek, nezadovoljan što mu se donese jedan ili dva para, koliko je tad umrlo u varoši, gunđao i drao se:

- Što već svi ne pomru?

I svi su mu davali. Kao da su ga se bojali, i time kao hteli da ga zadovolje, ućutkaju, te da ne gunđa i zlokobi. A verovali su da sve što on prozlokobi ispunjava se.

Tako i klisarici predskazao. Jednog dana seo na prag njene sobe i počeo da se dere na sav glas, gledajući ispred sebe:

- Klisaričina, ete klisaričina ćerka, umreće...

Klisarica izletela na nj sa sekirom. On pobegao.

- Neće, neće...

Ali čim se izmakao od nje, opet je počeo da viče:

- Umreće, umreće...

I popu, za sina mu, predskazao.

- Na popa! - I opet jednoga dana isto tako počeo da se dere. - Na popa sina, po glavi... puc! - I rukama je pokazivao kako će ga kamenom udariti.

I zaista, popova sina deca u igri kamenom udarila te ovaj od toga umro.

I zato su ga se svi bojali, ugađali mu, sve mu činili samo da čuti, ne gunđa, ne proriče, ne zlokobi... A on je, opet, samo gunđao. Nikoga u oči ne gledao, već ispred sebe, natmureno. I stenjući, koje od mnogog odela, koje od suvišnog jela, vukao bi se dišući mrtvo, teško, prosjački... Jedva bi išao i vukao se, mada je u tom nagomilanom, većinom novom pustinjskom odelu, a još ovako krupan i koščat, izgledao dosta i lep.

U to vreme bila prebegla iz Turske jedna prosjakinja, neko ulavo mlado devojče. Zvala se Vejka. Od zuluma pomerila pameću. Turci, da bi je ugrabili, sve joj poubijali. I tad se po njoj moglo još da vidi kako bi ona zaista postala lepa, samo da je nije to, taj užas kao presekao, te se od toga ona kao iskrivila, sasušila. Bila je sitna, mala... Nikad nije smela sama da ostane, a još manje napolju sama da zanoći. Pričinjalo joj se kako uvek idu za njom Turci da je grabe, kako ih čuje, vidi... I tad bi, pišteći od straha, gotovo luda, zaklanjajući glavu rukama, trčala, bežala, krila se...

- Nane, slatka nane, Turci! - cvilela bi ona tako po čitave sate bežeći i vrteći se u kovitlac od straha.

Pa samo da bi je Taja k sebi pustio, da ne bi sama napolju noćevala, ona ga je slušala, dvorila... Sve mu činila što god je on hteo. A bila je vredna. Ubrzo ona onu Tajinu kolibu, sobu, jače i bolje učvrstila prućem i zemljom; iznutra počistila, pa odnekud nabavila i sudove, posuđe, te je uredila kao neku kuću. Čak mu je i jelo gotovila. I tako oni dvoje počeli su da žive mirno, lepo. Naročito Taja, hranjen i dobro negovan od Vejke. Bilo mu je dobro. Više nije gunđao, a još manje kao pre onako halapljivo jeo, ždrao...

Vejka ga je zvala "čičom" i uvek, noseći njegove torbe, išla za njim, da mu je na ruci, da, umesto njega, kad Taja ili ne može, ili neće, mrzi ga da preko grobova ode do neke žene, ona umesto njega ode, otrči i uzme ono što im daju.

Ali to ne bi duga veka. Tajom prevlada druga. Varošanka je bila. Bila sluškinja, pa se propila i počela da prosi. Nova je bila,

tek odskora došla na groblje. Mada je već bila stara, usahla, ipak je bila nekako meka i sa još dobrim prsima i licem. Ona poče oko Taje obletati, a i Taja oko nje. Ali ipak Vejka se nije nadala da će Taja toliko nju, Vejku, da omrzne i otera je, da joj ne da da spava u njegovoj sobi.

Jednog dana prosili su... Taja, kao uvek, a sad još bolji, očišćen i iskrpljen od Vejke, sedeo je u sredi na prvom mestu. S desne strane stajala je ta varošanka; s leve mu, uz koleno, kao uvek, bila je Vejka i trudila se, brinula da u njihovoj, zajedničkoj torbi što više bude naprošeno. I ono što ne bi koja žena pravo u torbu spustila, već na zemlju do torbe, ona je dizala, čistila i metala u torbu. A od svega što je najbolje, pribirala je i davala svome "čiči", Taji, metala mu u skut, da on jede.

A i varošanka. Ona opet, da bi se pred Tajom kao pokazala, glasno se zdravila sa ženama koje su ih darivale i s kojima se ona poznavala.

- Snaške, kako si, snaške? - pozdravljala se ona, istina promuklo, ali nekako strasno, pa i ona, od onoga što joj dadu, i ona je odvajala i davala Taji, metala mu u skut... i, kako se Vejki činilo, navlaš ga dodirivala svojim strasnim rukama.

Vejka ju je, uzdržavajući bol, odbijala.

- Pa ima si... - branila je Taju od njenih darova i još više iz svoje torbe davala je Taji.

Taja je sve jeo. Ali više od varošanke nego od svoga i Vejkinog.

Utom prošenje prošlo. Groblje se ispraznilo. Svi drugi prosjaci otišli, samo oni ne. Vejka skupila torbe, uvezala ih i, kao osećajući nešto, počela s trepetom da iščekuje kad će Taja da se digne i po običaju, kao uvek, on i Vejka odu kući u onu poznatu sobicu Tajinu, iza klisarnice. Ali Taja je jednako jeo, a varošanka se još ne odmicala od njega. Ona je isto onako stajala i kao nešto očekivala, nadala se nečemu od Taje.

- Čičo, 'ajdemo si doma! - naposletku ponudila Vejka Taju, kad je videla da je već sunce zašlo i mrak počeo da pada.

- Ja! - odjednom se na nju obrecnula varošanka. - Šta će tamo? Dobro mu je i ovde!

Ali Vejka nju nije slušala. Znala je ona unapred da će to od nje čuti. Sad je samo gledala u Taju i, služeći ga, drhteći od straha, iščekivala šta će joj on reći.

Taja je međutim jednako jeo, mljeskao, i gledao ispred sebe. Videlo se da je i njemu teško da se reši.

- 'Ajdemo si! - još jednom se, preplašeno, usudila Vejka da ga pozove.

- Neću kod tebe! - jedva on promumlao. Istina, videlo se kako se s mukom rešio, ali je ipak odbio Vejku.

Vejka ništa ne rekla. Samo ostavila torbe, skupila se i odvukla do klisarice.

- Teto, "čiča" me neće više! - proplakala kod nje.

I zaista, Taja je više nije hteo, kod sebe, u svoju sobu. Primio varošanku. A Vejka nije imala više kod koga, no je od tada morala sama po polju da noćeva. Zatim se brzo izgubila, umrla, više od straha što je sama, napolju, nego od gladi.

I tako Taja ostao sa varošankom. Čak izgledalo je da mu je s njom i bolje. Ova ga je dvorila nekako raskošnije. Lepše mu i ukusnije gotovila, nameštala... Sve po varoški. Ali posle varošanka kao da se brzo zasiti Taje i odjednom ga ostavi. I ne samo što ga više nije dvorila, donosila mu, davala od svoga što naprosi, već je i njegovo uzimala, jela, te je on ostajao gladan. A počela opet i da se opija.

Ode tako, zaređa po kućama i počne da prosi, moli, ne za sebe, već tobož za njega, Taju. I laže kako se on razboleo, pa leži bolestan. A i ne jede... Već ako imaju da joj dadu rakije ili novaca te da ona kupi i odnese mu. A posle od toga se ona napije, pa kad dođe kod Taje, ne samo što mu ne da ništa, već ga tera od sebe, izgura iz njegove sobe, te on mora napolju da noći... A često i bije ga.

Svi su se nadali da, kakav je bio pre Taja, da će on varošanku odmah oterati od sebe. Ali on ne samo što je nije oterao, već se nije ni tužio. Samo je ćutao. A kad ga neko upita za to, on bi se izdrao na onoga:

- Gledaj ti svoj put!

I, kao u inat nekome, više nije hteo ni da dolazi ovamo, među prosjake, niti da prosi, i viđa se s kim. Sedeo je tamo, ili ispred svoje sobe u koju ga varošanka nije puštala ili u reci, iza groblja.

I, da li od starosti, ili od gladovanja, zemljosa. Odelo poče da mu se raspada i vuče za njim u dronjcima i krpama. A drugo odelo više mu nisu ni donosili. Kao da ga se viče nisu bojali, jer

je on odavna bio prestao da gunđa, prorice, zlokobi... Još odonda otkada počeo da se drži, meša sa ženama.

On se više živ nije čuo.

Samo pokadikad noću. I to kad obično varošanka, pijana, s drugim prosjacima dođe, pa se s njima zatvori u njegovu sobu. Tad bi se Taja digao, došao pred vrata i počeo da je tera, goni iz te svoje sobe.

- 'Ajde, idi si, mori, idi! Moje je to! - i pokazivao bi on na sobu u kojoj se ona razbaškarila s drugim prosjacima. - Moje je. Klisarica mi je dala.

A ona, mameći ga sebi da ga izbije, pretila mu je iznutra:

- 'Odi, 'odi da ti dam tvoje...

- Oh, lele! Oh, lele! - uzmicao bi Taja uplašen i obilazio oko ulaza i tako cele noći dreždao.

A opet, uvek mu je milo bilo kad bi se ona na njega odobrovoljila, te ga pustila unutra, kod sebe.

I ko zna dokle bi tako, da se sam popa nije umešao. Silom oterao varošanku, te Taja opet morao sam, u toj svojoj sobi, da sedi, noćeva. Ali, otada Taja kao da ne beše više onaj Taja. A zar i godine dođoše. Više nije jeo. Samo, kad ga pustiše u sobu, leže. Više ništa. Ako bi ga koji ponudio - dobro, jeo je; ako ne - gladovao je i sam ne znajući i ne osećajući da gladuje. Samo se uvijao svojim krpama i dronjcima od odela... Čak i zemljom koju bi mogao oko sebe rukama da dohvati; i nju je na sebe bacao... kao da se živ zakopavao, dok ga jednog dana ne našli mrtva. Ko zna kad je i koga dana izdahnuo, samo tad na njega naišli i videli da je mrtav.

1901.

MITKA

- A, i ti li? - graknuli bi na nj svi prosjaci čim bi se i on pojavio i ušao na groblje.

On, zaobilazeći ih, okretao bi od njih glavu i odbijao ih prezrivo od sebe.

- More, 'ajd! Zar ja da prosim?

I, ne putem, već bi odmah preko grobova počeo da ide po groblju.

I zaista on nije prosio. Kad bi se približio kome grobu, on bi izdaleka počeo da se gladi, šmrkće, kašlje i stidljivo da zaobilazi oko groba, gledajući željno u rakiju, vino. Žene se sete. I zovu ga, daju mu. On pije sve: čas vino, čas rakiju, i to odjednom, naiskap.

I tako, jednako stideći se, željno zaobilazeći oko grobova, začas izređa celo groblje. I onda se vraća, ali slobodniji, rasplakan, pijan. Tada bi išao na svoje grobove, gde veli da mu je žena i kći zakopana. Seda tamo. Pošto nema da im zapali sveće, on ono što je naprosio vadi iz pojasa i ređa to po grobovima. I onako pijan, plačući, nudi prolaznike:

- Uzmite, uzmite za njinu dušicu, - i razdaje pokazujući na te svoje odavno propale, ugnute grobove.

Ali niko ne bi od njega uzimao. Svaki zna da je on za sebe to jedva naprosio. A on jednako nudi, plače i moli prolaznike:

- Za njinu dušicu, za njinu dušicu uzmite...

Ni popa ne sme da zove. Već kad bi se groblje počelo da prazni i popa počeo da zailazi po krajevima groblja i kad bi tad naišao na nj, on bi ga molio:

- Dedo, prepoj i ove moje...

Popa, ako je dobre volje, prišao bi, prepojao bi mu ih, on bi ga tad ljubio u ruku, metanisao za njim, a ako nije dobre volje, ne bi ga ni gledao, već bi drugima prepojavao koji mu plaćaju. Mitka bi tad uzalud gledao za popom i, onako pijan, molio ga, plakao, pokazujući na te svoje grobove.

- Dedo, i ove moje...

I mada pop odmakne daleko od njega, neki put ode i iz groblja, pošto sve prepoje, on jednako plače, viče za popom:

- Dedo, i ove moje prepoj!

I posle, pošto pojede sam ono što je naprosio i nudio drugima i razdavao, poslednji bi se dizao i stenjući odlazio. Pa ako na ulazu zatekne pijane prosjake, one iste koji ga uvek onako zlurado dočekuju kad god i on dođe na groblje, on se umeša među njih. Prosjaci, zasićeni, daju mu tad od svog preostalog vina, rakije, da bi ga posle mrtva pijana ostavili te da tu, na ulazu, ničke leži i valja se do gluhog doba noći... Pa da ili

natrapa na ulaz i iziđe iz groblja, ili zabatrga među grobove i tu prespava.

*

A u obične dane ne možete da ga poznate. Čist, vredan. Tako je vešt u sukanju užeta, da se o njega otimaju majstori. A najviše i zbog toga što nije tražio novaca. I ne samo što nije tražio, već je i odbijao kad mu se da.

- Ne mogu, majstore, ne mogu, - odbijao bi uplašeno.

Koliko puta bi ga našli, a obično uza zid, u ćošku ispred kakve ćerane. A to obično za vreme ručka, kad svi radnici iz ćerana iziđu da jedu. Ostali radnici, onako u gaćama, prljavi, posuti trunjem i vlaknima od konoplja, ručavaju zajedno. Kako ko ima: jela, pića, a on ne. I čist. Kao da nije radio, zajedno s njima sukao užeta. Očistio se, oprao i, sklonjen od ostalih, jede samo hleba. Pred njim ništa drugo do testijica vode.

Pitate ga:

- Zašto samo suva hleba?... Što drugo ne jedeš?

On bi, jednako zagledajući se i čisteći se, izgovarao se kako nema. Ali ako pokušate da mu date jelo, piće, on odbija:

- Ne mogu, ne mogu.

- Zašto? - čudite se i počnete da se ljutite na nj.

On počne da muca.

- Tako, snaga mi ne trpi.

- Pa kako?

- Tako. Ne mogu, - pravda se. - Ovako kad ništa ne jedem i ne pijem, miran sam. A čim meso, piće... Posle hoću sve, i to mnogo, mnogo! Pa bolje ovako ništa da ne jedem i miran sam.

I zaista, čim okusi što masnije, a još ako makar kap pića popije, onda se provali od pića, pobesni, valja se. A dok tako ne jede, posti, vrednijeg, mirnijeg nema. Uvek čist, utegnut pojasom. Rukavi mu, i nogavice, ako ne dugmetima a ono vrpcama uvezani, stegnuti. I začudo kako je bio lep, naočit. Samo kad ide, ide zgrčeno, krijući se, sve uza zid i jednako trepćući i šmrkćući kao na plač.

Niko ne zna odakle je, tek znaju da se odjednom našao među slugama čuvenog gazda-Pante. Dok je bio dečko, niko za nj nije znao ni da postoji. Slušao tamo sluge gazdine te ga oni trpeli da

spava u štalama među konjima i bivolima i davali mu od svoje hrane što je preostajalo, i tako on živeo. Tek kad porastao, pao u oči samome gazdi. Ne zbog čega drugoga, već zbog te njegove čudne lepote. Naročito bile su mu oči lepe. Velike, crne, ali nekako i čudno meke, meke, čak do tuge meke. Gazdi se dopao i uzeo ga kod sebe, posle ga oženio, dao mu svoju sluškinju. S tom ženom imao i kćer. Ali ga žena toliko volela da ga nije mogla gledati da tako on trpi, posti, gladuje, već je radila, ponova služila i njemu davala te on pijući, valjajući se, i ženu i kćer oterao u grob.

1902.

BEKČE

- ...Ha! Zort! - utrči on i posred njih, prosjaka, padne. - Trzajte se. Tamo... prosjačka vero, bre!

I počne da ih gura, rasteruje, dok on, u sredini, najbolje mesto ne zauzme.

Neki gunđaju. Slepci se povlače, sakati hvataju za štake, a neki mu, uzmičući se, i prete:

- Bekče, miran! Miran da si, Bekče!

A on ih jednako gura od sebe. Što dalje da su od njega. I kad ih rastera da može on komotno, slobodno da sedi, ne dižući šajkaču s očiju i ne prestajući da grdi prosjake, vadi skrivenu u nedrima svoju torbu, meće je pred sebe, naginje se na nju, širi je, i počne onda na sav glas da priziva prolazeće žene da mu udele... Sve ih po imenu zove. Svaku poznaje i od svake prosi. Čak kad neka njemu ne pruži, već do njega kome drugome prosjaku, on se izdiže, grabi joj iz ruku i meće u svoju torbu. A kad napuni torbu, odmah prestaje da prosi i diže se. Pa ono što mu je suviše u torbi, naročito parčad hleba od nepšenična brašna, ne dobro i masno umešenih pita, banica, on to izdvaja i daje. Deli oko sebe, među prosjake, jednako grdeći ih:

- Na, na... - baca im u krila, lica. - Nasiti se, prosjačka vero.

I, radostan, poskakujući, odjuri u varoš s onim što je naprosio, pevajući iz sveg glasa.

Obično ide u one mehane po čijim štalama spava. I tamo, ono što je naprosio, razdaje seljacima grdeći i njih, seljake.

- Na, bre... na, seljo... Uzmi, jedi... U tvom veku ovako što ubavo, meseno, nisi izeo... i nikad nećeš da izedeš... Jedi, seljo... - I sve što god je naprosio ređa pred seljake da jedu.

A seljaci, ako mu za to koju rakiju plate, dobro, ako ne, ne traži. Samo ni tu ne ostaje. Opet odjuri dalje, po mahalama, kućama, da što posluša, iscepa drva, donese vode... A uvek veseo, s pesmom, nabijenom šajkačom do očiju, bos, razgolićenih grudi...

Bio je lep čovek. Mlad, plav, koščata, izvijena lica s punom, kratkom bradom.

Svi su ga znali, a i voleli ga. Koliko puta bane ma u čiju kuću, i zatraži od domaćice:

- Rakije da mi daš!

- Šta će ti rakija? Hleba da ti dam! - nudi ga domaćica.

- Hleba sama jedi! - odbija on uvređeno. I, s rukama ostrag, još jače nabijenom šajkačom nad oči, unosi se u nju ljutito: - Šta će mi hleb? Hleb je za prosjake. A Bekče prosjak nije! Rakiju da mi daš.

Domaćica šta će? Da mu.

I tako od jedne do druge kuće, napije se. Ali tad ne ide kao drugi, ne zavlači se među plotove i ambare da tamo spava, rče, valja se onako pijan po prašini, već pevajući iz sveg glasa, kršeći se kao neki "ergen", prolazi pored kuća najbogatijih i najlepših devojaka i ide u najbolje mehane da tamo peva i igra. A to njegovo igranje, neko tresenje snagom, pocupkivanje, udaranje kolenima o pod, zemlju, toliko je, da kad bi drugi tako što uradio, nedelju dana ne bi se digao iz postelje, a njega ni znoj ne probije. Pa kad i mrak, noć padne, ni tada se ne umara ni smiruje. Onda ide iz varoši u krajnje, puste ulice, u njive, vinograde i tamo sam peva, luta...

I kad nije pijan, opet luta. Naročito kad nastanu noći s punom, jakom mesečinom. Tada ne peva, već viče i igra, igra spram mesečine. Čak i kad se mesec od mutna neba ili oblaka ne bi video, on bi opet k njemu, u pravcu u kom bi se nazirao kroz oblak, išao, lutao.

Ljudi, slušajući to njegovo pevanje i lutanje za mesečinom, govore:

- Bekče pijan peva.

- Hoće nešto da ga 'aloše, zlo snađe, bog ga ne ubio, - čudili bi se i drugi ispunjeni strahom od tog njegovog pevanja i lutanja po pustim poljima za mesečinom.

1901.

* * *

Sam. I to toliko da ne sme slobodno ni na zemlju da stupa. Uvek krijući se ide. I, obzirući se uplašeno oko sebe, polako, kradom stupa. A sav u bradi, kosi; sa golim rukama iz odrpane košulje i golim kolenima iz starih čaksira koje se jedva drže na njemu. I tako kradući se, zazirući od svakoga, ide i jedva čeka da nađe i zavuče se, sakrije u koji kut, ćošak. Pa da tu, tako sam, zgrčen presedi ceo dan.

Pitate ga:

- Šta radiš, more?

- Gledam si.

I počne da se krije ispred vas.

- Šta gledaš?

- Pa neću više da gledam.

I odmah okreće glavu, zatvara oči da ne gleda, jednako skupljajući se uplašeno ispred vas i strepeći da vam čime nije na smetnji, za šta kriv, a najviše da vam nije kriv zato što je tu, ispred vas, te vi morate da ga gledate.

A odakle je? Čiji je? Niko ne zna.

Ako ga o tome upitate, - Otuda, otuda, batke... - još uplašenije počne da vam se pravda, pokazuje na susedne gore, planine, i jednako da se sklanja, uzmiče ispred vas, kao bojeći se da ga ne bijete.

1902.

BILJARICA

- Lale, lale! - čulo bi se kako ona svake subote viče ispred kapija po ulicama. - Bilje, travke, lale! - I nudi žene kad se ove iskupe oko nje rastvarajući im svoje zavežljaje, bošče pune trava, korenja, bilja.

Mala, zgrčena. A sva u krpama i dronjcima, sa isušenim, skupljenim nogama te ne može da ide, već se vuče. Lice joj sitno, staro i puno nekih belih, velikih malja. Usta joj i vilice sve obrasle u te malje kao u neku bradu. Samo joj oči krupne, bele. Onako uvijena u krpe, naročito oko glave, te joj se lice gotovo ne vidi, sa tim svojim zavežljajima i torbama, kao neko klupče vuče se i puzi po ulicama, jednako vičući i nudeći bilje, trave.

- Lale, lale! Bilje, travke, lale!

Živi tamo, gore, više Markova kaleta, među papratom i zdravcem, jednako čekajući da nadje "raskovnik"... A to je, vele, travka kojom se otvaraju svi zatvori, naročito gde je blago, zlato zatvoreno. I ko nju ima, biva bogat, mnogo bogat. Pred njom se sve otvara. Pare zakopane u zemlji same iz zemlje izlaze čim se raskovnikom dotakne mesto gde su bile zakopane... Tom travkom se ima sve što duša zaželi, čovek pomisli... Ali nju je teško naći. Jedva se za ponekog pamti da je taj "raskovnik" našao, imao ga. I zato je posle mnogo bogat bio. Njega samo željka nalazi i čuva pod jezikom. I u izvesno doba, a i to se doba ne zna, misli se da obično leti, pri velikim vrućinama, ako jedanput u godini ispusti, no ga ona opet, brzo, u tren, uzima i dalje drži pod jezikom, da ga ne bi ko našao... I zbog toga ljudi nikad ne mogu da naiđu na "raskovnik", niti ga imaju. I zato i nisu tako bogati, srećni.

A ona je htela da bude bogata. Da i ona, kao sve, prve, najbogatije devojke u njenom selu, pođe na sabor. U volujskim kolima, pokrivena lepim ćilimom, a ona u kolima, oko nje umešene pite, panice, ona obučena u novu, vezenu futu, s parama na prsima... Pa tako šareno, lepo, da ode na sabor, pa da tamo igra, igra... Pa čak, kao što se sad radi, da kupi kišobran i da ga u kolu otvori. I da, držeći ga otvorena više glave, igra, igra, a "pare" da joj zveckaju na prsima, vezena futa oko nje da joj se širi i krši, a visoke na "kopče" cipele da joj škripe.

To je ona htela. Zato je pobegla iz sela gde je služila i došla u Kale da traži "raskovnik".

- A mori! - pitaju je žene - zar te nije strah što si sama, i to tamo u Kale, u goru? I to još noću sama?! A znaš, vuci, pa 'ajduci, seljani... Ubiće te.

- Ne! - brani se ona. - Niko me ne dira. A noću ja i ne spavam. Sedim tako i gledam ovamo, k vama, u grad... - A da znate - počne kao da im neku radosnu vest saopštava - kako vam grad tada dođe mali, mali; samo se crni... Gledam, pa, iako je noć, sve vidim.

- Pa šta radiš tamo sama cele noći? - plaše se one od nje.

- Ništa, - produžava. - Ne li tada berem bilje? U gluho doba, kad gora, voda, sve se smiri... Kad trava oko mene počne da raste i kamenje po gori da puca, a tada se bilje, u to, gluho doba, ono vidi... tad ono od boga pada.

- Pa kako ga ti poznaješ i vidiš noću?...

- Vidim si. Zamiriše, pa ga osetim i idem da ga uzberem. Ali ono se krije. I svakome se ne da da ga vidi. Sve po mrtvačkim mestima raste. Teško je da se bilje vidi, nađe i uzbere. - I da bi ih uverila kako je zaista teško, razgrće i pokazuje im svoja izgrebana, krvava kolena kojima se vukla i pentrala po gori, stenama, urvinama, berući te lekovite trave, bilje.

- Pa što se, more, mučiš, što ne siđeš ovamo, u grad? - groze se žene kad vide ta njena izgrebana, krvava kolena.

- A - odbija ona -, još nisam raskovnik našla. A kad ga nađem - uverava ih -, tad ću da dođem kod vas... Da si i ja kupim kuću, zemlju, stoku... da sam i ja kao vi... A dotle, neću... Ja i sad ne bih došla, nego hlebac mi nestade... Ne bih došla. Ne smem željkarnik da ostavim... Ko zna šta je tamo sad?...

I pri pomisli da je možda od toliko željaka koje ona iz cele gore kupi i meće u ogradu od kamenja, a u kojoj ogradi, željkarniku, i ona sama spava, da je možda koja od tih željaka baš sada, dok je ona ovde, ispustila raskovnik, a nje nema tamo da vidi, uzme ga od željke... Pri toj pomisli odmah prestaje da prosi, da nudi bilje i brzo, uplašeno, počne da skuplja i savija torbe, zavežljaje, i zajedno s hlebom što su joj dotad dali, odjuri, upravo odgeguca, opet tamo gore, u planinu, kod željkarnika, da pazi i traži raskovnik...

I taj joj raskovnik došao glave.

Posle nekoliko godina drvari je našli u toj ogradi od kamenja, njenom željkarniku, mrtvu, zgrčenu. Željke probile se kroz ogradu i odmilele u goru, a ona ostala tu i bila već počela da se raspada kad su je našli mrtvu.

1902.

PARAPUTA

Za njega se ne bi znalo niti bi ga toliko gledali kad bi se on, obično subotom, pred mrak, pojavio. Sav naguntan, sa po deset pari košulja i gaća oko sebe i pun drugih krpa što jednako kupi i halapljivo trpa u svoje pazuhe, nedra, nogavice. Drugi od tih krpa ne bi mogao ni da kroči, a kamoli da još kao on poskakuje pred svetom i dere se:

- Paraputa! Paraputa!...

A još manje bi ozbiljniji, stariji trgovci gledali u nj da nisu znali da njega još jednako kod sebe drži, hrani i neguje sada već ostarela hadžika Tašana. Ona evo dvadeset godina kako ne izlazi iz kuće, niti se pojavljuje u svet. Pa i sada, mada od starosti obnevidela, poštapuje se, pored nekoliko snaha, toliko slugu, sluškinja, još ne da da je ko u dvorenju i služenju Parapute odmeni. Još kao nekad, dok je bila mlada, sama ona mu čisti njegovo sopče, nadgleda ga, hrani, čuva i gotovo jedina s njime razgovara.

Tako, kad bi mu u čaršiji deca iznenada prišla, i bacajući u nj već upotrebljene žigice, počela da viču:

- Žiža, žiža! - i pokazivala kako će on od te žigice da se upali, sav izgori... Pa kad bi on, prestrašen, pobesneo od toga, počeo da baca sa sebe odelo, da beži natrag kući, uleće u kapiju i da juri po dvorištu, bašti, jednako bacajući sa sebe odelo i drečeći besno da se čak i sluge sklanjale od njega... onda se zna da će tada ona, stara hadžika, izići. I onako stara, stenjući, silazeći niz stepenice kuće, počela da ga umiruje:

- O, majčice moja. Zar mi te opet ti nakolnici uplašili? Ne boj mi se, ne boj... Evo, ja, ja idem... - utišavala bi ga idući k njemu.

I nekako izmučeno, bolno prilazila bi mu šireći ruke kao da joj ne utekne, išla za njim stešnjavajući ga u kakav kut dok ne bi došla do njega, uzela za ruke, odvela u njegovo sopče, tamo vodom osvežavala, umivala, polagala u postelju, uvijala i ostajala da stoji uza nj dok se on ne bi smirio, prestao da unezvereno trese se i muca:

- Žiža! Žiža! - pokazujući na svoje krpe, odelo koje će da mu izgore od bačene žigice na nj.

A svi su znali zašto ona tog Paraputu, evo već celoga veka, nadgleda, čuva. Muž joj, kao što u ona vremena dolikovaše jedincima i naslednicima bogatih očeva, tako i njen muž, sevdišući i pijući umro rano, te ona usred cele, velike, čuvene kuće ostala sama sa dvoje dece. Ona bila mlada, lepa, i kako ostala udovica, još više se prolepšala, nabujala, a onako sama u svojoj velikoj, bogatoj kući, prevarila se i zagledala u nekog lepog, čuvenog sa svoje lepote takozvanog Manu Grka. Ubrzo se to doznalo. Skupila se porodica. Ne toliko s muževljeve joj strane koliko s njene. Naročito otac joj. I šta su mogli da čine s njom? Da je bez dece? Onda se zna šta se u tim prilikama radi. Da se otrov da se dobrovoljno popije. Ali, šta će s decom? Da su deca sirota, onda bi ih uzeo deda, otac njen, da ih čuva. Ali tolika imanja, bogatstva! I svet bi kazao da je on uzeo decu da čuva da bi im prigrabio imanje. A da je, opet, kao što je i to običaj, udaju za nekog slugu, kakvoga blesastoga, poslednjeg u mahali, iskvariće se porod... I šta su mogli drugo?... Naposletku jedva su iznašli: doveli toga Paraputu i dali joj ga da celog veka, gotovo zatvorena u kući, samo njega hrani, čuva, nadgleda. Prvo njemu da odnese ručak, večeru i sve što treba, pa onda sebi... I to joj je bila kao kazna, ispaštanje.

1902.

JOVAN

- A, a... Jovane! - hrabre ga prolaznici, gledajući ga gde, zaduvan, stenje vukući svoje torbe pune hleba, brašna, naprošenog po selima. - Stići ćeš, stići... Još je rano!... - hrabre ga oni i pokazuju mu na crkvu čiji se krst svetluca iz varoši.

- 'Oću li? - raduje se on i izdiže na prste da vidi varoš i uveri se da li će zaista na vreme, pre mraka, stići. Pa se onda još više upinje, žuri, vuče te svoje teške, pune torbe da bi što pre stigao u varoš, pred crkvu, i da bi pre mraka izručio hleb, brašno, što je taj dan naprosio za nju, crkvu.

Ali čim uđe u mahale, opet se zaboravi. Počne da ide po kućama. Gde ga ne poznaju, beže od njega, jer tako besno, halapljivo počne da upada u dvorišta. Čim upadne u dvorište, on počne da se unosi u kuću i viče:

- Sveta Bogorodica poručila...

Žene, pošto umire decu, iznose mu hleba. Neke, kad ga vide onako koščatog, krupnog, nikad ne ošišanog ni obrijanog, da se jedva video iz kose i brade, a sveg oznojenog i ranjavog od prošenja i vučenja tih svojih punih torba, darivaju ga i pitaju pokazujući na njegove pune torbe:

- Pa imaš. Šta će ti više?

- Nije moje! - dere se on na njih.

- Pa čije?

- Gospodnje, svete Bogorodice... Njeno je! - I pokazuje na crkvu.

I zaista, od svega što naprosi, ništa ne uzima, već tamo, u crkvu, vuče i rasipa pred vratima. Ispočetka klisari i popovi bili ga i terali što tako pred vratima crkvenim čini đubre, ali pošto su uvideli koliko on svakog dana donese, navuše hleba, brašna, pustili ga te oni posle od njega to uzimali, čistili, pa ili to posle prodavali, ili njime hranili svoju stoku.

1902.

MENKO

Uvek u govoru, i to onom brzom, dokazujući, kao kad se čovek pobije ili prisustvuje kakvoj pogibiji, pa odlazeći od nje prestrašen, priča o tome, dokazuje... Takav, zanesen u taj govor, svagda se viđao. Nestane ga, i to cele zime. Kažu da je tada obično u svome selu, i da tamo radi, kao da se smirio, došao k sebi. Obilazio bi manastire, crkvišta, i tek jednoga dana opet bi se pojavio u varoši. I to uvek na jednom istom mestu,

ulazu, dolazio je u varoš, isto onako zanesen u govor, u dronjcima, visok, suv i sitna, crna lica.

Čim uđe u čaršiju, sluge, šegrti iz pojedinih dućana kao nekog svog davnašnjeg poznanika dočekuju ga. Zivkaju, šale se, dajući mu duvan i mešajući barut da bi posle, kad u cigari bukne barut i sprži mu lice, bradu, on od toga preplašen, sasvim pobesneo, krešteći sumanuto da se cela čaršija uzbuni, počeo da ih juri, gađa kamenicama, i to smrtno. A to je šegrtima i bilo glavno. Pa da tako preplašen, pobesneo, celog dana posle krešti po čaršiji, juri.

- Izedoše me, braćo, izedoše!...

- Ko, Menko, ko?

- Asan-paša... - i zaprepašćeno počne da se dere i priča: - Ne li begler-beg kad dođe po desetak!...

I onda bi nastala ona njegova zbrkana, ubezeknuta priča o tom begu, o kupljenju njegova desetka u selu. A to bi nagnalo čaršilije da se sete njegove nesreće, od koje je tako šenuo, te da bi posle između se pričali kako taj begler-beg, dok Menko bio mlad, tek se oženio, nov domaćin, kad je kupio desetak u Menkovom selu, bacio oko na njegovu ženu. Menko sa još nekima uhvatio bega i izbio. Ovaj otišao, vratio se sa zaptijama, Menka vezao, kuću mu zapalio i na njegove oči obeščastio mu ženu, kojoj posle odsekao glavu i bacio u krilo vezanom Menku.

1902.

COPA

Od njega su se deca najviše bojala. A on bi baš na njih išao da im se plazi, i da se onako u dugoj košulji, s torbom, štapovima, raskrečenih, dugih, mesnatih nogu, unosi u decu mumlajući im:

- Mu-u...! - i radujući se kako će se tad sva deca razbeći, ostavljajući mu svoje komađe hleba što su jeli.

I uvek bi se vukao tako uprljan, mastan i plazeći se svakom.

Čim bi u čarsiji naišao na dućan kakvog čuvenog gazde, sve bi tada okolne dućandžije nekako radosno i zlurado izvirivale po nj i pratile ga. Jer su onda znali kako će Copa sigurno, i bez straha, prljajući sve oko sebe, da se uvuče u gazdin dućan, da sedne

sproću gazde na ulaz, razbaca štapove, torbe i počne da se gazdi plazi i prezrivo, prkosno da mu mumla:

- E, šta si ti?...

Ali, na iznenađenje okolnih dućandžija, gazda bi se tada obično dizao, dolazio do Cope i blago, kao ne smejući da ga uvredi, odobrovoljavao ga dajući mu novaca:

- Ništa ja, Copo, ništa ja nisam.

Ali bi Copa bacio te njegove pare.

- Neću! Šta će mi to? - izdirao bi se on na gazdu.

A gazda bi dozivao slugu i davao mu Copu da ga on odvede u njegovu, gazdinu kuću, te tamo da ga nahrane, očiste, preobuku i ne puštaju od kuće da se tako prljav vuče, gladuje.

Ali bi se Copa od gazdine kuće iskrao i opet počeo da se vuče, lunja po ulicama, samo tad zasićen, nahranjen, mrzovoljniji.

Samo, a to su svi znali, kad god bi hteo neko da ga uplaši, on bi mu prišao i načinivši prstima krst pokazivao.

- Copo, na! - i počeo da mu unosi taj krst. A to je kod Cope značilo krst od njegova, Copina groba. Copa bi na to počeo da viče, baca se štapovima i torbama, derući se za onim, a tužeći se na nj prolaznicima:

- Krst! Krst!

- Nije, nije. Lažu te. Nije to krst. I ne boj se, još nećeš ti umreti, - tešili bi ga, smejući mu se, prolaznici.

1902.

STANKO "ČISTO BRAŠNO"

Mlad, visok, ali sa preplašenim, plačnim izrazom lica. Trese se, drhti, a uvek golih grudi, raskopčanih čakšira i raspasanih pojaseva, koji se za njim vuku... Što god nađe usput - krpu, prut, kakvu tuluzinu - sve, jednako drhteći od zime, sa onim istim plačnim izrazom lica, skuplja i zajedno s parčadima hleba, lukom, paprikama i drugim što je naprosio mesa. Trpa u pojas, po pazuhama, jednako obzirući se oko sebe da nije štogod zaboravio, ne video još koju krpu, prut što treba da uzme, ponese. I tako, skupljajući sve oko sebe, drhteći, ide po mahalama i kućama.

- Čisto brašno iskam, čisto...

Odbija žene kad mu koja slučajno da hleb od "nečista", nepšenična brašna. A obično i ne čeka da mu se da, već čim uđe, zaleti se po dvorištu i, pošto pokupi sve po njemu krpe, pruće, vraća se. I tako, drhteći, skupljajući, juri iz kuće u kuću, iz mahale u mahalu. Pa zađe izvan varoši, i zaređa po selima, te posle bogzna gde ga nađu.

A što je najgore, bio je iz jake, zadružne kuće u obližnjem selu. Braća mu prvi domaćini u selu.

Dok mu je mati bila živa, ona je trčala za njim. Naročito zimi, kad se od kuće iskrade, ona potrči za njim. I, bilo na putu, bilo čak ovamo, u varoši, ako ga sustigne. Stigne ga, zaustavlja i plačno kori:

- Zašto, sinko... što će ti to? Imamo kod kuće to. - I počela bi da mu iz pojasa nedara ono pruće, kamenje, krpe, što je on usput pokupio, vadi, čisti.

Ali on ne da, prigrće ono što mu ona uzima.

- Imamo si, imamo... - odgovara joj -, ali još iskam da imam. - I opet pojuri po putu da skuplja oko sebe.

Majka ga opet sustiže.

- 'Ajdemo, 'ajde doma... - moli ga. - Sneg je, mećava, sinko... - odvraća ga i skida sa sebe šamiju, ogrtač. Hoće da ga ogrne, utopli te da onako go, bos, ne juri po zimi.

- Zima, mećava je tamo! - odvraća ga ona jednako i očajno pokušava da ga zadrži. Ali on je i ne sluša, već jednako, onako zanesen, drhteći juri po putu i skuplja oko sebe.

Majka, dok on ne dođe do varoši, juri i sama za njim. Ali kad ovaj uđe u varoš, zaređa po čaršiji, mahalama, ona ne sme. Poznaju svi nju i njihovu kuću. I zato počne da se sklanja, krije od varošana da je ko ne vidi, pozna, a u isto vreme da pazi na njega da joj ne izmakne. I, kad opazi da ulicom nema nikoga, ona pretrči prolaz da bi ga stigla i tako on ne izmakne joj, izgubi se sasvim.

I tako, krijući se, crveneći, a nekad i plačući od stida što će je ko videti i poznati, sklanjajući se od sveta, brižno, preplašeno, trudeći se da joj ne izmakne, po nekoliko dana ide tako za njim. Čak i po selima prati ga, juri za njim, da ne bi noću u kakvu jarugu pao i ostao mrtav.

To, dokle je ona, majka mu, bila živa. A posle, snahe, braća mu, ispočetka i oni ga gledali, ne puštali, stid ih bilo pred svetom, ali posle im se dosadilo i digli ruke od njega, te otada on mogao slobodno da ide, drhti, skuplja oko sebe po putevima i prosi odbijajući hleb od kukuruzna, nepšenicna brašna.

- Od čisto, čisto brašno, snaške, iskam.

1902.

Č'A MIHAILO

Bio je iz planina. Meni je uvek bilo milo da ga vidim. Kao da se od njega širio onaj planinski, čist, na majčinu dušicu miris. Začudo kako je bio pitom. Uvek nasmejan, pun bele brade, bos, samo u čakširama, bez pojasa i u prtenoj košulji iz čijih su širokih rukava virile njegove dugačke, kosmate, ali nežne ruke. A sve je birao gde će da stupne, nekako stideći se, gledajući preda se i nešto u sebi mrmljajući nasmejano, blaženo.

To je bio vesnik proleća.

Čim otopli, zamiriše na zelenilo, eto njega u varoš s punim nedrima zelenog zdravca.

- Eto - smejao bi se on stidljivo i pokazivao na zdravac -, zelen, ubavo!... - I svakom, čak i deci, razdavao bi.

Pored toga gledao je, pogađao po borama lica i čela, ko koliko ima godina i koliko će da živi.

Pitate ga:

- Koliko imam godina?

On počinje da vam se stidljivo unosi u lice i smešeći se, ponizno, da zagleda u vas.

- Ima... trideset i dve, tri... - odgovara, ne vama, već kao sebi.

- A ovaj? - pokazujete na drugoga.

- On? - I opet se, isto onako i drugome unosi, zagleda ga. - Ima četrdeset... četrdeset i pet godina. Toliko, nema više... - samog sebe uverava.

Tako isto i za život, koliko će koji da živi.

I, ne kao drugi prosjaci, on niti prosi, niti šta traži. Ako mu date što, dobro, ako ne, on ide. Isto onako stidljivo, nasmejan,

blažen, bos, u starim čakširama i uvek, uvek pognute glave, s rukama u džepovima i probirajući gde će da stupne, sklanjajući se svakom. I tako ide svuda. Za njega nema ni granice, ni Turska, ni Srbija, niti ga opet ko zadržava.

*

Jednog večera svratih u mehanu. I to krajnju, blizu groblja, koja je u isto vreme bila i kasapnica i bakalnica i sve što treba za celu tu mahalu. Kad uđoh, iznenadih se. Pored kasapa i ostalih pijanih momaka zatekoh i njega. Uhvatili ga i ne puštaju. On seo na kraj klupe sa spuštenim rukama u krilo i isto onako nasmejan, blažen, stidljivo odbijao je piće što su mu ovi davali, a svaki čas se dizao da ide, jer ovi počeli da ga diraju, peckaju za ženske i druge stvari. A jednako su ga nudili pićem. On je odbijao.

- Hoćeš vode?... - počeše oni silom.

On naposletku pristade. Mehandžija mu donese u časi vode, ali pomešane s rakijom. On je uze i poče s nepoverenjem da zagleda.

- Voda, voda... - silom počeše svi da ga uveravaju te on ispi. Ali odmah skoči i gadeći se poče da se trese, rukama briše usta...

No oni ga silom opet posadiše i počeše još više da ga diraju, peckaju za ženske.

- A, jesi li, a?... Jesi li se voleo s kojom?

On je jednako brisao usta, okretao se od njih, ali, već ugrejan rakijom, poče da muca:

- Pa... imao sam...

Ali dalje ništa nije hteo više. Oni su morali sami da nagađaju, opisuju mu, a on je samo ili odricao, ili tvrdio jednako brišući usta i gadeći se od rakije, otimajući se da ide.

- A kakva je ta bila koju si voleo?... - produživali su oni da nagađaju. - Je li devojče... malo, sitno?

- Ne, ne!...

- A da ne visoko?... a oko je crno, golemo... snaga?...

- A, a!... - poče on kao da tvrdi, raduje se, grca. Svi udariše u smeh. On, odjednom kao da se otrezni, skoči. Svi opet još u

veći smeh. A on, preplašen, briznu u plač i poče da metaniše, krsti se, muca:

Sveta Petka, sveta Petka crkvu gradi,
Gospode pomiluj, Gospode sažaluj!

Oni još u veći smeh. On izlete napolje i poče da beži od njih jednako metanišući, krsteći se, pevajući uplašeno tu svoju svetu Petku...

1902.

MASE

Srednjeg stasa, ali onako presavijen i sa napred ispruženom glavom izgledao je mali, zgrčen.

Čim počnu da dopiru u varoš zvona sa crkve iz Šapranca, meni se uvek, kad god sam čuo to njihovo tiho, prostrano, grobljansko zvonjene, uvek, zajedno s tim zvonima, pričinjavao i on, gde onako zgrčen, gegajući ide ispred sprovoda, vodi, kao pokazuje mu put za groblje, i ispijajući strasno, do nokata, cigarice koje kupi usput.

I zaista, ne pamti se ni za jedan smrtan slučaj, sahranu, a da je bila bez njega. Čim čuje da je ko umro, eto ti njega tamo. Da se nađe, sluša a najradije da ode klisaru da javi za smrt, te ovaj mrtvaca čak i sa grobljanske crkve da oglasi zvonima, pa onda popu i drugima. Posle tako celog dana da trčkara, osobito da vidi da li su sanduk i krst gotovi, da li je grob na groblju već iskopan... Po njemu, čim se on ukaže s kraja ulice u kojoj mrtvac čeka, zna se već da onda za njim ide pop i drugo što treba za sahranu.

Takav je uvek. Niti ga ko zna od čega živi, gde stanuje. Samo onako ispružene glave, gegajući, a crna, koščata lica, ne gledajući ni u koga, ide, vuče se po čaršiji skupljajući oko sebe ispušene cigare. I čekajući da čuje da li je ko umro.

1902.

MARKO

Kažu da je usled nađenih nekih u zemlji starih para pomerio pameću. Bio krupan, koščat. A mračan. Nikad ne govorio, niti se čuo kad išao. Išao kao neka senka, ali pravo, kruto. Svako bi jutro njega bilo pred varoškom, sabornom crkvom. Ali nije smeo da ulazi unutra, već bi stajao do ulaza, virio u nju, u oltar, kao da nešto iščekuje otuda. I tako pažljivo vireći u crkvu, jednako mračan, ne mičući se, godinama je odstojavao svaku službu. Danju se zavlačio negde i tamo ceo dan i noć preležao da bi sutra, ujutru, opet poranio čak i pre klisara, na vreme, u početku službe, došao da, vireći u crkvu, iščekuje nešto.

A nekad bio dobar domaćin. Imao ženu i decu već oženjenu i razudatu. Dolazili bi njegovi iz sela. Nekad molbom, nekad silom, vezanog, odvodili ga natrag ili u selo, kući, ili u manastir na molitvu i isceljenje. A tamo su ih, vezane, u dugačkim košuljama, bili, tukli. Ali on bi sve, i uzeta, kidao i zatvor obarao, rasturao, da bi samo opet ujutru, tačno, kad počne u varosi sluzba, bio pred crkvom da isto onako cutljiv stoji na ulazu, viri unutra i iz oltara nesto iscekuje. Uzalud bi mu njegovi opet dolazili, molili ga da ga vode kući, on bi ih nekako strašno, krvnički sve odbijao.

- Bogorodica! (Varoška crkva bila je posvećena svetoj Bogorodici.) S Bogorodicom imam rabotu... Ona me zove... Čekam Bogorodicu.

Odgurivao bi svoje da bi i dalje ostajao da onako nepomično, pažljivo viri u crkvu.

1902.

* * *

Majka mu, nekada, u svoje doba, prva, čuvena lepotica, a posle hadžika, koja je s ocem mu čak i na Sveti grob išla, pre vremena umrla zbog njega što ga rodila takvog. Braća mu, bogata, od čije bogaštine i siline ceo grad strepeo, da ih niko ne vidi, zatvoreni u svojim kućama i sobama, plakali su zbog

njega... Čak, mlađi mu se brat sa ženom razveo zbog njega. I to zato što jednom, kad nije bilo po kući koga od slugu i sluškinja, nije smela sama u njegovu sobu da uđe i unese mu večeru, te je tako on ostao gladan. A da ženu za to nije kaznio, pred svetom bi to značilo da ona namerno nije htela da mu da da jede, te kako bi on, mučen glađu, što pre umro... I zato muž joj, brat mu, tu svoju ženu, mada je voleo, razveo se, oterao je od sebe zbog njega.

Pa kad ocu, materi daju parastos, spomen, oni ujedno i njemu. Iz očajanja. Ne znaju šta da rade. Što više stari, raste, tim gori. Niti živi, niti mre. Dugačak, bled, a beskrvna mu snaga nežna, nežna... više mrtva. Uvek u drugoj, naročito za njega sašivenoj košulji i tako nepomičan, bled, samo leži. U kući odvojili mu čitavo odeljenje za njega; dali mu sluge i sluškinje, koji su imali samo njega da dvore, čuvaju. A kad ko od braće mu dođe da ga obiđe, on, onako ležeći nepomično, ne otvarajući oči a mljeskajući ustima kao da nešto siše iz vazduha, tuži se blesasto bratu:

- Bato, srca nemam...

A kad izvara sluge i iskrade se od njih, onda pojuri kao sumanut i beži, juri po ulicama, čaršiji, te se od njega svet grozi, smeje.

A to ga snalazi u noćima s jakom mesečinom.

I posle bi ga sluge, negde tamo na kraju varoši, ili u kakvom jendeku, njivi, našli palog, i onda poneli kući i počeli da ga tiho, kradom unose da niko od ukućana, a naročito ko od braće mu ne vidi, jer znaju koliko je to za njihove gazde jad, sram... A ono baš kao u inat uvek bi tada slučajno koji od braće naišao i video. A već po tom kako ga kradom, tiho, kao mrtvog, unose, on već zna šta je! I odmah bi se vraćao u kuću, zatvarao u svoju sobu, jer zna da se on iskrao, jurio po varoši te svet ga gledao i smejao mu se, a time i njima, braći, celoj kući... I tad bi besneo. Dolazila bi mu na um ona davnašnja neka ogovaranja, šaputanja o pokojnoj im materi, o njenom ašikovanju u mladosti s nekim agom, čiji su čivluci i sad njihovi.

Pa onda, sto god bi slučajno od materinih stvari našlo se u toj sobi, on bi cepao, bacao.

- Kurvo majke, kurvo majke!...

Ili bi mu dolazili na um očevi gresi. Da možda nije, kad je tekao imanja, kupovao i gradio ove kuće na nepravo, na silu, kao svaki bogat što može, kome sirotom ili sirotoj udovici zauzeo više zemlje, prisvojio kuću, i nju s decom ostavio bez krova... I sad, zbog toga bog, kao kaznu, a bez greha roditelja lako se porodica ne kvari, dao im takvog brata s kime svet da se smeje, te oni, braća mu, cela kuća, pored sve bogaštine i siline, ne mogu u svet da izađu kao što treba, jer im on stoji kao pečat, žig.

I onda, ne znajući od besa i muke šta da čini, odlazio bi u njegovo odeljenje. Sluge bi se tada sklanjale. On bi ušao k njemu i kad bi ga, mada presvučenog, no još umrljana zemljom, kako je jurio po čaršiji, valjao se, tako ispruženog video na postelji, gde kao uvek gotovo mrtav leži i samo blesasto mljeska, siše ustima, tada bi mu dolazilo da ga udari, bije, izbije... Ali zna da onako providnog, bledog, samo da ga darne pa bi ga i nestalo. A opet ovaj, kad vidi brata, osvešćuje se i, kao uvek, blesasto, molećivo, tražeći pomoći, tuži mu se:

- Bato, srce nemam.

- Imaš, batin, imaš, - počne brat da ga hrabri i uverava, pa od muke, jada, gledajući ga takvog, zaplače se nad njim.

Sluge se tad još više uklanjaju, jer znaju da, ako on, gazda im, po njihovoj blizini, oseti da su mogli da čuju kako je on plakao, teško onda njima za to saznanje.

1902.

LUDI STEVAN

Samo bi se onda drao i psovao kad bi mu hadžija i trgovci uzeli iz kese novaca da mu sa ostalim njegovim novcima ostave na čuvanje. Tad je bio besan, i sve - trgovce, hadžije, pa i samog vladiku i pašu - psovao, po nekoliko dana dolazio ispred njihovih kuća i dućana da se dere tražeći da mu vrate njegov novac. I, kako on ne da da oni od tog njegovog novca grade sebi kuće, hanove i pune svoje dućane espapom.

- Paša 'ajduk, vladika 'ajduk!... - svi 'ajduci! 'Ajduci!... - drao se je.

A oni su uzimali i čuvali mu. Od tog su mu novca posle haljine kupovali, plaćali ženi koja ga je prala, čistila. Pa su čak, posle njegove smrti, od tog novca kupili ikonu i kandilo i umetli u ikonostas crkve za u pokoj duše njegove... Toliko je bilo mnogo što je on naprosio. A svi su mu davali. Naročito Turci, koje je on najviše grdio i psovao i terao ih da "idu, idu daleko".

Stanovao je, upravo bio čuvan u kući hadži-Tome, prvog i najuglednijeg hadžije. Pored toliko slugu, sluškinja i ostalih sirotih žena, neke iz rodbine hadžijine, neke iz komšiluka, koje su tu, kod hadžije, hranile se i živele, poslužujući po kući nešto, njega kao da su najviše pazili i gledali. Čak i sam hadžija, koji je retko i sa ženom i decom govorio, a kamoli sa ostalima, pazio ga i ponekad s njim se razgovarao... Po tome bi se poznavalo da je on dobre volje kad bi, dolazeći u kuću, ne išao pravo gore, na gornji boj, u svoje odaje, već bi zastao i spazio Stevana kako obično u dvorištu oko ambarova i štala, kao uvek, vuče neko kamenje, trpa na gomilu, hadžija bi počeo da ga zove, pita:

- Stevane, kako si, Stevane? Jesi zdrav, Stevane?

Stevan, zanesen oko toga kamenja, gunđao bi otuda i kao pretio mu:

- Đidi, đidi!

Koji od slugu, da bi se udobrovoljio gazdi, potrčao bi Stevanu da ga otrgne od tog njegovog posla i kaže mu kako mu to gazda, hadžija govori.

Ali bi slugu hadžija vraćao:

- Ne diraj ga, ne diraj! - i opet produživao da se s njime razgovara, kao šali, pita šta će mu i zašta toliko kamenje koje on jednako vuče.

I zaista, on je uvek, gde god išao, po čaršiji, ulici, vukao, skupljao kamenje i trpao u nedra, pojaseve. Kad negde naiđe na mnogo, on izuje čakšire, gaće i, posto uveze nogavice, trpa u njih, puni ih i onda nosi. Pa kad tako nakupi, onda sve odvuče i nanese gde je bila crkva. I sad, kažu da je putanja koja vodi od porte (kapije) do crkve od toga njegovog kamenja načinjena.

1902.

* * *

Sećam se. Bila je jesen, i to jesen na izmaku. Onda kad se ne zna ni dan ni noć, a uvek, sa sviju strana samo šušti i razleva se jednostavna, silna kiša. I to ona jesenska, mutna, krupna kiša. Takve jedne noći, kad se sem te kiše i gustog mraka, ništa nije videlo, zakucaše na našu kapiju noćni čuvari. Umro neko od tih prosjaka, božjaka. Ne pamtim ko beše, samo znam da ga mrtvog našli negde u jendeku, u kiši, i poneli ga. Pa, pošto je naša kuća bila prva do ulice, a onako visoka, okrečena, odudarala od gustog mraka i kiše, to ga doneli k nama. Stara majka se odmah diže. Nas, decu, pa i oca, preseli u drugu sobu, a ona ode u gostinsku da je osvetli. Slugu posla da ide i javi po komšiluku ostalim starim, viđenijim ženama, a sluškinji naredi da u kujni naloži vatru, u velikom kotlu ugreje vode i sve ostalo spremi što je potrebno za kupanje mrtvaca, a ona osta u velikoj, gostinskoj sobi da je rasprema, namešta. Ubrzo zatim počeše da dolaze iz komšiluka ostale stare žene, praćene slugama s fenjerima koji su im osvetljavali put, pošto se od silne kiše i mraka ništa nije videlo. Svaka je od njih nešto nosila. Neka vosak, sveće, tamnjan, neka čisto, belo platno u koje će se mrtvac uviti.

- Umro? Bog da ga prosti! - govorile su ulazeći kod babe u osvetljenu, gostinsku sobu.

Zatim, kad se sve iskupiše, odoše u kujnu gde je mrtvac bio odnešen. I pošto ga tamo okupaše, urediše kao svakog mrtvaca, uviše u čisto belo platno, onda ga, mada su se od starosti jedva one držale - ne dajući nikome od nas, mlađih, ni da gledamo, a kamoli im što pomognemo -, same izneše gore i uneše u sobu. I pošto ga, ispod ikone, na belom čaršavu polako, nežno, namestiše, onda ga svaka, prekrstivši se, celiva u čelo, zapali mu sveće više glave, i onda se poređaše oko njega da sede, čuvaju ga. Da mu svaki čas brižno, kao svome rođenom, ispravljaju skrštene ruke, lice, oči, jednako pazeći da više glave mu bilo sveća, bilo kandilo ne ugasi se.

- Eh, zar kadgod što za sebe znalo, ili štogod slatko popilo, okusilo, ili leglo u čistu, meku postelju? Nikad, ništa! - kao izgovarajući se što ga toliko nadgledaju govorile bi.

I tako bi one cele noći presedele oko njega mrtvog, ostavljenog, pazeći, čuvajući ga i čekajući da dan osvane, da

dođu muški, dovedu popa da ga očita, opoje i posle da ga u crkvu odnesu. A tamo, i sam prota da dođe, a i sve hadžije i stari ljudi. I svaki, paleći mu sveću više glave i ljubeći ikonu preko njegovih prekrštenih mrtvih ruku, krsteći se i odmičući se da odstoji opelo i šapuće:

- E, šta ćeš? I ono je bila božja duša...

Pa čak bi ga i do groba pratili, da ga tamo, kao što treba, kao i svakog drugog čoveka, domaćina sahrane.

1902.

Borisav Stanković

POKOJNIKOVA ŽENA

I

Toliko mu je već izlazila, a i sada izlazi na grob, da ga je kao živoga gotovo zaboravila, i pamti ga samo po grobu. Dugačak mu grob. Više groba štrči mu drven krst. Do krsta testijica vode, u grlu joj kita suva bosiljka, a po dršci testije i bokovima crne se kaplje voska nakapane od toliko sveća koje mu je palila. I ako ne svakoga dana, a ono svake subote i uoči praznika, ispočetka s majkom, a posle, kada joj dete poraslo i ojačalo, s detetom je izlazila na grob i klecala. Tada bi na grobu uvek bila razgrnuta bošča s tepsijom, u kojoj bi bilo ponuda: pite, jabuke, grožđe, i kriške pečene bundeve (sve ono što je on rado jeo). Bošča bi se belela, odudarala od trošne, crne zemlje groba, u kojoj ona nikada nije smela dublje da zabode prst, sve bojeći se kao da ne napipa, dodirne trulo čovečje telo, jer toliko je u tome grobu bilo pokopano! Cela njegova porodica, jedno preko drugoga, naizmence i - naposletku, povrh sviju, on, muž njen.

Oko krsta bi upaljene sveće tiho gorele. Lelujali bi im se njihovi plamenovi. Ona, pošto čelo groba klekne, nagnula bi se napred ka grobu, tako da joj glava, čelo, dodiruje krst. Crna joj šamija, sa otpuštenim krajevima sa strane, sakrila bi joj belo lice, a na ruci zavrnuo bi se rukav od košulje s crnim ojama, te bi joj se videla bela, rumena koža od ruke. Plače. Puna joj se ramena tresu. Lice joj sakriveno u šamiji i, ugrejano, okupano krupnim, sočnim suzama, jasno, nežno odudaralo bi od crnine šamijine. Oči joj vlažne, tamne. Istina, s malo bora, ali naročito tada kada joj oči pocrvene i podnaduju se od plača, i ne vide se.

Pa taj njen plač bio je tako dubok, uzdržavan, pun grcanja...

Čim uđe u groblje, sinčića, koga je dotle za ruku vodila, odmah ostavlja da za njom ide, a ona kao da potrči grobu... I, idući, skida tepsiju s glave, da bi je što pre metnula na grob, posle još brže odveže šamiju, zabaci krajeve, te joj sine prodbradak, lice... I, čisto sa strahom, uplašeno, pošsto poljubi krst, još užurbanije pali mu sveće, pa kao da bi se što pre svega toga otresla - ne klekne, već pada na grob i zajeca:

- Lele, Mito!

Sinčić joj, koji, ostavljen, trči za njom, ne može da je stigne, i kad vidi kako ona pada, nestaje je kod groba, pojuri k njoj:

- Nemoj, nano... - pa od straha što se ona ne obzire na nj, pada i on do nje na grob i počne, gurajući se u njen skut, da plače, jeca.

Ona ga i ne gleda, kuka, nariče. Kao uvek, spominje njega, pokojnika, muža; ređa njegove želje. Pa kada počne ono: na kome ih je ostavio... što ne siđe da ih vidi i ne pogleda... a naročito da vidi dete, sina... već koliki mu je i kakav je porastao...

Ne zna se ko više plače: da li ona ili dete. I tek kada dete, onako ispod njena skuta, još više uplašeno što se ona nikako njemu ne okreće, počne na sav glas da rida, i kad bi od njegovih krupnih suza već počela zemlja da se vlaži i lepi po njegovim obraščićima, tek onda bi se ona osvešćivala, trzala, dizala ga gotovo onesveslo od plača, čisteći mu zemlju s obraščića.

- Šta pa ti? - kroz plač počela bi kao da ga kori. - Ne gledaj ti nanu, čedo... Zar zato što vidiš da nana plače, pa i ti da plačeš! Ne gledaj ti nanu. Drugo je nana... Nemoj. Lošo će mi ti je... - počela bi da ga utišava, prigrljava, meće u skut. Ali, tek tada sinčić joj, u njenom krilu, oslobođen od straha, još više bi se razalio i produžavao da i dalje jeca, plače.

Posle se diže. I pošto od plača razuzureno joj i popustilo odelo pritegne, ponovo se zabradi šamijom, ali sada dublje, da joj se vide od uplakana lica samo oči i jabučice, i kad od onoga što mu je iznela na grob razda po komšijskim grobovima, a najviše prosjacima, i kad naposletku još onako, zajedno sa sinčićem, zapali i kandilo pored sveće, uredi, očisti mu od trave i učvrsti grob, - tek onda bi se vraćali, ostavljajući mu grob onako nem, dugačak.

Išli bi natrag kući. Ona nosi tepsiju na glavi. Jednom rukom vodi dete koje, isplakano i umireno, sada veselo poigrava oko nje, a ona još sva vrela. Uplašeno joj lice zažarilo se, buknulo, a i cela joj snaga kao nabrekla. Haljine joj tesne. A oseća kako joj se prsa šire, otimaju se iz tesnog količeta, izlaze napolje, vide se... Zato od stida saginje glavu, namiče još više šamiju, da joj se jedva vide oči i usta, koja još ne mogu da se umire od plača, već joj dršću. A sa groblja u varoš vodi još i drum širok, prav,

po kome vrvi svet. I zbog toga još uplašenija, sve uza zid brzo ide. Ali već ispred Itine kasapnice menja hod. Čvršće steže dete za ruku, još više poginje glavu, i jedva čeka da što pre do te kasapnice dođe, nazove boga i prođe je. Jer pred tom, Itinom, kasapnicom uvek ima po nekoliko njih, muških, gde besposleni sede na ćepencima, puše, gledaju ili svet što drumom prolazi, ili one obešene čereke mesa i krvave direke od kasapnice, iskićene bajatim crevima i džigericama, što kupuju Cigani ili krajnja sirotinja. I čim ona tu naiđe, jače povuče k sebi dete, još više se skupi, smerno, uplašeno. Ljudima oko kasapnice nazove boga prema kasapnici. Ali, ako se tu desi i gazda Ita, čim nju spazi, on odmah silazi s ćepenka, obuva izuvene cipele, izdvaja se, zaustavlja sinčića joj i zove ga k sebi da ga daruje. Ona dete pusti i, pošto odmakne, jednako okrenuta varoši, stane, čeka. Dete ode do Ite, poljubi ga u ruku, a ovaj vadi kesu, jedva nađe marjaš, i daje mu. Pa, mada ga niko od ostalih ne pita, on im kazuje čije je:

- Mitino. Mita, što lane umre. A ono mu je domaćica - i pokazuje na nju, pa se opet okreće detetu: - Milane, sinko, dođi sutra, ali rano, sabajle, te čiča malo mesca da ti da, da odneseš doma, a sad, 'ajd idi - otpušta gledajući u nju kako ona stoji i čeka na dete. - 'Ajd idi, - veli glasno, da ga čak i ona čuje. - Idi, da te nana, eno, ne čeka.

A ona zaista ga jedva čeka: sve se boji nečega, a naročito one širine i prostranosti druma, sveta, ljudi što po njemu idu. I čim oseti kako joj se sinčić vraća, hvata je za ruku, ona odmah produžava put.

Utom počne prvi mrak. Njive počinju da se gube, varoške ulice da bivaju tešnje i tamnije. Ona ubrza. Preko skrhanog mosta Odžinke ulazi u varoš. Žuri se. Ali sada malo slobodnije ide po poznatim ulicama. Prolazi pored kapija, kapidžika, sniskih kućica, dugačkih ćerana... tek po koja velika kuća, turska, s kapcima i rešetkama na prozorima... Susreće sluge i decu koja nose meso, pirinač i drugo što po njima šilju iz čaršije svojim kućama muževi, domaćini... Ali kada dođe do čaršije i kad hoće da je pređe i uđe u svoju ulicu, opet mora da zastane. Naročito ako je subota, ne može se od sveta - pazarlija -, seljaka, koji se vraćaju svojim selima. Neki pijani, na konjima, isprečili se i zaustavljaju svet, ispijajući okanice, onako s konjima ispred

mehana. I posle sve to, tiskajući se, odmiče s vrevom, žagorom i prašinom. Ona, dok to, kao neka navala, ne prođe, čeka, pa zatim brzo pređe, gotovo pretrči čaršiju, i uđe u svoju ulicu. I čim uđe u svoju ulicu, sinčić je odmah ostavlja i pojuri ispred nje kući.

Ona, u svojoj ulici, sada kao sasvim oslobođena, gleda kako joj sinčić veselo trči kapiji, na kojoj ih, već kao uvek, čeka njena majka, koja svakad subotom i u oči svakog praznika dolazi da kod nje prenoći.

- Dođoste li? - pitala bi je mati, dižući se s praga od kapije i brižljivo krijući bošču, u koju bi obično uvila brašna i drugo što joj je donela.

- Eto, dođosmo, - odgovarala bi materi ona i odmah se saginje, pruža joj ključ od katanca, pošto ona od tepsije na glavi ne može da otvara kapiju.

Majka bi otvorila i, jednako krijući onu bošču, prva bi ušla i žurno otišla u kuću. I, kao uvek, odmah bi tamo po kući počela nešto da rasprema, radi, pali vatru, i to užurbano, kao od nekog straha, i navlaš, luparajući, udarajući, da se čuju odjeci, udarci, kao da bi time htela da smanji onaj nem, pust izgled male, čiste i visokim zidovima ograđene kuće.

A ona bi za majkom, sinčićem poslednja umorno ulazila, ostavljala bi majku da u kujni posluje, rasprema i dogovara se sa sinčićem šta će za večeru, a ona bi, isto onako umorno, sustalo, otišla u sobu. I, pošto skine sa sebe odelo, razuzuri se, oseti se tu, u sobi, zatvorena, slobodna, seda u sobi, gotovo se izvaljuje, kao odmarajući se od onog plača na grobu i straha što je pretrpela idući sama putem...

Utom bi počele i komšike da joj dolaze. One su samo tada, kada nije sama, već kad joj mati dođe, dolazile k njoj. Inače ne. Ne što je nisu volele, već nisu mogle, nije bio red. Sama je. Muške glave nema u kući, a ona, onako sama, udovica još mlada i lepa. I zato nije bilo u redu da joj ko dolazi, posećuje je. Bojale su se da joj zbog toga, tih njinih poseta, mešavine, ne bi kakav rđav glas izišao, čulo se što "lošo".

Ali i sada, kad bi one došle, ona nije izlazila iz sobe; ostavljala majku da se tamo s njima razgovara. Navikla se već, i teško joj da se s njima sastaje. Zna da one, žaleći je i snebivajući se pred njom, ne mogu da budu onako slobodne u razgovoru kao s

drugim ženama koje imaju muževe, domaćine. Nego, pazile bi, kao uvek pred njom, šta će da kažu, strahujući da je ili čime ne uvrede, ili ne podsete na nešto što nije za nju. I uvek bi gledale da što pre odu od nje i ostave je samu, bojeći se da joj od njina prisustva i razgovora ne bude teško. I zato ona sada nije pred njih ni izlazila. U kujni, s majkom, one su razgovarale i posle otišle. Uto i noć beše pala. Mati joj uđe i, mada je znala da ona neće, opet, reda radi, upita je:

- Da zapalimo sveću?

- Neka, - odbi je ona. I majka joj se povrati u kujnu, opet je ostavi samu. A ona je baš to i volela. Istina da joj je bilo teško, ali opet lakše i blaže joj je bilo tako u tami.

I tako u sobi ležeći nepomično, raskomoćena, dišući teško i umorno, slušajući vrevu i žagor iz komšijskih dvorišta i materino sitno, staračko poslovanje u kujni, čekala bi dok bude gotova večera i dok je majka, pošto sve unese kod nje u sobu i postavi sofru ne pozove:

- 'Ajde da večeramo!

I tada, pošto bi joj majka unela večeru, ona bi se tek samo podigla, i onda bi večerali. Ona bi ili jela vrlo malo, ili nikako. Ali bi morala da sedi za sofrom i čeka dok majka joj i sinčić ne večeraju, pa posle majka joj - kao svagda kad bi tako došla kod nje da prenoći, uvek osećajući se pred njom kao kriva za tu njenu teškoću, jad, ne smejući s njom da se razgovara -, počela bi sa sinčićem joj da se zabavlja, igra, dok ne bi tako zadremala i zaspala. I tek posle njih ona bi legla. Ne da spava, već da, kao i pre, i dalje tako produži da leži.

Da tako leži, da još više umorna od noćne tišine, s potajnim, ali već otupelim strahom, sluša kako noć prolazi, kako joj mati sve lakše i osetljivije spava, i čisto kao da čeka da joj se mati probudi čim zora počne i, kao uvek, odmah, kao bežeći od nje, vrati se natrag kući, ocu, braći joj, i opet je ostavi samu. Posle opet, kao do tada, ona sedi sama u kući i nikuda ne izlazi. Čak ni na kapiju. Jedino kad sinčića pošlje za štogod u čaršiju, samo na kapiju sme za njim da promoli glavu, ali čim vidi da ko ulicom ide, približava joj se, odmah se sakrije, i onda iza kapije čeka kad će joj se sinčić vratiti iz čaršije. Vrlo retko, ponekad, kakvim velikim praznikom, ako bi joj došao taj Ita. On, jedno što joj je bio stari svat, smatrao se od muževljeve, pokojnikove

rodbine, - jer ni njena rodbina nije smela da joj dolazi, bojeći se da time kao ne uvredi pokojnika, što bi mu tim svojim dolaskom "mešali se u njegovu kuću", dolazili, "uznemiravali ga". Pa i on, Ita, kad god bi došao, mada ga ona nije ni nudila, ni sam ne bi ulazio unutra, u sobu, već bi uvek ispred kuće na stoličici, sedeo, i, ulazeći, navlaš za sobom ne bi zatvarao kapiju, ostavljao bi je otvorenu, da ga može svaki videti. Ne što je hteo, već sve radi nje, bojeći se za nju, a još više i od njene braće, koja su, mada joj nisu dolazila, nit je, sem matere, pomagala, ipak na nju bodro pazila. I teško njoj ako bi čuli da ona nije kao što treba: sama s detetom kod kuće, već da izlazi, viđa se... Jer, ni oni sami nisu joj dolazili a kamoli drugi.

II

A ona, Anica, jedino se po toj svojoj braći i znala. Niko nju nije zvao njenim imenom, već "sestra na Ribinčiki". Bili su to naprasiti ljudi, čuveni kao ubojice. Još dok su bili u selu, i već tamo, još izmalena, bavili su se krijumčarenjem, prevođenjem šverca preko granice. Posle oca silom nagnali da se iz sela presele u varoš (kao da im je selo bilo malo, tesno), i ovamo, u varoši, opet produžili su taj posao. Noćni posao: da često putuju, služeći trgovcima kao vođe im, i da i dalje, i sad u varoši, još više i opasnije po život, prenose šverc. Retko su kod kuće bili, naročito noću, već uvek tako u "nekim" poslovima. A te njihove poslove svi su znali, ali niko nije smeo da im kaže, tako su se oni bili nekako od svih kao izdvojili, odmakli, postali silni. Čak i kad nisu u poslu, na putu, već kod kuće, oni, ne kao ostala braća da sednu zajedno, bilo za sofrom, bilo onako na dogovor, razgovor, već svaki na svoju stranu. Svaki je ručao za sebe, zapovedao da mu se jelo da kad se njemu jede; svaki se od njih osećao silan, jak. Pa i kad duže ostanu kod kuće, odmah ma za šta posvađaju se, pa čak nekad i potuku. A ovamo, prema tuđincu, trećem, bili su kao jedna duša. Teško onome ko se usudi da ma koga od njih dirne, uvredi. Svi kao jedan tada bi dotrčali, napali na onoga. Takvi su oni, Aničina braća, bili. Pa zbog njih ni kuća im, mada je bila velika, lepa, nije mogla da bude kao što treba: lepo nameštena, čista, uređena, da svaka

stvar stoji na svome mestu. Zbog njih nije se moglo. Kad kome što zatreba: kakva krpa, peškir, sud, on što mu prvo do ruku dođe uzme, ne pita da li je to za to, već uzima i, kad svrši posao, on ga posle baca, i to ma gde. I zato kuća im je izgledala kao gola, prazna. Nigde ništa. Tek u kakvom kutu ponjava, asura. Polica nikad uređena. Oko ognjišta stolice za sedenje, neke izvaljene, neke bačene čak ispod naćava. U tremu, pred kućom, istovaren samar, do njega asa, uzengija; onamo opet uzda bačena čak kod bunara. Iza kuće, bašta velika. Pa ni ona od njihova gaženja, dovođenja tovara, konja, što su noću dovodili i odvodili, nije mogla da se održi uređena, zasađena.

Oca, koji se, pošto je ostavio selo, bio povukao sasvim, nisu ni za šta pitali. Ostavljali ga samog. Samo su majci najviše dosađivali. Majku i nju, Anicu, oni nisu ni razlikovali. Smatrali su ih kao jednake, nazivajući ih "žene". I sve su od njih tražili, za sve su im one odgovarale, bile krive. Naročito mati, koja, nikako ne smejući da im se odupre, već uvek ćuteći, gledala je da ih svačim zadovolji, samo da bi ih se što pre otresla, te da odu, ne viču po kući, a ovamo je jednako za njima uzdisala, strepeći da im se štogod ne desi, jer su oni svakog dana imali po kakvu svađu, zadevicu... I tako s braćom njenom, svi oni, cela njihova kuća, kao izdvajala se u mahali, štrčala.

A opet su se oni, braća joj, pazili. Naročito su gledali da im u kući što ne oskudeva. I njih, "žene", majku, sestru, odevali su. Osobito nju, sestru, Anicu. Krojili su joj lepo, čak nekad i skupo odelo. Samo su jednako motrili na njih dve. Ne radi drugog čega, već jedino iz bojazni da one, idući po komšiluku, mešajući se s ostalim komšijama, varoškim ženama, ne pokažu se slučajno kao proste, kao seljanke, niže od ostalih... i time da i same njih ne ponize. I zaista, mati je imala živu muku s tim, ne mogući uvek da se kao što treba obuče, već zaboravljajući se. I zato ih oni nisu ni puštali da se druže s ostalim, komšinskim ženama, da im odlaze.

- Ja! šta ćete tamo? - obrecali bi se oni uvek na njih. - Ne umete još ljudski ni da se obučete, a kamoli...

Naročito su njoj, Anici, zabranjivali. Nikad ona, kao ostale njene drugarice, nije smela da iziđe na kapiju; još manje da ode na kakvu igru, sedenje sa ostalim svojim drugama iz mahale. A šta bi tek bilo da se upozna i s kojim muškarcem!... Istina da je

mnogo njih s braćom joj dolazilo, ali sve je to dolazilo kao braća joj: u mrak, naoružano i spremno za noć. Ali njoj oni nisu bili ništa, nisu bili kao ostali varošani, mirni, obični. Jedino taj Ita nije bio kao oni. A zato, valjda, što se on time, sšvercom, nije ni bavio, već je samo dolazio da preko braće joj kupuje švercovanu stoku za svoju kasapnicu, on kao da je bio za nju nešto, ali o tome ona nije smela ni da misli, niti je opet za to imala kad. Sva je kuća bila na njoj. Majka joj je radila samo one poslove koji su se ovde, u varoši, kao i tamo, u selu, isto tako radili, a sve ostalo, što je trebalo drukčije da se radi, ostavljala je Anici. I Anica je sve radila. I to još kako! Mada se nije toliko družila i, što kažu, "mešala", ipak je ona i čišćenje kuće, i nameštanje soba, police, i zaprživanje jela, sve radila, nameštala kao neka iz varoške, najstarije, bogate kuće. Sve je ona to umela. I da joj nisu bila takva braća, od kojih ništa nije moglo da ostane kao što treba, kako bi tek onda Anica umela da spremi, udesi kuću! Ali što se od njih nije moglo, ona nije to svoje znanje, umenje, tako jako isticala, bojeći se da se ona time ne izdvoji, kao odskoči od braće, i time ne zameri im se.

I, valjda od te plašnje, stida, ona je to svoje umenje od njih kao krila, zadržavala za sebe, kao čuvajući ga, znajući da treba da ga tek onda pokaže, razvije, kada i ona bude kao druge; a to je bilo: kad se uda, počne da vodi svoju kuću, "domaćinluk"... kad, kao i sve ostale, počne i ona da ide u crkvu, u posete, prima goste, s mužem ide na sabore, slave, sedenja... da bude ono što od svake njene drugarice biva, i što treba da bude. Ali, što je najčudnije, kad god je mislila o tome: sve to uvek kao da se skupljalo, vrzlo oko toga Ite. Zato bi ona tada uvek, crveneći, brzo prestajala da misli o tome. I, ne osećajući se nesrećnom, kao da to nije njena stvar, još manje da to od nje zavisi, već da to samo po sebi mora doći, mirno, sva predana poslu, čekala je, upravo ne čekala, nego je svakog dana radila ono što je bilo njeno, tj. što je trebalo za taj dan da se uradi u kući. A za to, drugo, ostalo, uverena je bila: ima kad, doći će.

I to je došlo. Ni ona sama nije znala kako. Zna samo kako je jednog praznika s braćom joj i ostalim gostima bio i jedan prosed, ali oštra lica čovek i obučen najukusnije od svih. Posle dva dana došli su, bez toga čoveka, drugi neki, i u sobi, s braćom joj, dugo u noć pili. Majka joj, izlazeći od njih, iz sobe,

zaplakala se, a njoj tada braća zabranila da se, iako se i dosad retko viđala, otada više nikako ne viđa, ne pokazuje na ulici. Dakle, bila je "pijena", dana. I otada je za Anicu nastalo spremanje, šivenje, tkanje ćilimova i ostale prćije... Otada je Ita prestao da od braće joj kupuje švercovanu stoku, niti je dolazio više... Posle za njega ništa nije čula, do samo to da je tom čoveku za koga su je dali, Ita pobratim; i kad je to doznala, čisto joj je odlaknulo, kao da se oslobodila nekog straha, bojazni... Čak joj i bilo milo što se tako s njim lepo svršilo, i što će joj on odsada biti kao brat, a ne drugo... A za toga čoveka, muža, čula je da je iz gornje mahale, dakle iz najboljeg dela varoši, da ima kuću, da je terzija, ali da ne radi u dućanu, već u kući. I čula je da je dok je bio mlad, putovao, išao na pečalbu, posle se vratio, dva puta ženio, ali kažu da su mu obe žene umrle, i zato, kad je hteo i sada, treći put, da se ženi, nisu mu otuda, iz komšiluka, dali devojku, već mu nudili ili udovicu ili koju sluškinju bogatašku... A opet on, kao i u inat njima, digao se, sišao ovamo k njima, u donje mahale, i zaprosio nju... A drugo? Ništa nije znala do same svadbe, venčanja.

Venčali su se. Svadba je bila skromna, prema mužu, udovcu, kao svaka udovička svadba. Ali opet je bila bolja. Istina, ne prava svadba, velika, što traje četiri dana, ali ipak ne opet i onakva kao kad udovac uzima udovicu, pa kad se pre službe, na jutrenju, venčaju, i onda tiho, gotovo bežeci, od stida da ih ne "gleda svet", idu kući s ono malo zvanica koje su najnužnije. Bila je bolja. A ovde, kod Anice, bilo je i svirača. I taj čovek, muž joj, nije hteo da se, kao ostali udovci, venča u stajaćem odelu, već je načinio novo. Imala je i devera, i sveće, poklona... Bila je i igra, čak i "šareno oro"... Samo što nije bilo večere, pa, kao što je običaj, da se posle cele noći sedi, pije, a sutra ispraća starojko, kum... već je samo bio ručak, a na njemu njena i njegova porodica. I stariji sedeli su za sofrom, mlađi igrali u dvorištu s ostalim svetom. Na kapiji, širom otvorenoj, zbili se bili prolaznici i gledali; svirači podvojeni, jedni unutra kod sofre, a drugi u dvorištu, svirali su, a sproću njih, uza zid, sedele su im Ciganke s decom, uživajući u svirci muževa i čekajući da, kad se njima, muževima, što iznese za jelo, i one priđu i jedu zajedno... Aščika, zasukana, s golim laktovima, gurala se, gotovila tamo u kujni; iza okolnih zidova virile su žene, devojke, i gledale

ovamo... Kolo je igralo, gomila dece gurala se, vijala. I Anica je bila u kolu, na najlepšem mestu, i s deverom igrala. Osećala je kako svi u nju gledaju; naročito s doksata gazda-Jovine kuće, koja se više njihove kuće izdizala na dva sprata; otuda su je gledale prve, bogate devojke, žene... I primetila je kako one, gledajući nju, u isto vreme kao s nekim podsmehom traže i mladoženju da gledaju... Ali, i on je sad bio kao što treba. Služio je tamo po sobi goste i uvek se sklanjao, bio u strani. Pa i braća joj bila su prema njoj sad drukčija, i kao sad nešto višu od sebe, oni su je pratili, ugađali joj... A svirka je bila meka, dan topao. Prvi put ona oseti - oseti da je lepa, mlada... I, sva srećna, poče da drhti, osećajući kako ono što je čekala nailazi, ostvaruje se, lepo, dobro...

Utom počelo veče.

Onako isto u igri, neosetno, tamno, meko, dan se izmicao, a noć je dolazila. Svet se pomalo razilazio. I, kad se sve razišlo, ona je ušla u kuću. Međutim, svirka iz sobe, gde su sedela braća joj, Ita, bila je jača. A tamo joj i muž bio otišao, i, na njeno iznenađenje, ne kao mladoženja, da ih dvori, stoji u strani, već kao gost seo među njih, čak u čelo. Posle, kao da im tesno bilo u sobi, te izišli u baštu i tamo zaseli. A u kući ostale samo žene: aščika, neke muževljeve sestre i jedna stara tetka mu, koja je sad zamenjivala svekrvu. I Anica je posle, presvučena, izašla u baštu da ih dvori... Bili su ispod vinove loze, do sobe. Braća joj, Ita i svi već su bili polupijani. Zavalili se. Po stolu ispolivano vino, izglodane kosti, rasturen duvan. Sveća na sredi stola osvetljavala ih je. I sve se to Anici učini neugodno, najviše što joj svi oni, što joj njihovo veselje ne dođe onako domaćinsko, s nekim redom, poštovanjem: stariji, mlađi. Na primer da braća joj prema njenom mužu izgledaju kao prema svome zetu, ili, obratno, muž joj prema braći da je kao prema šurama. Ne. Već svi oni izgledali su jednaki, ravni, kao neka noćna braća. To joj je bilo neugodno. Ali je još više uzdrhtala kad je videla muža. Tek sad ga je prvi put sasvim videla. U noći, spram sveće, bio je još oštrija, koščatija lica, sa širokim, upalim ramenima. Samo su mu oči bile crne, vrat dug, jak, i, valjda od skorog brijanja, videle su mu se jake žile. Bio je namršten, ljut. To mu se videlo po njegovim ukočenim očima i uzdignutim, raširenim nozdrvama. Njoj srce stade. Pomisli da se on valjda ljuti na

braću joj, Itu i ostale, što već ne idu, i ostave njih dvoje same. Pri toj pomisli on joj dođe još više ljut, krut, te se ona u strahu poče jače privijati oko braće, Ite, koji su, usled svirke, svežine letnje večeri i blede iza mrkih oblaka mesečine, čudno izgledali: govorili mnogo, drhtavo, čas veselo, čas zbunjeno. Utom joj najstariji brat zapeva. Bio je prebacio ruku, zagrlio muža joj, svog zeta, i govorio mu, pevajući i nudeći ga da pije:

- Pij, Mito... Znaš, brate... prva radost, pa sam ti... "Oj Moravo, moje selo ravno", - zapeva tako prostrano, da se Anici učini da on sad prvi put zato tako prostrano, radosno, peva, što su se nje kurtalisali, udali je, zato što im je ona dosad, kao devojka, kod kuće, prečila, stajala na putu, te im nije bilo sve ravno, ravno čak do Kosova!

Ni sama ne znajući zašto, gotovo pobeže od njih, ostavi ih, i brzo se vrati u kuću. Tamo je opet svuda bio jak miris od jela i prolivena pića. Ušla je u sobu. Bilo joj je hladno. Samo su joj se slepoočnjače znojile, a na usnicama izbila rosa od njena vrela daha. Jednako joj je bilo tesno, neugodno, teško. Osećala se kao da je sa sviju strana nešto opkoljava, stešnjava. A o njima tamo, u bašti, naročito o mužu, nije smela nikako da misli. A, međutim, otuda je dolazio sve veći žagor, pesma i noć... Utom je ušao kod nje "braca" joj, Ita, pevušeći pesmu koju su svi napolju pevali.

- A što ti, snaho, bežiš? - počeo je Ita da se šali s njom, čineći se pijan; - što si nevesela? Ej, hej! baš ste vi srećni... Gledam njega, pa... - I onda seo do nje, ali nije gledao u nju, već se bio zagledao napolje. Činio se kao da sluša pesmu i svirku koja je otuda bivala sve jača. Odjednom se trgao, pogledao ju je onako skamenjenu od straha, i, s izrazom zajedanja, u kojem je bilo i nekog gorkog saučešća, počeo da je dira, pecka, pokazujući na muža joj:

- Skoro će doći...

- Ko? - trgla se ona.

- Ta on! Pobratim! Taj srećnik. Srećan li je on!

Ona, od straha, jedva dođe do glasa:

- Kako, brate, a zar ti...

I kao davljenik, hvatajući se za tu reč "brate", trudila se da u tu reč metne, da, što više sestrinske, samo sestrinske ljubavi.

To je Ita osetio, i to ga je kao osvestilo.

- Da, da, i ja! - i digao se. - Srećan sam! Što da ne? Hoćeš da ti pevam? Znaš da ću noćas, dok vi... ja ću svu noć - ah, noćas!

A opet to "noćas" bilo je... Ona se seti šta on misli pod tim "noćas". Krv joj jurnu. Htede da ustane, viče, ali nije mogla. Jedva se digla i odmakla od Ite.

- Snajka, - poče on, kajući se i ne gledajući u nju. - Kuda? Zar se bojiš?...

- Ne, brate... - tresla se ona i mucala; - ali, da idem. Čekaju me... traže...

Ita odjednom stao pred nju. Vilice ukočio, stisnuo, kao da ne da da mu zubi cvokoću. I svom ukočenom licu silom je davao smejanje. A osmeh mu bio kratak leden.

- Snaho... - poče on, a glas mu jedva izlazio... - Neću večeras da se vraćam i vidim s tobom. Ko zna šta posle... samo bog sreću neka vam da... veliku, golemu... Naročito tebi. A njemu, već - i opet je pokazivao napolje, na muža joj: - on je sada ionako srećan.

Pružio joj ruku, ali nije mogao da kroči. Ona, jedva čineći se nevešta svemu, opet bojažljivo, sestrinski, zapita ga:

- Zašto, brate? Da nisi ljut? - I čineći se da strahuje da nije čime ugošćen, udvoren i time naljućen, kao moleći ga za oproštaj, izvinjenje, priđe mu da ga poljubi u ruku.

Ita, i sam videći taj njen bol - muku da se otrgne, održi, da mu se pokaže samo kao sestra, snajka, a ne drugo -, i gledajući kako se muči od bola, samo se izvio, i darovav je, izišao.

Ona ga nesvesno odgledala. Čula je kako ga zaustavljaju, a on neće. Glas mu suv. Ču kako mužu joj u šali dobaci: "Ti zaustavljaš, a ovamo jedva čekaš da ostaneš sam..." Zatim uze svirače. Ukočeno prebaci koliju, nabi fes, da bi izgledao što više pijan, naredi sviračima da mu sviraju i pevaju. Zatim pravo, ukočeno, ode sa sviračima, koji su mu pevali:

Poduhnuše saba-zorski vetrovi...

Utom napolju već je bio jak mrak, drveće počelo da šušti kao masa, a ona, kako je bila pala na sanduk tako i ostala, dok nisu sveću uneli i jedva je probudili, trgli od zanosa.

III

Kako su posle raspremili i namestili postelju u sobi, kako je aščika uvela mladoženju k njoj - ništa ne zna. Jedva se seća: kad joj je pukla i poslednja kopča na jeleku, ogolila joj se prsa, snaga, ona osetila dodir muževljeva koščata tela uza svoje, da je, pošto je uzalud pokušala da se izvije iz njegova naručja, pala i, zagnjurivši lice u svoje kose, trpeći, proplakala.

Dalje? Ništa ne zna, do kad se u zoru probudila i skočila. Do nje je bio on, muž joj, a usta mu poluotvorenja, ali usled palih, zamršenih rkova, zubi mu se nisu videli. Zgrčen, upalih ramena, sa suvim, jakim rukama, kosmatim grudima, prosedom kosom, spavao je do nje. Ona se tresla. Izgledao joj je tako, tako... Pa još mrka zora, koja je bivala sve jasnija, pa onaj miris novoga nameštaja po sobi, zadah zavrnute lampe, a ona polunaga, s modricama, izlomljenim telom, a i on do nje, zguren, koščat, uz nju, dodiruje je... oseća mu dah... Skočila je. Klecajući navukla je mintan, bošču i, spotičući se u kujni o razbacane sudove koje sinoć pijana aščika nije mogla da ukloni, izišla. Čula je kako aščika, probuđena njenom lupom i spoticanjem, progunđa za njom:

- Ti li si!

- Ja, ja. Ništa, teto! - umirila je ona aščiku i izišla.

I, kad se osetila sama u dvorištu, sama u nemoj noći, ona je, bežeći, čisto potrčala kapiji, ali, setivši se da nema kuda, ne sme nikuda, klonula je.

- Nane, nane, mori! - zaplakala se. - Nane, nane... - grcala je tako stojeći ukočeno i cepteći od straha, da je bilo muž ili ko iz kuće ne vidi, ne čuje gde plače. I zato je od straha dlanovima brisala suze, stiskala ih na oči, kao da ne da suzama više da izlaze.

Utom je počelo da biva vidnije. Sa sviju strana počelo da se rasklapa i razgranjuje. Oko Anice, iz bašta, počele ptice, bube, da se dižu, šušte, miču. Kroz svež, oštar vazduh, počeo žagor, kretanje... dan se beleo. Utom, s kraja mahale, iz neke mehane, doprli zvuci svirke i pesme. Ona se još vise ohladila, premrzla od straha. Znala je, - sigurna je bila da je to tamo Ita. I, kao da je tamo kod njega, čisto ga poče gledati kako izlazi iz kafane. Ide; noge ga ne drže. Svirači već ne mogu da mu sviraju. On ide, ne

spotura se, samo se ukočeno zanosi, nabija jače fes - ili ga baci. Zapovedi Ciganinu da mu ga donese. Ciganin donese, a on vadi banku i njome kiti Ciganina.

- Sviraj... Ne znaš ti, ali ipak sviraj... de, onu... "Poduhnuše".

I kao da ču kako neispavani, promukli glasovi Cigana zapevaše uz krešťavu svirku.

A on se, Ita, zavaljuje. Kolija mu dotiče zemlju.

- Da, da, tu... tu sviraj... "Razviše ružu vetrovi"... Jest... da... i ona se noćas razvila, noćas...

A Anica oseća da se to na nju odnosi, šta on time misli, kako pod onim "noćas razvila" misli na njenog muža, na njenu prvu noć. I ona, ovamo u bašti, od straha, počela da skuplja na sebi odelo, kao krije prsa, sebe, da se ne vidi ništa od nje, a još manje da je istina to da se ona noćas "razvila, razvila"...

Ali, od svega u stvari nije bilo ništa. Pesma i svirka što su se čule ukraj mahale brzo su umuknule. A ko zna ko je tamo u mehani bio... Ništa nije bilo od svega. Samo je dan sve jače osvajao, beleo se. Po ulici počeše da škripe kapije, a iz čaršije se čulo otvaranje dućana, skidanje ćepenaka. I to je nju osvestilo. Istina, teško, ubijeno, no ipak pribrano, i sa ugušenim plačem, bolom vratila se, našla metlu, pa, kao da nije ništa bilo, već, kao svaka mlada domaćica, počela da čisti dvorište, trudeći se da se umiri, da ne grca, da se pribere. Utom je uveliko svanulo, i ona je prvi put dobro videla i razgledala sve, naročito sad svoju novu kuću. Kuća je bila mala, sniska. Oko kuće bila je prostrana bašta. Bašta je bila lepo uređena, sa čistim, zasađenim alejama. Do kapije bio je ambar, koš, a otuda, od kapije do kuće, vodila je kaldrmisana putanja, koja se belela, i onaj deo kuće koji je bio do bašte, s lica, i u kome je bila soba u kojoj su spavali. Taj prednji deo kuće bio je okrečen, a ostalo ne. No ipak sve, cela kuća, bašta, kaldrma, izgledalo je, istina, malo, ali čisto, uređeno, kao novo. Samo okolni zidovi bili su veliki, kao stari. A i do kapije, više bunara, bio je veliki, stari orah. I on, onako razgranat, polusuv, ozgo šireći grane, izgledao je kao da celu kuću, baštu, sve pod sobom pokriva, drži.

To je sve bilo, drugo ništa. Docnije je Anica i muža poznala. Kao što ga je prvi put videla: koščat, ali već oronuo. Samo jedino oni njegovi crni brkovi što su mu bili puni i odudarali od njegova suva, oštra lika. Ali, zato ipak bio je čist, uredan, tačan,

a nekako čudnovat. Izgledao je kao čovek koji je mnogo živeo, uživao, pa, zasićen a i razočaran, povukao se. Izgledao je i bio uvek miran, tih. A ovamo, učas, ma za šta, planuo bi i bio gotov na sve. I, kao da nije nikoga uvažavao, cenio, a najmanje nju, svoju ženu, Anicu. Kao da mu nije bila žena, velika, dorasla, već kao da je dete, ništa ne zna, niti opet ima kakvog izgleda da će moći štogod znati, biti od nje štogod, tako je s njom postupao... Za sve je morala njega da pita. Čak i u gotovljenju jela, i tu se on razumevao, i nije joj davao da gotovi onako kako ona zna. U kući, od nameštaja, posuđa, police nije smela da dira, namešta drukčije, moralo je da ostane onako kako je ona zatekla, kako je bilo i pre nameštено, dok nije ona došla.

- Ništa nemoj da mi diraš! A što ne znaš, pitaj. Sama ništa ne smeš, - bila mu je to prva reč njoj.

Ispočetka njoj je to bilo teško. Mislila je da zbog toga ne sme da dira što je to tako namestila neka od njegovih prvih žena, pa sad iz ljubavi prema njoj, kao uspomenu, ne da da se to dira, kvari; ali je posle doznala da je takav bio i prema pređašnjim ženama. I kad vidi šta je, kako je sve to: muž, kuća... ona se umirila, navikla. Istina, s mukom, teško, ali ipak navikla se. Kad već nije bilo sve onako kako je zamišljala, nadala se, kao u naknadu za to, gledala je da bar ona, kuća, muž, sve bude kao što treba. A naročito da odevanjem (a imala je lepa, skupa odela od njegovih prvih žena), držanjem, nameštanjem, čišćenjem kuće nije postidna od bogatijih žena, kojih je toliko bilo u mahali, komšiluku. U tome je nalazila kao neku utehu. I zaista, toliko je radila, čistila, nameštala, trudila se da ugodi mužu. Sve do sitnice ugađala mu, ne iz ljubavi, već više kao od straha da nema za šta da je grdi, govori joj, približuje joj se, i time ne podseća na ono. Toliko je bila vredna, gotovo ludo, sva unesena u posao, spremanje, da je i njemu, mužu, već bilo više nego što treba.

- De, de... - zaustavljao bi je, neugodno se trzao, gledajući je kako od jutra do duboko u noć radi i samo o tome poslu misli. Neugodno mu je bilo, jer kao da je osećao da se ona zato silom unosi u posao da bi se time zanela, kao otresla, odvojila od nečega drugog...

A ono? Ono bežanje prve noći, plakanje u noći, - nikad. Nikad više ona ne zaplaka... Nije o tome mislila. A da ne bi mislila o

tome, zato se toliko i unosila u posao... Pokatkad, ali veoma retko, počelo bi da kod nje ono kao dolazi, javlja se, počela bi da joj prsa igraju, obrazi, usta svrbe... Ona bi tada, kriveći ta tvoja prsa, obraze, sva zajapurena, očajno šaputala:

- Oh, pusto ostalo!

IV

Posle godinu dana umre joj muž. To je još više uplašilo. Od straha nije znala za sebe. Ispočetka nije ga toliko, od srca, žalila. Ali što je osećala da ga iskreno ne žali, smatrajući se za to kao kriva, kao kažnjavajući sebe za to, ona je više, upravo otada samo plakala. Pa pogrebu, sedmodnevnici, četrdesetnici i pogodišnjici jedva su je povraćali od plača i zanosa u koji je padala.

Ono njeno "lele, Mito!" ko zna zašto je bilo. Da li je taj plač bio za njega ili za nju, samu sebe.

I kad se posle otresla straha od njegove smrti, malo pribrala, sva se odala tome plaču i odilaženju mu na grob, i u tome, za sve što je bilo, što je pretrpela, kao da je nalazila za sebe oduške. Jedva je čekala da dođe subota, kakav praznik, i da mu iziđe na grob, iznese za dušu, i sita, do mile volje, da se naplače.

Cele je nedelje bila mirna. Onako sama, s detetom, celog dana, pošto joj niko nije dolazio, kao zatvorena, sedela bi, čisteći baštu, kuću. Naročito kuću, koju je sada još pažljivije čistila; ništa nije kvarila od pređašnjeg reda, bojeći se i strepeći da se ne oseti i ne vidi da je to zato što sada njega, muža, nema, pa ona radi šta hoće. Slobodna je... I tako mirno, teško, čak i sa zadovoljstvom cele bi nedelje radila, sedela kod kuće. Ali, još uoči subote ona oseti strah, nemir, a i žudnju. Jedva čeka. Gotovo ne zna ni kako umesi, spremi za grob. Dok joj je dete bilo malo, te je majka išla s njom na grob, ona ju je od nestrpljenja uvek čekala na kapiji, a posle, kad je s detetom išla, samo što dete obuče, ona se brzo spremi, poveže, odmah izlazi iz kuće i polazi na grob. Od straha ne zna ni kako pređe čaršiju, ulice i uđe na groblje. Samo zna da, kad uđe na groblje

i oseti iza sebe zid, kapiju grobljansku, čisto joj lakše, a još više joj odlakne kad padne na grob i zajeca:

- Lele, Mito!...

I zanesena, u tom odilaženju, plaču, čak je nije žalostilo što su je gotovo svi bili ostavili, - naročito njeni, pa komšike joj, rodbina pokojnikova, prijatelji mu, što se oni, čim je on umro, svi povukli. Ni Ita, koji je pređe, dok je bio živ pokojnik, često dolazio, sad gotovo nikako da dođe, sem što ponekad seti se i pošalje kao milostinju malo mesa da se omrsi. Pa i to, bojeći se da ona ili koji drugi iz komšiluka ne pomisli da on radi nje, Anice, šalje, njegov momak, kad donese, govori: kako je Ita, gazda mu, poslao to "za dete"; boji se da ono ne vidi po ulici, pa da ne željuje..."

Ništa nju nije vređalo. Istina, bilo joj je teško tako usamljenoj. Naročito noću, od straha što je sama. Ili zimi, kad nestane drva, pa nema čime - ne sebe, već dete da ugreje. I drveće što je u bašti - kakva trula grana, lozinka, - ne sme da uzme; sve od straha da se to ne primeti, vidi, i počne da se govori kako ona upropašćuje kucu... A ona već za sebe i kojekako, već dete mora da topli, greje i jednako drži uza se...

I tako, da sama cele nedelje sedi, nadgleda kuću, čisti, održava je u onom redu u kom je pokojnik ostavio, da dete neguje, motri da je uvek čisto, obučeno, da se ne bi primetilo kako je bez oca... Da subotom izlazi mu na grob, plače... Naročito taj plač dobro joj je dolazio, kao davao joj neke naslade i unosio u nju života, vatre... Navikla, i bilo joj je dobro. Po njenom mirnom, mladom licu, očima sustalim od plača, u crnini, zakopčana do grla, sedeći smerno, mirno, s detetom u krilu, po celoj njoj isplakanoj, mirnoj, duboko mirnoj, izgledalo je da više ništa drugo ne želi. Čak toliko je bila mirna, da je izgledalo kao da je postala nesposobna i da oseća, misli, gotovo kao mrtva. Kao da je s njegovom, muževljevom smrću, i ona svršila svoje. Ništa da više za nju nema. A najmanje da se preudaje. Mada joj je mati, znajući da neće moći svakad ovako krišom, krijući od snaha i braće joj, da je potpomaže, donosi joj brašna i drugo, - počesto o tome, preudaji, napominjala.

A Anica je uvek znala kad će joj mati o tome govoriti. Obično posle večere, kad dete zaspi. Njih dve ostanu same i, kad Anica počne da razbira za braću i ostalo što se desilo po čaršiji,

mahalama, i kad joj mati, odgovarajući, odjednom, naprečac, kao da se tek tada, uzgred setila, prekine i počne po koga da hvali:

- More, Anice, čujem, eto, Nedeljko 'arno se oporavio. Prolazim i gledam, a dućanče mu puno. Zembili puni, raf pun.

Anica bi se trgla, ali odmah bi se odobrovoljila i, čisto sažaljevajući majku što je tako naivna, pa, ne uznemiravajući se, odgovarala bi:

- Neka, nane... - i, da bi mater uverila kako je to nije uznemirilo, uvredilo, raspoložena, produžila bi da je za nešto drugo pita.

I majka bi je ostavljala. Posle, mesecima joj ne bi više o preudaji spominjala. Ne bi ona ni dala da joj se Anica preudaje i tako učini greh, obesveti pokojnika, da se ne mora, da ima od čega da živi. Od kuće i ona dva vinograda ne bi ni čovek mogao da živi, a kamoli žena. A ona, majka joj, već više ne može da joj kao dosad krišom, krijući od snaha i sinova, donosi.

Pa i to što donese jedva da ima za nju, a kamoli još i za dete... A da se Anica zaduži, da proda vinograd, kuću pokojnikovu, to bolje Anicu da vidi mrtvu, negoli to. Pa i ovo, kad bi joj o preudaji spomenula, samo je ona znala koliko se muči, bori, dok joj to kaže. Smatrala je to kao greh. I ne samo ona, majka joj, već svi drugi, rodbina, komšiluk, kao da su smatrali za greh ako sa Anicom ne govore samo o njemu, pokojniku. Nabrajaju joj pojedine zgode, reči njegove. Pamtio se do sitnica njegov život, i pred Anicom se samo o njemu govorilo. A ona, Anica, dete, današnjica, - sve to kao da nije postojalo, a još manje bilo vredno pažnje, govora. Glavno je bio on, pokojnik. I to ne što su ga baš voleli, istinski žalili, već osećajući da će biti kao krivi ako jednako ne govore, ne spominju ga, i da će time potvrditi kako je on zaista mrtav, umro, nestalo ga. A to nije. Greh je pomisliti. I, od straha da zaista to nije istina, već da je on još tu, da nije propao, već živ, a naročito za nju, Anicu, ženu mu, da ona ne bi pomislila da je slobodna, da smrću njegovom njega zaista nema, da nije više njegova, - svi su se oni trudili i svaku sitnicu upotrebljavali samo da se on spominje, ne zaboravi.

Tako, ako bi joj koja komšika nešto što umesi, zgotovi, donela, ona bi, dajući joj, govorila, snebivajući se:

- Eto, donesoh! Znam, pokojni Mita, domaćin ti, mnogo je to voleo, pa donesoh, da i ti okusiš!

Ili, ako bi koja došla da štogod, kakvu stvar, urutku, uzme od nje na poslugu, ona to ne bi kao od nje tražila, već:

- Anice, da li imaš to? Dok beše pokojnik, to je bilo u kući. I on nam nije branio, uzimali smo.

A i Anica je sve to znala, osećala. I uvek se trudila da izbegne pomisao da on, pokojnik, nije tu, u kući, živ, već da je mrtav i daleko, daleko od nje. Greh je bilo to misliti. Bilo u bašti, kući, svuda, svuda je bio on; sve je bilo njegovo. Uvek ga je gledala, bio je pred njom isto onako koščat, suv, - naročito oni njegovi puni crni brkovi, koji su mu još za života onako odudarali od njegova bleda, suva lica. I mada ga u stvari nije bilo, mada je već toliko bilo prošlo od njegove smrti, ipak on je morao za nju da bude živ. Naročito za nju, Anicu. Jer on je bio taj koji se sagao, uzeo je i uveo u svoju kuću, i time uveo u neki red... žena, ljudi. Dao joj - ne ime, već nešto više, jače: dao joj neku odredjenost, a ne kao pre, dok je bila devojka, što nije smela ni u koga da pogleda, jer, ako pogleda, ko zna šta može taj pomisliti o njoj! Sigurno rđavo, beščasno. A kad je on nju uzeo, uveo u svoju kuću, postala njegova, otada je mogla slobodno da gleda u svakoga, mogla da živi, jer nije bila svoja. I onaj koga bi pogledala, ako bi što rđavo o njoj pomislio, to se nje ne bi ticalo, ne bi se odnosilo na nju, već na nj, na muža, domaćina, kao da je njega rđavo pogledao. On je bio tu, jer je ona bila njegova. Pa i kad je umro, opet je ona i dalje bila njegova.

I zato svi, cela rodbina, a naročito žene, kao u naknadu za to, iz zahvalnosti, uplašeno, strahujući da se ne pokažu neblagodarne, s nekim strahopoštovanjem trudile su se da jednako održe uspomenu, ništa ne propuste.

Bilo je glavno da se njemu, pokojniku, ugodi, da se zadovolji... A ovo drugo, svakidašnje, ono je uzimato tek onda pošto se sve ispuni što treba njemu, pokojniku. Glavno je bilo ovo: pokojnik, ispravnost prema njemu. A ona, dete, pa još preudaja?... Eh, Anica bi najradije volela da se više ne preudaje, već da i dalje ostane ovako. Pokojnik, usamljena, jad, plač, - toliko se bila navikla na to, da joj je to već bilo kao omilelo. A znala je da će opet biti bola i muke kad počne da se od tog naviklog jada i plača rastavlja, kad ulazi u život. I, u početku,

nije nikako na preudaju pristajala. Jedno to, a drugo još i pomisao da njeno telo još nije čisto od prvog muža, pokojnika, a kamoli da sada dođe i telo drugoga. Ali, docnije, a najglavnije što je znala, uverena bila da će taj koji će je uzeti sigurno biti gori, sirotniji, stariji, a i to da, opet, još jednom mora biti, da se mora preudati, tj. da "njeni" - majka, braća - neće je tako ostaviti, već kad oni nađu da je došlo vreme, preudaće je, - zato je ona ostavila da o tome oni misle, brinu se, a ona je i dalje revnosno, teško, produžavala da nadgleda kuću, sedi sama, ide s detetom na grob pokojniku i tamo plače, plače do mile volje. Isplače se za sve što joj se nakupi, što je zaboli, što oseti: za razočaranje, bol prve noći, mladosti, ljubavi; a o preudaji bila je ravnodušna. I čak se ismevala, govoreći:

- Ah, ko će mene da uzme?!

A, opet, osećala je kako se ta njena preudaja približava, već se o njoj slobodno govori, javljaju se neki. Pa se već uveliko počelo da pogovara za nekog Nedeljka. Znala je i koji je taj. Odskora je otvorio bakalnicu. Prvo je bio sluga, pa, pošto se oženio sluškinjom svoga gazde i ovaj mu kao miraz dao nešto novaca, on posle za sebe otvorio dućan. Žena mu zatim umrla, pošto mu je ostavila troje dece... Znala je da ju je tražio, a da joj se braća nećkaju i ne daju mu je zato što ima toliku decu... Znala je gde mu je dućan: u čaršiji, odmah do njene mahale. Čak ga je jednom i videla, kad je išla na groblje i prelazila preko čaršije. Iznosio je iz dućana neke zembile i ređao ih po ćepenku. I, kao da je znao da će ona tada proći, bio se lepo, čisto, čak i kicoški obukao. Samo što su mu preko praga, iz dućana, virila njegova prljava deca, s komadićem hleba. Čula je da on tu decu sam pere, oblači i zajedno s njima spava u tom svom dućančetu... Znala je sve, i opet je - ne da činila se, već uistinu bila ravnodušna i podsmevala se, naročito majci. Majku bi uvek još s kapije poznavala, kad bi joj dolazila i imala što da javi o preudaji, ili za koga novog prosioca. U takvim prilikama uvek bi joj majka ulazila brzo, još brže za sobom zatvarala kapiju i dolazila Anici, ali polako, kao strepeći, bojeći se nekoga. (Sigurno pokojnika, što mu u njegovoj kući, i njegovoj ženi govori za drugog muža).

No svakad bi joj Anica tu njenu bojazan, strepnju, mučenje da joj javi za prosidbu, olakšavala. Čim je vidi da tako uđe, ona bi

se povukla u sobu, time kao da majci vremena da se ona smiri, pribere, i posle, kad bi joj majka došla u sobu, sama bi Anica, sažaljevajući majku, ravnodušno je pitala...

Ali, jednoga dana majka joj se, tek što je bila ujutru otišla od nje, opet, preko običaja, brzo vrati. Kapiju zaboravi da za sobom zatvori. A kao da je zaboravila i na pokojnika i strah od njega. Izgledala je radosna, vesela. Tako je brzo ušla. Anica nije bila u sobi, već iza kuće tamo nešto radila. Majka je dozva. Pa, ne mogući da je sačeka u sobi, iziđe, i sretoše se na pragu od sobe.

- Anice, kaži dragička, ćerko!... - predusrete je.

Anica se bolno, ravnodušno nasmeja na majku, pogađajući unapred da će biti opet kakav nov prosilac, ali sad, valjda, bolji. Sigurno bogat, imućan.

- Dobro, dobro, nane: koji je? - i, pogađajući šta će biti, spremi se da se vrati natrag i produži svoj posao.

- Ita, - reče joj majka brzo.

Anicu nešto preseče u polovini. Podiže ruku ustima, kao da spreči krik, radost, šta li?

- Ita, Ita, ćerko... - poče majka da ponavlja i unosi se u nju uplašena, kad vide kako se ona ukočila, poniknula.

Anica se jedva trže:

- Nane! - a uhvati se celom šakom za čelo, jedva držeći se da ne padne, - ne ostavljaj me noćas samu. Spavaj tu. - Pa čisto izgura majku, zatvori za njom sobu. I majka joj ču kako ona tamo u sobi negde pade.

Cele noći tako je ostala.

Majka joj, preplašena, uzalud je obigravala oko nje, zvala je, molila, kumila. Ništa od nje nije čula do: - Ostavi me. Ne diraj me, majko... - A glas joj je bio, istina, na plač, ali suv, suv.

Ništa više nije se čulo od nje iz sobe. Majka joj je cele noći obigravala, molila, plakala; naposletku, obrvana snom, pala do praga sobnjeg i zaspala. Ujutru se Anica probudila i, da bi majku ućutkala, da se ne prepada, ne viče, ne pita je što ona takva izgleda: raširenih, nabranih očiju, upalih nedara, i dotad sveže, jedre, sad izlomljene, gotovo iskuvane snage, očajno je ućutkala: - Ćuti, nane, molim te! - I onda, skupljajući svu snagu, odgovori na Itinu proševinu: - Za Itu? - Neću. A Nedeljko, ako on hoće, mada ima toliko dece, za njega hoću.

Pa, preklinjući majku da je ne pita zašto to čini, opet se vrati, i opet se zatvori u sobu.

Majka otišla, ali se sa pola puta vratila. Rukom se udarila po čelu od jeda na samu sebe:

- Luda ja! Što ja ćutim? Što ja nju slušam?

I vratila se da je pita zašto neće. Zašto neće Itu, već hoće Nedeljka, udovca, siromaha, te opet ona, majka, da i dalje strepi za nju, da joj opet krišom, kradući od snaha, donosi. A neće za Itu, momka; neće da pođe za nj i da postane bogata, da majku jednom oprosti brige, da više ne strepi za nju, da, kad tamo, kod braće joj, ona sedne da jede kakvo lepo jelo, ne zasedaju joj zalogaji jela od slutnje da ovamo, ona, Anica, kod muža, možda nema ni hleba. Vratila se da je pita, pa i da je grdi, bije. Ali, kad je došla do kapije, nije smela da uđe. Ne znajući šta da radi, čisto plačući, svratila je komšikama i počela njih da moli, preklinje, da one idu Anici i pitaju je zašto neće za Itu.

- Ako neće - govorila je komšikama -, ali zašto, neka bar kaže zašto neće.

Ali Anica ne samo komšikama, već nikome nije htela da kaže. Čak ni braći, koji su od besa hteli da je biju. A možda bi je i bili da Anica nije izgledala tako izbolovana, izlomljena. Samo je odgovarala:

- Za Nedeljka hoću, - i skupljala je, grčila svoje vrele, oznojene šake. - Za Nedeljka hoću, - jednako je govorila, umirivala braću. I to ne što je istinski za Nedeljka htela, volela ga, već da bi se braći, materi, kao umilila, te da se oni ne ljute na nju... Da ne misle da ona zato neće za Itu da pođe što želi da i dalje ostane tako, hoće da oni i dalje o njoj vode brigu, hrane je, izdržavaju, i, da se ne bi toga oni bojali, kao da ih uteši i skine im tu brigu s vrata, ona im je revnosno odgovarala:

- Za Nedeljka hoću...

I to sve zato samo da je ne pitaju zašto za Itu neće, kad je on bolji, momak, bogat... Da je ne pitaju, ne diraju. Da joj niko ne dolazi, nikoga da ne vidi, gleda. I dete nije htela da vidi. Kao da ga namrze. Majka je morala dete da skloni ispred nje, i tamo u kujni s njim da spava.

Pa i nju, majku, nije trpela. Čak je počela da je grdi, natresa joj se. Naročito kad mati joj, raspremajući kujnu, zaboravi da

ostavi što na pređašnje staro mesto, kao što je i pre, za vreme pokojnikovo, bilo. Tada bi majku ona najviše grdila. Ne što je to ona učinila, već što je Anica u tome osećala kako majka joj hoće time namerno da uvredi pokojnika. A oni su sad svi protiv njega. Čak ga kao i namrzli. I to zbog toga što Anica neće da pođe za Itu. A sad je Anica, naprotiv, kad su svi bili protiv pokojnika, smatrala da je dužna da ga brani od njih, ne samo njega od njih, već i sebe od njih, što oni time, udadbom za Itu, hoće da je od njega kao otrgnu, izvuku. I zato nije htela nikoga da vidi, niti da iziđe iz sobe. Jednako je ležala. Od teških misli ponekad se zanese, pa čitav dan ne zna za sebe. A opet, kad se osvesti i vidi više sebe majku kako ona steže čelo, glavu, lepi joj oko slepoočnjača crni luk s kafom, opet je tera od sebe:

- Idi, ostavi me.

Naročito noću nije davala materi da je kod nje. Volela je da je sama. Da tako cele noći: ili, rešena da neće poći za Itu, leži kao mrtva; ili, kad joj iziđe pred oči njegova proševina, on, Ita, skače od bola: - Ito, Ito moj... - i kao da je mrtav, počne da kuka, oplakuje ga.

Nije da ga ne voli! Ah, samo jednom da ga oseti, pa da... Ali kako će? Kako će ona njega, Itu, da pogleda, da mu se nasmeje, od radosti da se zaplače kad ga zagrli, kad bi se odmah, ama odmah, isprečio on, pokojnik. A sada ona sama, Anica, nije više ono: pređašnja Anica, već žena, a on, Ita, još je Ita... I kako će ona da ga primi, zagrli, kao njegova? Možda bi uvek osećao kako mu nije došla čista, kad je grli, ljubi, već je drugoga, pokojnikova... jednom već grljena, milovana.

Pa da je on, kao svaki muž, običan, kao taj Nedeljko, ali ovo je Ita. A drugo je Ita, a drugo je muž.

A Ita je Ita...

Eh! I ponekad bi Anica padala, podavala se. Puštala bi da joj poigravaju prsa, snaga, da je obuzimlje i da se podaje onom, izvan pokojnikove kuće, zidova, kapije i drugom, novom, životu. A taj je život bio: Ita. Ali, uvek tada, kao kazna, usred toga, u tom slatkom, teškom snu o Iti, pojavio bi se on, pokojnik. Ništa ne govori. Samo mu jače odudaraju oni njegovi puni, crni brkovi od bleda, koščata, a sada još i mrtvačka lica. I ispred Anice ukočeno, sve više počne da se dize. Pogled mu strog, mračan, uprt u nju. Ona ništa ne sme. Samo, kao molba za izvinjenje,

oproštaj, što se usudila da misli o drugome nečem, počne da jeca:

- Tvoja, tvoja...

I izmiče ispred pokojnika, cepteći od straha, što na dnu srca oseća da to "tvoja, tvoja", nije, možda istina.

Ponekad, to je tako silno, da od straha skoči i, gotovo izvan sebe, ne znajući šta radi, pojuri prozorima, rešetkama i počne da ih cima, drma, kao da bi htela da ih izvadi i pobegne. Majka joj dotrči. Dete se probudi. Počne ono da cvili, obigrava oko nje. A ona ništa ne zna. U košulji, gotovo luda od straha, samo cima za rešetke, a opet zna da nema gde, ne sme nikuda. Dete cvili, cvili, da čak i komšije čuju. Preskoče zid. Ali ne dolaze oni, već prvo otvore kapiju i na nju puste žene da one kod nje idu.

- Anice, Anice... dete, Anice! - prihvataju je s prozora žene zajedno s majkom i pokazuju joj na dete, da bi se ona što pre osvestila, došla k sebi.

Ali ona ne može da se osvesti. I tek kad vidi sveću, majku, žene, uveri se da ono nije istina, grune u plač.

- Šta je, Anice? - pitaju je i polivaju je vodom.

Ona ne može da se oslobodi, dođe do reči, već samo jeca.

- Šta je? Da te ko nije uplašio, šta li?

- Ništa! - muca ona.

- Kako ništa? Ne boj se. Ništa nema. - Pokazuju joj na mirnu, tamnu noć, kuću, dosećajući se za njene noćne snove i priviđenja.

I posle, majka joj sa ženama iz komšiluka, mada Anica nije dopuštala, silom, dogod se za Nedeljka nije udala, venčala, otišla odatle, iz pokojnikove kuće, svake noći su sedele oko nje, čuvale je, i kao branile od nekoga.

1902.

Borisav Stanković

RISTA KRIJUMČAR

Laktom o sto, nogama o pod, kao da se prikovao, tako seo na stolicu. Samo da se mrdne, pokrene, srozao bi se, tako je ukočeno, ukrućeno sedeo. Slobodnom desnom rukom šara okanicom po prljavom stolu i, ne gledajući u svirače, zapoveda im:

- Svirajte!

A sve jače, kruće produžava da šara po stolu, po prosutom vinu, po mrvama od hleba i oglodanim kostima.

- Šta, gazda? - počeli Cigani da ga pitaju udešavajući ćemaneta.

On ih i ne pogleda, već poče jače da se grči, uvlači u sebe, čas gurajući ruku duboko u čakšire, cas nameštajući belu maramu, obvijenu oko glave, nabijajući je sve više na oštro, obrijano čelo. Pa opet i dalje šara po prljavom stolu dnom okanice koju je držao po sredi čvrsto, grčevito.

- Što ne sviraš?

Okrenu se, odjednom, i lupi okanicom tako silno da se razbila, presekla napola. Gornja pola odskočila, a donja osta zabadajući mu se u ruku. Krv potekla, a on ne samo da ne diže ruku, već kao da je još više pritiskuje, da bi staklo jače, dublje ulazilo u meso, te mu više, što više, tekla krv. Nek istekne sva!

Cigani uplašeno počeli da se izmiču i spremaju se da beže.

On ih zaustavi.

- Ovamo! - viknu im tupo. - Sviraj!

- Ama šta, gazda?

- Sviraj! Sviraj kako kum kuma na sud vodi.

Jedan od njih, kao najslobodniji, izdvojio se od ostalih, prišao mu s vrata:

- Drugo, ako hoćeš, da ti sviramo. Da ti sviramo nešto mekamlijski. Da sviramo ono što predsedniku sviramo...

I počnu krešteći, jako, da sviraju i promuklim, razderanim glasovima da pevaju.

On podigao ruku da ih kao zaustavi, prekine, ali brzo mahnu, ostavi ih da sviraju, a on, kao i pre, sedi ukočeno, gleda tupo

ispred sebe, gleda ravnodušno kako mu kelner, slušče, čisti krvavu ruku od stakla, umeće u nju duvan, da bi krv zastala, da mu je posle uvije prljavim čaršavom, skinutim sa stola.

Bilo je dockan, duboko u noć. Po čaršiji već je retko ko prolazio. A noć bila topla, mračna, teška. Ovamo, u "sali" gde je on sedeo, sem njega i svirača nikoga nije bilo. A ni tamo napred, u mehani, gde je kelneraj i još više astala i stolica, nije bilo nikoga da sedi. Stolovi dignuti i naslonjeni uza zid, stolice, preokrenute i nasađene jedna na drugu, izdizale se u redovima. Sproću kelneraja, tamo u dnu, po podu i po klupama, uza zid, spavali seljaci koji nisu mogli toga dana odmah s pazara otići kućama, jer su im sela bila udaljena. I, onako poređani jedan uz drugoga sa torbama i bisagama oko glava, uvijeni u kolije i ponjave, oznojeni, prašnjavi, u opancima neizuvanim po nekoliko nedelja, s čarapama i obojcima davno nepresvučenim, crnili su se otuda šireći težak, prašljiv, znojav zadah, i jako, umorno rkali i šikali...

Jedna jedina prljava lampa, obešena u sredini mehane, blizu velike plehane peći, tupo i mutno osvetljavala sve to: i njega u "sali" sa sviračima, i kelneraj, uz koji je dremao dečko, momak mehanski, Cincarče neko, sitno, pljavo, bledo, podbuhlo. Više je ličilo na žensko negoli na muško. Prljavom mokrom krpom dremljivo je brisalo stakla, čaše, i svaki čas plašljivo pogledalo sad u Cigane, sad u gazda-Ristu. Jedva čekalo kad će se i on dići i otići. Ali kad god bi ga tako pogledao, uvek bi se i tupo, ponizno smeškalo. Bojalo se da Rista ne primeti kako jedva čeka da on ide iz mehane, jer mada ga je, otkako je ono u ovoj mehani, sad prvi put videlo u njoj, ipak slušalo je za njega.

Bio je to taj čuveni i strašni krijumčar. Istina, seljak otuda sa same granice, ali i trgovac. Pored šverca kupovao je po graničnim i planinskim selima koze i jarčeve za tursku vojsku. Bojali su ga se čak i Arnauti. Međutim, bio je to mali i sitan seljak. Samo su mu oči bile ostre, usta tanka. Odelo mu proste čakšire, opanci, dugački suri gunj. Bela marama obavijala mu kratko ošišanu i obrijanu glavu. Za pasom, u silavu, jedan jedini mali nožić.

Cigani su svirali. On je jednako gledao onako tupo i mutno ispred sebe u sto, u svoju krvavu ruku, ispruženu po stolu.

Cigani počeli da pevaju:

More, proklet da si, majčice,
oh, proklet da si!
More, što me ne da za Dželepa,
oh, za Dželepa!

More, u Dželepa kuća golema,
oh, kuća golema!
More, u Dželepa puška martinka,
oh, puška martinka!

- A! - trgao se Rista i podigao oštro, obrijano lice svoje. - Ovamo! - viknu im.

Ciganin priđe, pognut, svirajući mu. Rista izvadio zdravom rukom iz čakšira prljavu, masnu banku i lepi mu je na čelo. Ciganin, zaradovan, počeo da ulepšava, i utom pokvario ono što je pre svirao.

Rista se trgao ljutito:

- Ne to! Ono sviraj! - viknu mu on.

Ciganin uplašeno počeo silno da svira. A Risti kao da se dopalo baš to poderano, kreštavo, sviranje, jako pritiskivanje po žici.

- To, samo to!

Nagao se ka ćemanetu i željno sluša tu svirku koja je bila tako oštra, isprekidana, tako teško padala.

Utom se vrata mehanska, koja se u čaršiji, osvetljena fenjerom, visoko i četvrtasto ocrtavala u mraku, otvoriše širom, i na njima se pojavi gospodin Stanko, isterani učitelj, čuveni zelenaš i piskaralo. Sitna, bobičava lica sa jakim istaknutim vilicama, retkih riđih brkova. Na njemu gerok i pantalone staroga kroja, toliko stare, opšivene širitom po krajevima, da se boja odelu nije poznavala, samo videlo se da je staro ali čisto, negovano, svaki dan čišćeno.

Kao i uvek išao je on širokim korakom zabadajući ispred sebe štapom. Čim ugledao Ristu, zaradovan, uputi se k njemu, i poče još s vrata glasno, otegnuto razvlačeći:

- A, gazda-Risto, jesmo li tu, a? Jesmo li tu?

Sluga brzo prišao Stanku i, da ga ne bi čuo Rista, tiho, uplašeno počeo da ga moli:

- Gospodine Stanko, molim te, nemoj. Nemoj da ga zadržavaš. Ne smem ja... Otkada već sedi. Noć je. Koje je doba!...

Stanko prezrivo, ne slušajući ga, prilazi pravo Risti zabadajući štapom, lupajući visokim potpeticama i po s dva prsta debelim đonovima na cipelama koje su, speknute, štrčale ispod kratkih mu i širokih pantalona. Nastavljao početi govor isto onako otegnuto i razvlačeći:

- A tako tebi danas tvoj kum? Tako tebi tvoj kum, a? Nego ništa. Ne boj se ti. Sutra, sutra ćemo mi njega, pa u sud. Ne može on tebi ništa. Nema napismeno. A i da ima, zastarelo je. U sud ćemo mi njega!

Rista ga zgranuto, uplašeno gledao kako se, podvlačeći stolicu pod sebe, nameštao do njega, za sto, široko, raskomoćujući se. Pa kad mu opet poče o kumu, o današnjici, on ga preplašeno prekide:

- Hoćeš da piješ, gospodine?

- A, pićemo, pićemo. Sve ćemo mi to na njegov račun. Pokazaćemo mi njemu. Nema on pravo. On ti to nije dao, a ni ti to nisi primio. Otac njegov tvom ocu dao. A i nema napismeno. Ne duguješ ti njemu ništa...

- Dugujem! - viknu muklo Rista, i setivši se svega što je bilo toga dana, onog vučenja s kumom po opštini i kumovog bledog, gnevnog lica, on poče da zabada prste druge, zdrave ruke u meso, samo da ne bi skočio na Stanka što mu to govori, spominje.

- Dugujem! - tvrdio je zagušeno. - Hoćeš da piješ, gospodine? - nudio ga je, a jedva se pridržavao za stolicu da ne skoči.

Srećom baš tad uđose još dvojica. Bili drugovi Stankovi, tako isto piskarala, nekadašnji praktikanti i pisari iz opštine. I, začudo, svi obučeni jednako, po istoj, staroj modi, samo ovi lepše, bogatije. I na njihovim crvenim podnadulim licima poznavalo se piće, lumpovanje.

Čim ušli i opazili Stanka i gazda-Ristu, upute se k njima. Vide kako se Rista jedva pridržava za stolicu i, nagnut ka Stanku, ukočeno, pritiskujući rukom banku, vuče je po stolu, daje je Stanku, da je prekine, da mu ne govori o događaju s kumom, i jednako ga, promuklo šišteći, nudi:

- Pij, gospodine!

Brzo priđoše Stanku i gurnuše ga:

- Stanko, uzmi i ćuti!

Stanko ih i ne pogleda. Mislio je da to govore iz zlobe, kako bi ga posle oni uzeli, oni mu vodili parnicu, pisali tužbe, ali kad im vide uplašena lica, pa kad posle spazi kakav je gazda Rista, trže se i sam. Brzo uze onu banku i ućuta.

Rista odahnu. Digao se. Baci im još jednu banku.

- Neka piju! - jedva što promuca momku. I grčeći se, uvijajući se u svoj dugački gunj, nameštajući belu maramu oko glave, gotovo pobegao iz mehane.

Prešao preko čaršije. Došao na tursko groblje. Uputio se naviše, ka Sobini, gde je bilo njegovo selo, granica, planine, drhteći jednako i uvijajući se. I sve mu se činilo da čuje kako sada u mehani Stanko i oni drugi sede, piju i pričaju o njemu i njegovom kumu.

A sve to bilo je oko nekog davnašnjeg malog duga. Svega pedeset groša, što je stari kum, otac kumov, njegovom još ocu bio uzajmio. Rista - ne što nije hteo to da plati, ili što nije imao, ili nije znao za to - nego uvek nekako zaboravljao, nije imao prilike, a najviše zbog toga što kumu nikada nije odlazio, još manje kod kuće da je bio. Još izmalena, kao dečko, bio se odmetnuo od svoje braće, kuće, celog sela. Počeo taj šverc i bavljenje po granici, kupujući, docnije i preprodavajući stoku Arnautima, za tursku vojsku. Nije se ženio, nije imao dece, zato nije ni imao potrebe da odlazi kumu, sastaje se s njim i viđa. Pa i posle, kad su mu otac, braća, svi pomrli, kuća na njemu ostala, on se opet s kumom nije viđao. A i da je baš hteo, sve se nekako stideo. Bojao se da, kad mu ode, ne bude nešto kao što treba pred kumom: da nije dobro obučen, čist, obrijan, uljudan. A on je zbog toga svog večitog lutanja uvek i bio aljkavo, prosto, seljački obučen. Zaudarao je na masnoću i zadah od koza, ovaca i njihovih koža i vune...

I zato, kad god bi u mesec dana došao u varoš, kad god bi kroz tursko groblje počeo da ulazi u čaršiju i pomešao se među ostale seljake, vukući i on svog konja s tovarom, pa u gomili, larmi zakrčujući celu čaršiju, počeli da idu naviše, ka pijaci, pazaru, on bi se navek još izdalje saginjao, grčio, uguravao u gomilu, da bi bio što manji, sitniji. Čuvao se da ga, kad prolaze sproću kumova dućana, kum slučajno ne bi mogao spaziti otuda

iz dućana svog, gde se video na tezgi kako šije opkoljen espapom, lep, puna, zbog sedenja i šivenja, bleda lica, u modrim čakširama i zakopčanom mintanu koji mu je stezao široka, puna, gojna prsa i ramena.

Tako se to godinama protezalo. Možda bi ih tako i smrt rastavila, da jutros, kad se opet sa gomilom seljaka približavao kumovom dućanu i počeo da se krije, a tek što da ga prođu, da tada, kao da ga neko nožem preseče, ne vide kako ga kum otuda, iz dućana, sa tezge, kroz toliki obešen i poređan espap, spazio, kako skoči i u tren, odgurnuv ostale seljake, stvorio se u sredi gomile pred njim.

- Tako li ti? - ču njegov besan glas i vide kako mu dohvatio konja za uzdu.

Više ništa nije znao, ništa, ni kako su na kumovu viku dotrčali panduri, i svi u gunguli, vodeći u sredini konja mu sa tovarom, pošli ka opštini, uzbunili celu čaršiju, a s obe strane po dućanima počeli da se skupljaju, gledaju. Nije znao ni kako su ga odveli u opštinu, ni kako je sve priznavao. Što god je kum rekao, naveo u svoju korist o tom dugu: koliko je, od koje godine, kako mu ga je on toliko puta tražio, a ovaj ne samo da nije hteo platiti, već nikako i ne dolazio, niti mu se javljao, bežao, krio se, - sve je to Rista unapred priznavao, sve.

Samo je znao kako je preplašen, unezveren, jednako gledao u kuma, u njegovo gnevno, široko podbuhlo lice, u njegovu ruku, punu, izdignutu, savijenu u laktu, zakopčanu mintanom i kao u svakog terzije, od mnogog šivenja obojenih klašnja, sa prstima modrim, izbockanim od igle, pa kako se ta ruka gnevno dizala, spuštala na sto u sudu, zastrt zelenom čohom, sa jevanđeljem, krstom, svećama usađenim u čirake radi zakletve, a oko njih bili panduri, policaji, kmetovi, predsednik. Dalje ništa nije znao, ni kako je kum, kada se našlo, procenilo da je tovar, pšenica što je bio doneo da proda, dovoljan i za dug i za interes, pristao da mesto novca uzme pšenicu i njemu kazao da sada može ići; ni kako je, grčeći se, uvijajući se, pazeći da u hodu ne dodirne nikoga, najmanje koga od pandura, da ga ne bi opet vratili, i on morao i dalje da je tu, da gleda u kuma, pa čak i konja bio zaboravio da uzme i povede, nego policaja istrčao za njim i podviknuo mu:

- Ej, konja uzmi! Kuda ćeš bez konja?

A on se okrenuo, zavukao ruku u džep, izvukao pregršt sitna novca i bacajući ga policaji čisto plačno počeo da muca:

- Molim ti se, brate... Evo, daj kome panduru i neka mi konja izvede u Arsinu mehanu.

Rista, mada je otkada pošao, ušao u tursko groblje, da bi iz varoši izašao; mada je odavno grabio po njemu, ipak jednako se spoticao. Ispred njega crnelo se to tursko groblje, poklopljeno mrtvim, nepomičnim nebom koje se tamo oko planina sklapalo. Nije gledao kuda ide. Samo kad bi zapeo o koji kamen, izlomljen natpis turskog groba, kao osvešćujući se, jače bi se skupljao, grčio. Ispred njega jednako se crnelo i produžavalo to groblje široko, pusto, puno kamenja, osušene trave i balega, protežući se čak na kraj varoši i gubeći se u Ćošku. A i ona se crnela i potamnela svojim zelenilom. Sa Pljačkavice video se porub neba. Po bilu štrčali redovi suma. A ovamo, iza njega jednako mu bila varoš. Kao da nikako nije mogao iz nje da iziđe, kao da mu je bilo "pisano" da gleda u nju i jednako da sluša kako otuda iz mehane sada Stanko i oni drugi pričaju o njemu, o kumu, o današnjici.

Jedva, spotičući se, poče da nailazi ka sredini, gde je bila "kula", bela okrečena zgrada, ozidana malterom i cigljama, gde je prvi put dočekivan vladalac, a sada u njoj pazarnim danima opština meri stoku naplaćujući takse, arende.

Prođe i nju. Od nje nastupao "park", novo, tek sada zasađeno šetalište. Bagremovi, skoro zasađeni, u redovima, jedva odskočili od zemlje, aleje i ne poznaju se, a klupe, proste daske na kočevima, već se izvalile, raspale i bele se. Preskočio jendek i ušao u park. Ali mu aleje smetale. Preko njih milio. Gacao u rovitu, tek iskopanu zemlju, ili bi iznenada, među alejama, u kom zaklonu, naišao na kog pijanog seljaka: legao, zaspao i rče. Kod njega puna torba pazarene soli, šećera, kafe. Varoški psi iskupili se obilazeći oko njega, ne smeju da priđu. A seljak, kako pošao iz mehane, pijan, srećan, kao da je jedva čekao da naiđe na zemlju po alejama, iščišćenu, meku, nabubrenu, da što pre, odmah, slatko, srećno se pruži, leži, spava... Da, da! I Rista, kad god je dosada dolazio u varoš, isto je ovako, ne gledajući gde će leći, gde će osvanuti, srećan što je bio u varoši, jeo što god je hteo, gledao dućane, čaršiju, slušao svirke, pesme, pio

po mehanama, darivao čočeke, lepe Ciganke, - isto je ovako, ne znajući ništa za sebe, na po puta pijan, srećan, padao, spavao...

A sada sve ode. Kum preseče sve. Ne samo što više neće biti jela, pića, mehane, već ni u hatar varoški njegova noga neće pristupiti. Bar preko granice, tamo u Turskoj, da je blizu kakva varoš, ali nigde nikakva! Sve sama planina i u njima njegova kuća sa još nekoliko raštrkanih koliba, kuda mesecima ne dolazi, osem kada ga put nanese, da se presvuče; ali odmah se opet izgubi na granici, po visovima, Arnautluku, po selima krijumčarskim. Vuče se s Arnautima po pustim, prljavim hanovima, kulama i kolibama, kupujući i preprodavajući stoku, a najviše barut, duvan i kafu.

Već je bio prešao groblje i ušao u krajnje, sniske i razvučene mahale. Pogdegde, iz gdekoje kućice videla bi se utrnuta i izlomljena svetlost. Iz jedne mehanice, čak tamo iza ovih mahala, na drumu, čula se pesma i svirka. Njemu to dođe grubo, teško. Čisto bi ušao i sve ih pobio.

Grčio se jednako, a snaga mu, meso, odurno drhtalo kao od neke mrše, čovečjeg mrtvog tela. Poče prolaziti guste redove topola koje su bile na kraju varoši. Siđe u dolinu, izađe iz nje i poče se peti putem čuvene Čuke, koja se onako krečnjava, gola, ispucala, svake noći belela i odudarala od cele planine i drugih bregova, pokrivenih zelenilom i tamom.

Peo se brzo, užurbano. Kad se ispeo čak na vrh, oseti ispred sebe planinu, granicu, stade i okrenu se varoši.

Ogrnut, mali, poklopljen iza sebe tamom i mrtvilom planinskim koje se čak i na nebu osećalo, crneo se on na Čuki. Ispred njega je bila varoš, topla, obvijena mekotom i maglom, a sredinom ispresecana i išarana fenjerima.

Rista je čisto osećao tu toplotu, miris njen, miris kaldrme joj, sniskih, poređanih, uvučenih krovova, osvetljenih mehana, aščinica, jela, pića, čočeka, Cigana, svirača.

Čisto kao da vidi kako sad u svojoj kući što je bila do Sahat-kule, koja se navek videla kako se četvrtasto i tamno izdiže iznad varoši, u svojoj sobi, osvetljenoj, nameštenoj, kum posle večere, izvaljen, zadovoljno leži i odmara se. Zadovoljan što je danas, jedva eto otkada već, naplatio i taj dug od njega. Rista samo što prinese ruke ustima, licu i zagrcnu se:

- Oh, kume!

Ali to beše sve. Brzo se okrenu, siđe i nestade ga iza Čuke, od koje je nastajalo penjanje po gudurama, prolomima, gubeći se u svežini i divljini planinskoj.

I za godinu dana zbi se sve.

Jednog proletnjeg dana, za vreme okopavanja i čišćenja vinograda (a kumov vinograd bio iznad sviju, gotovo u samoj planini), ču se otuda pucanj. Niko isprva nije obraćao pažnju. Zar jedared biva pucanj, i zar se i jedan tamo nađe mrtav? Ali se uskoro cela varoš uzbunila. Odozgo kroz isti park, kroz isto tursko groblje, silazila su tandrčući i odskačući od kamenja jedna otvorena kola, praćena piskom dece i žena sa razbacanim i razvučenim šamijama. U kolima, kroz lotre, videlo se čovečje mrtvo telo. Bio je to kum mu. Poznavale se njegove modre čakšire i oklembešena mu ona obla ruka, zategnuta mintanom, sa obojenim, od igle izbockanim prstima. Lice mu se nije videlo. Bilo je pokriveno peškirom, kako od muva, da ne
bi na nj padale i pljuvale ga, tako i od radoznala sveta.

1905.

Borisav Stanković

STARI VASILIJE

Kad bi iznenada, u nevreme, obično posle ručka, sa crkve počelo veliko staro zvono puno i teško da zvoni, oglašujući nečiju smrt, svaki koji ne bi u susedstvu i među poznanicima imao koga jako bolesnog, a nestrpljiv da dočeka i dozna ko je, govorio bi:

- Sigurno stari Vasilije! Ko će biti drugi?

Otkada, godinama, toliko njih umiru, a on nikako. Najstariji u celoj varoši. I to jednako najstariji. Odavno se zaboravilo otkuda je i koliko mu ima godina. Znalo se samo to da on za svakog zna ko je, čiji je, kako se zove, kada se rodio. Tako je znao i za očeve im i dedove kada se ko oženio, kojom devojkom, iz čije kuće. Za svaku oveću zgradu, "binu", kada je i od koga zidana. Tako za prvi, drugi i treći seraj, kada i od koga paše podignut. Za crkvu kada je prvi put počela da se zida, kada i kako je od Arnauta rušena i posle kada i pod kojim pašom, i to noću, pod stražom, ponovo zidana... Svaki znatniji "carski" drum kada je pravljen i kuda je nekada išao i kuda sada vodi; preko kojih je brda, gora, dolina, polja, žitnica išao i na koji han i koju varoš udarao. Bitke pojedinih paša, počev od prolaza čuvenog Škodra-paše, pa sve naovamo. Svakog je pašu poimence znao. Otkuda, sa koje je strane koji naišao, gde se susreli, kako se sudarili, pobili, koji poginuo, bio ubijen, otrovan, i to u svima sitnicama, tačno, naširoko, i to toliko da se, sažaljevajući ga, mislio tobož da se hvali, da priča jednako o tome.

I, začudo, u svima tim događajima on je imao, ako ne glavnog, a ono živog učešća. O tome su već svi znali, bili uvereni, kako se nijedan manastir, crkva ne bi podigla, ni pomogla, a da njega nije bilo. Nijedan paša, čuveni krvnik, nije, bilo mitom premešten, bilo krišom ubijen ili otrovan, a da i on u to nije bio umešan. Pre oslobođenja nijedan preobučen učitelj, Milojević ili drugi ko, nije došao, a da prvo njemu ne dođe, pa

onda dalje ide. Nijedne knjige nije bilo koja nije prvo njemu slata, pa se onda od njega dalje rasturivala.

Na dan oslobođenja zajedno je sa gostima, veseleći se sa vojnicima, sam on u gostinskoj sobi kuršumima tavanice rešetao. Onda je zatvorio i više nikoga u nju nije puštao, do samo kada bi došao vladika ili tako neko.

A bio je osoran, prek. I što stariji, to sve osorniji. Sve je odreda grdio, osuđivao, i to glasno, javno. Naročito kada bi čuo da je neko od ovih novih, skorotečnih gazda koji su prvo počeli bakalukom, sitničarstvom, a posle pozajmljujući, dajući novce pod interes, ogazdili se, nekome naivnom siromahu ili udovici digao kuću i sve imanje, nikako ne bi mogao da se skrasi, čekajući da taj ma sa koje strane naiđe i prođe ispred dućana.

Čim bi taj naišao, usred dana, pred svima čaršilijama, dočekivao bi ga:

- Okreni se da ti vidim čakšire, da li su ti tešnje, da li si se ugojio?...

Onaj muca:

- Ama nije, dedo, sve tako. Nije sve samo za interes. I svoje sam pare dao.

- Tvoje pare!? Otkuda tebi tvoje pare? Sigurno od oca ti ostalo. Ne znam ti oca, dedu? Turski izmećari! I sada - trgovac! Zabio se u onaj dućan kao pauk. Čakšire široke, brojanice u ruke - i gazda! Gazda od sirotinje, pezevenku nijedan!

Onaj, kao kroz šibe, okrećući se, crveneći, krijući glavu, odlazi, grabi...

Bogataški sinovi koji posle očeve smrti počeli imanja da prodaju, upropašćuju na piće, na ženske, a očevi im bili njegovi drugovi, poznanici, kad god bi ga još odozgo videli kako se ispred dućana, na ćepenku crveni u svojim čohanim širokim haljinama, odmah bi se okretali u stranu ili vraćali.

- Eno ga! - govorili bi i bežali, jer znali su šta ih čeka, kakve grdnje, psovke, čim ih vidi, spazi...

Još gore je bilo kada mu dođe ko i počne da se tuži na koga priznatoga gazdu i tada prvoga trgovca u glavnoj čaršiji, ali koji je odavna prestao da trguje već počeo sirotinji, prilikom smrti, ženidbe, udaje stari espap, sa pomalo novca, pod interes da daje, pa to posle sve kao gotov novac i sa interesom na interes beležio, zaduživao; čim bi takav pred starcem počeo da plače,

zaklinje se, dokazuje, kako mu gazda nikada za toliko godina, što god mu je otplaćivao, nije ništa beležio, već samo interes na interes, i sada hoće kuću da mu proda, - starac, crveneći, vrteći se, kao da je on taj gazda, planuo bi, počeo bi da grdi onoga:

- Neka te proda! I tebe, i kuću, i sve! I tebe neka proda, kad si slepac! Ne umeš još ljudski da jedeš, da se obriješ, umiješ kao što treba, a hoćeš pare. Zar su za tebe pare, slepče?!

I najurivao bi onoga, ali i on bi se odmah dizao i odmah pravo išao gore, u varoš.

To bi bilo jedini put kad bi ga videli kako se penje i ide glavnom čaršijom. I to brzo. Onako dežmekast, punih, kratkih nogu, poštapajući se, zavrnutih rukava, od jeda, ljutine, ide čisto spotičući se. Gazda, čim ga vidi kako k njemu okreće i već s praga, sa ulaza, počinje da viče, zna šta je, ne sme da mu se protivi. Ćuti, jer zna da bi još gore bilo, zna da bi ga posle, čim ga vidi u društvu sa najviđenijim trgovcima, nasred čaršije, grdio, pljuvao, a posle, koja vajda da ga tuži, jer zna da bi i tamo, u sudu, plaćajući kaznu, opet ga grdio i psovao. Zato mu se i svi sklanjali, nešto zbog toga, a nešto zbog starosti i zbog bogatstva, jer se računao među prve, najbogatije.

Odmah niže pijace čitav ćošak bio je njegov. Sa čaršije bili dućani. Ali sem prvog kraja, u kom je on sedeo, svi su bili uvek prazni, jer kirajdžiju nikada ne bi tužio, ne bi zadržavao zbog kirije, pa zato ih nije izdavao.

- Neću, veli. Kada se jedanput kaže "nije platio" - nije! Što još da se mora i u sud, i tamo da se ide i tamo da se govori, zaklinje. Zato neću!

A sa ulice, od početka pa čak do sredine, dokle je dopiralo njegovo, bio je jednostavan visok zid sa takođe jednostavnim krovom. Tu su bile magaze, štale i ambari i sve to bilo, sav taj jednostavan dugačak zid i krov, prepolovljeno takođe velikom na svod kapijom. Već unutra bila je ta njegova čuvena kuća za koju se znalo da je najlepša. Na dva sprata, okrečena, sa baštom iza sebe. Spreda patosana pločama, s ogradom od potkresanog u redovima starog šimšira. A najglavnije, bila tu iza kuće njegova čuvena bašta, njegovom rukom zasađena, negovana, nadgledana. Govorilo se da nije bilo voćke, drveta, presade, da ga tu nije bilo; kruške, jabuke i ostalo voće otuda se samo bolesnicima, kao lek, davale.

Ali, ipak, sve je to bilo uvučeno, sakriveno, nije se videlo. Sa čaršije dućani, sa ulice taj jednostavan zid, a na kapiji sem njega niko se više ne bi video da otuda izlazi i ulazi. Pokatkad, ali i to retko, u mesec dana ako jedanput, sigurno od dosade, kada sve poslove svrši, videla bi se kako na kapiji stoji njegova snaha, udovica od starijeg sina. Ali i ona bi tako pripijena uz kapiju stojala da se ne bi gotovo ni videla. Poznala se samo njena crna šamija i belo joj, nežno, ali tužno lice.

Stariji mu sin davno umro, ostavivši nju sa dvoje muške dece. Mlađega sina, čim oženio, odmah odvojio, a on ostao sa tom snahom i unučićima. Stariji unuk već bio veliki, već išao u školu. Starac najviše muke imao za tog starijeg.

Bio je to najbolji đak u školi, a miran, ćutljiv, povučen, - isti otac. Bila ista očeva, pametna, velika, ali bleda glava. Starcu se to nije dopadalo. Bojao se, strepio, bio uveren da zbog te rane "mnoge pameti", bledoće i mirnoće, i on, kao otac mu, ne bude kratka veka.

Najgore je bilo kada je taj unuk, kao sin najbogatije kuće, a i prvenac, trebalo da produži školu i nauke, da se poslje "dole u Srbiju". Po čitave je nedelje starac bio ljut. Jelo mu nije dobro, postelja nije meka, nije nameštena kako treba. Duboko u noć čulo se odozgo, kroz tavanice, njegovo, istina polako, u čarapama po ćilimima hodanje i zvuk brojanica. Da je živ otac, starac bi znao kako bi. Naredio bi da sina ne pušta od sebe, da ga zadrži kod kuće, odvoji se od kućne nege i kućne postelje, možda brže, ranije umreti. Ali otac umro, a on, deda, oca zastupa. I da to učini, svet bi kazao: "Deda nije dao. Stao detetu na sreću. Nije hteo da ga izvede na put." I nastalo jače hodanje, okretanje, meškoljenje po postelji čak do zore. U zoru dizao bi se. Ljut, neispavan. Snahu, koja bi ga dočekivala i služila i ispraćala, ni da pogleda. Dok, kada došlo pri kraju, poslednja nedelja, ne počeo svakog dana snahu, kao hrabreći je, da grdi, što je tobože njoj nepravo, ne može da izdrži rastanak sa sinom, pa valjda sad u potaji nariče, plače...

- Ići će, ići, Marija! To je! Šta ću ti? Nije trebalo da se udaješ i majka da budeš! To je! Mora da ide. Ne može on za tvoju ljubav slep doveka ostati. Ići će!

- Ako, tato! - odgovarala bi, kao uvek, ponizno snaha.

- Mora, ja! - Ne može, ne ide to tako! Nego jesi mu sve spremila?

- Jesam.

- Sve, ali sve, sve što treba da mu spremiš, jer posle neću, ne mogu da svaki čas te ovo, te ono. Odjednom sve da mu spremiš, pa nema više! Jer ja to ne mogu svaki čas!...

Pri polasku, na samoj železnickoj stanici, uveče, pre no što će poći voz, iznenada pojavio se on. Došao da tobož ne da, da zastraši mater mu, strine, tetke, da se pri opraštanju i grljenju s njime ne zaborave i ne počnu naglas da plaču, nariču i svet oko sebe skupljaju. Zaista, sve tetke, strine bile su sišle čak do na stanicu. Izdvojeno, na peronu, uza zid sve tu, kao preplašene, sedele zgrčene. U sredini među njima, do matere, stojao je on, unuk, istina bleda, tužna lica, ali radoznala, radosna oka. Videlo se kako ga mati, znajući da je niko ne vidi, obgrlila oko nogu i tako obgrljena drži. Naravno da stari Vasilije njih, te žene, nije ni pogledao.

Pravo, odmah je otišao na voz i počeo, onako poštapajući se, da ide iz vagona u vagon birajući gde će biti najbolje da unuk sedne i da otuda, sa perona, sve stvari, zavežljaji, korpe, jela, pite, kolači budu otuda doneseni, oko njegova sedišta ostavljeni, da ništa ne bude zaboravljeno, i kada je sve uredio, naposletku, pri oproštaju, prilikom ljubljenja u ruku, krišom, da niko ne vidi, tutnuo je u šaku unuku zavežljaj s parama i samo što mu rekao:

- Pa gledaj sada tamo. Otvaraj oči.

I pravo, kako je iznenada došao, tako i sada, pre svih, ne čekajući da voz ode, odmah seo na kola i odvezao se natrag u varoš.

I prvo pismo, u kome je unuk, pored svega toga što mu se tačno, redovno slalo novaca, kao i u svakoj prilici ponuda, jela, kolača, bilo poštom, bilo po pojedincima, ipak sad više zatražio novaca nego što je trebalo, porazilo ga je.

Zgranut, prestrašen, da možda nije i on kao drugi, oslobodivši se kuće, stege, nege, nadzora, po običaju sada tamo počeo da troši, rasipa, možda i lumpuje, možda čak počeo i sa kojekavim ženskinjama da se vuče, odmah đipio sa ćepenka i, ne zatvarajući pismo, držeći ga onako razvijena u ruci, nemajući kada ni cipele da navuče, bos, u belim čarapama, pravo odjurio

kući. I još sa ulaza, videv snahu ispred kuće, mašući pismom počeo:

- Evo ti tvoj sin! - I besno joj bacio u krilo pismo. - Vidi! Pročitaj: pare! Misli on da ja kujem pare, da zakopane suve pare imam, pa daj samo! "Za knjige"! Kakve knjige, kakve su i kolike te knjige? Ne znam ja knjige! I da mu pišeš: više ni slovce da mi ne piše, ni paru da ište. Ne dam, nemam ja para. To da mu pišeš, jesi čula! Nemam ja para.

I ostavljajući snahu, kao uvek, nemu, poniznu, sa bačenim joj u krilo otvorenim sinovljevim pismom, od koga ona nije mogla ništa da dozna, da vidi sem mrlje od testa kojim je pismo bilo zapečaćeno, - besno, jednako vičući, otišao je gore.

Ali, posle ručka, iznenada, u nevreme, kada je on obično spavao, čulo se kako odozgo viče:

- Marija!

Snaha otrčala i videla ga kako, ležeći, podbočen, onom drugom rukom pipa se ispod glave, barata ispod jastuka tražeći nešto.

- Pa, Marija, koliko da mu pošljem?

Jedini put tada snaha iznenađena, grcajući od radosti, počela da muca:

- Pa koliko ti hoćeš, tato!...

- Da mu nije malo koliko on traži? Da mu pošljem više, Marijo! Jer znam: tuđ svet, pa tuga je golema. Dete samo. Sve na paru. Gde god se okrene, svuda novac, para treba. Da mu pošljem ovoliko, Marija? Da li će biti dosta? A, Marija?...

Snaha je jednako grcala.

- Ti koliko hoćeš, tato! Ti koliko hoćeš.

- Na! - I omekšalom, nežnom rukom, uzdrhtano vadio iz duboke, kožne, pozelenele od bakra kese pregršti novaca i izručivao snahi u bošču. Raznežen, potresen, nastavljao je: - Pa kaži mu, piši mu, Marija, neka mi pošlje one knjige za koje sam ga molio. Odgovara mi: "Stare su, pa ih nestalo." Kako da ih nema? Odatle sam ih ja dobijao. Ako ne zna gde ih ima, neka ode kod Kole Rašinoga i samo neka mu se kaže da je naše dete, da je moj, pa će mu Kole na glavi mesta... Zašto ja još u njemu njegova oca gledam, još njega imam...

I da ga ne bi "svet" video tako raznežena, potresena, ostajao je da i dalje u sobi sedi, a da snaha tamo dole, po slugama, pošlje novac i uradi sve što treba.

I da ga ne bi to, te "sitnice", unuk, kuća, po kući sluge, sluškinje, bunili, svaki čas mu dosađivali, tražili, te on ne bi mogao da je što više miran, povučen, odvojen, sam, to je snaha imala o svemu da se brine, o kući, deci, slugama, da naređuje, zapoveda, sprema, čisti, da radi kako god hoće, jela da gotovi koja hoće i koliko hoće. Samo, moralo je sve da bude u redu, čisto, uređeno, spremno. I to kao i nekada što je bilo i ništa da se ne poremeti, ne pomeri, izmeni. Drva na istoj strani da stoje; đubre na istom mestu da se izbacuje; stari bunar sa već zarđalim od gvozđa uzetom nikad da ne zjapi otvoren; ploče ispred kuće, isto kao nekada, da se čiste, da se polivaju; šimširi, zna se u koje vreme, da se potkresavaju; dole, na ulazu u kujnu, da su testije poređane i pune hladne, sveže vode, navek da su pokrivene belim čestim peškirom; gore, na gornjem spratu, njegove sobe, kao prvi put kada je ona došla u kuću kada je bila dovedena, i kako su tada bile nameštene, tako je moralo uvek da bude. A naročito, to nikako nije smelo da se zaboravi, propusti, smetne s uma, pa da, kad dođe Božić, Uskrs, ona, snaha, otuda, iz kuće, po slugama ovamo njemu u dućan što više brašna, masti, sira i drva ne navuče, ne donese.

Tih dana, a još poslednjeg uoči praznika, kada pazar, vreva, čaršija počne da se proređuje, iz mehane sluge, starci i deca da nose furunama kolače, pečenja, i on bi, starac, celog toga dana bio uplašen, unezveren. Sluga jednako uz njega. On zabrinuto gleda kroz čaršiju. Čim spazi koju ženu, samu, staru, u crnoj šamiji, kako polako, pognute glave, čuvajući se da je ko ne prepozna, ide, odmah je zove. Sluga trčeći dovodi je preda nj.

Ova, stideći se, prilazi mu ruci.

- Gde si bila? - pita je.

- Pa po pazaru. Gledam da nešto kupim.

- Idi tamo! - upućuje je u dućan.

Sluga već zna šta treba. Učas se žena vraća sa torbicom brašna, masti i sira.

Jednako crveneći, opet mu prilazi ruci. On ne da, već pita:

- Imaš li drva?

- Imam, imam, dedo! Svega imam.

- Ako nemaš, kaži.
- Imam - uverava ga ona -, kupila sam pre jedan tovar.
- Ako, sinko! Ako nemaš, kaži da dam, - otpraća je on.

I tako bi celog toga dana. Svaki čas bi išao kući, otuda se vraćao živo, brzo, zabrinuto, jednako brzajući i uplašeno da štogod nije zaboravio i zagledajući svako slabije obučeno dete, strepeći da možda to nije čije kojima je on zaboravio, smetnuo s uma, da i njima kao i drugima pošlje.

Ali to je bio jedini put kada bi on tako izlazeći i dolazeći ceo dan probavio kod kuće, trčkarao po njoj i brinuo se, dok u ostale dane on je imao da naređuje i zapoveda i ništa više. Celog dana i uvek ga je bilo na ćepenku ispred dućana. Kući jedino što bi za vreme ručka dolazio. A i taj ručak ili večera morala je tačno u minut da bude gotova, i to odvojeno, zasebno postavljena, u širokoj, pozlaćenoj siniji, gore u njegovim sobama. Posle jela bi ili spavao ili ležao ili, kao što se govorilo, krišom prebrojavao svoje silne novce, i to zlatne, stare, izbuđale, iz svakog doba! Ili bi čitao opet takođe svoje, stare knjige, koje je samo on čitao i samo on za njih znao.

I da bi kao bio što odvojeniji, mirniji, snaha za sve što joj je trebalo, za odelo, novac, imala je da se obraća i uzima od nekog njegovog zeta, trgovca gore iz čaršije, s kim bi on posle u godini dana jedanput pravio obračun, samo da bi bio što mirniji i što više odvojeniji, a sve zato da što više može, i to celoga dana, da je tamo u čaršiji, ispred dućana, na ćepenku, i opkoljen čaršilijama, da što više, jednako, neumorno, svaki dan priča o tome svom već toliko puta pričanom: o tim crkvama, manastirima, njihovim spratovima, sobama, česmama; od koga je esnafa, hadžije, u spomen čije duše, i u slavu čega i kada što podignuto. Naročito da priča oslobođenje, pripreme, noći pune strepnje i straha, pretnje Turaka, spremanje njihovo, da se - kada odvedu svoje - vrate i sve njih ovamo pod nož metnu; zatim, kako se preoblače muški u žensko, i ženske u muško odelo; pa sam dan oslobodjenja: sa koje je strane, sa koga je brega, tačno u koje je doba noći prvi, bratski, slatki, mili top groknuo!

*

I dok se cela varoš na svako ono iznenadno, na ono u nevreme, posle ručka, zvonjenje i oglašavanje smrti nadala, čak i kao želela, da se već jedva jednom i njegova smrt oglasi, da i on jednom umre, dotle je njega, kao uvek, bilo ispred dućana, na ćepenku...

Iznegovan, kratkih, punih nogu u širokim čohanim čakširama, u belim, čistim čarapama, s kolijama takođe čohanim, gore na glavi fes mu povezan belom, nežnom maramicom, a takva ista, nežna i bela maramica, vezana je i oko vrata, ali ovlaš, kao da mu stara, zbrčkana koža nije mogla da trpi tesan dodir te nežne, bele marame.

Ako ne bi bilo besposlenih iz obližnjih dućana, mehana i furuna da kod njega sede i da im on priča to "njegovo", sedeo bi sam. I to uvek okrenut naviše, ka varoši i čaršiji, i uvek sa nadnesenom rukom iznad očiju, da bi mogao što bolje, jasnije, da gleda celu varoš. Naročito u proleće i u leto, kada je čaršija suva, sveža, kada, sunčajući se na ćepencima, raskomoćeno i toplo sede terzije i drugi u poslu. Odozdo, sa Tekije, dopire sveže šumorenje lišća s visokih topola. Sunce jasno, svetlo sija. Sa Pljačkavice koja sada nije, kao nekada, gola i isprepukla, već posumljena, dolazi miris zelenila i planinske vlage. Markovo kale se već, kao uvek, iz magle ne vidi. Varoš, ne kao pre tamna, mala, kao da nije smela da se pojavi, već sada, sa svojim novim kućama, pravom čaršijom, obasjana suncem, slobodno se i jasno na suncu sija i širi sa okrečenim i po planu podignutim zgradama. Starac ne može da je se nagleda. Podupirući se jednom rukom, a sa onom drugom iznad očiju, jednako se izdiže, naginje, napreže, da je što bolje, sasvim jasno vidi, da je se nagleda, a vidi se kako mu dignuta iznad očiju ruka drhti, a usta u zbrčkanom mu podbratku srećno, blaženo trepte...

*

Jednom posle ručka, kada je sunce jače grejalo, leto počelo da osvaja, voda u vadi već po žednoj kaldrmi mrmoreći milela; kada je već počela da se oseća draž hladovine mračnih magaza, uvučenih dućana, i besposleni nadničari, nosači, sluge pekli se raskomoćeni i naslonjeni uza suncem obasjane zidove, čisteći se i krpeći se, - odozgo, sredinom čaršije, pojavio se konjanik. Iza

njega fijaker. Ljudi sa ćepenaka počeli da se podižu, dohvataju kape. Zatim se videlo kako u fijakeru blešti kačketa, niže nje redovi dugmadi od mundira, u sredini sablja. Sigurno novi kapetan, načelnik, šta li?

Kola su silazila polako, pravo sredinom, sunčajući se. Ljudi su se dizali i odavali poštu. I stari Vasilije koji je, kao uvek, na ćepenku naslonjen gotovo ležao, okrenut ovamo i gledajući u varoš, - i on je već nogama tražio cipele, a rukom pipao za štap, da pozdravi... Ali, što se kola više primicala, kapetan se jasnije video: mlad čovek, u novom odelu, sigurno tek sada postavljen, bezizrazna lica, sa podsmehom, žmirkavim, prezrivim pogledom, raskomoćeno, s dosadom... oko sebe gleda. Starcu ruka, pružena za štap, ukočenija bivala; rukav od ruke, nadnesene nad oči, jače drhtao. Videlo se kako se napreže, bulji oči da, ne verujući nikako sebi, jasno vidi, pozna ga... dok ga kao nije sasvim poznao, video, uverio se da je zaista to on, - sin čuvenog turskog špijuna, zbog koga su oni nekada podneli tolike jade, muke, krvi... Kola su bila odavno izmakla, dok on, đipiv, stajao. Grč ga uhvatio u grlu.

- Dete... sinko!...

- Šta, dedo? - istrča uplašeno unuk iz dućana.

On je stajao, okrećući se, unezvereno, ne znajući šta da radi. Odjednom brzo pojuri u dućan. Iz dućana, kroz magaze, jednako okrećući se, kao tražeći da ma što nađe. Ali sve je bilo u redu. Sluge su stajale ukočeno, uplašeno. Po magazama burad, bačve poređane s obe strane, čiste kao što treba. Čepovi čisti. Ispod svakoga koji kaplje metnut sud...

Uđe u dvorište. Sluge sve zaprepašćene stadoše.

- Hm! - I kao samog sebe koreći za takvu ludost, vrati se. Ali opet, na po puta, usred magaze, zastade. - Ama, istina je! Jest! On je. Sin Trajka gurbetina! Sin Trajka suruntije, što imaše ženu tursku pomećarku, od koje u mahali nijedna devojka ne ostade poštena, ne upropašćena, ne podvedena onom psu, - pas mu se na grob!... krvniku Sulejmanu. Ooh!

I opet, očajan, besan, pojuri u kuću, u dvorište, zverajući, tražeći, da ma nad kim, nad slugama, sluškinjama, snahom, izlije sve ovo... da ma šta tamo po ambarima, štalama, dvorištu nađe što nepočišćeno, neuređeno, neostavljeno na svoje mesto, samo da bi mogao koga da izbije, na mrtvo ime da izbije, sav

ovaj jed, očajanje, bes da iskali! Ali sve je bilo kao što treba. Sve u redu. Kuća široka, okrečena, izdizala se i belela. Ispred nje polivene ploče tamnele se i hladile... Snaha, videvši ga, izašla uplašena i stala ispred kuće.

A njemu, od očajanja, došlo da svoju ludu, staru, belu glavu počne da lupa i čupa, ne znajući šta da radi, kuda da se dene, videći da nema ništa da nađe zbog čega bi nad kime mogao sve to da iskali. I čisto bolno, predišući, idući po kutovima, đubrištu, zagledajući, počeo da tuži, kao da kori snahu:

- Marija! Marija! Slatka snajo!... Zašto? - kao zašto i što da baš danas nađe da sve počisti, sve uredi, ništa ne ostavi, da on sada štogod nađe.

Odjednom pojuri pravo u baštu. Kao da je našao, tako pravo odjuri pred jednu oblu, visoku mladicu, ali koja baš u sredini beše iskrivljena, i onako visoka, zbog poleglih oklembešenih grana, zbog sočnog mladog lišća izgledala još iskrivljenija.

- Sekiru! - viknu, i besno, drščući, poče da optrčava oko nje. - Da je isečem! Šta se iskrivila? Što joj je da se iskrivi? Što da nije kao drugo pravo, lepo - ko što bog rekao - nego ovako? I da isečem! Da ga nema, kada nije kao što treba.

I, besno, sa nasladom, odišući, klecajući, sekirom koju mu sluga uplašeno dodade, poče udarati po drvetu. I dokle god ne vide da ono, krckajući, nišući se, sasvim ne pade, ispruži se i svojim mladim, vitkim stablom, raskrečenim krtim granama i sočnim lišćem gotovo se zatrpa u travu i u suprotnu leju, onda tek, kao zasitivši se, baci onde sekiru i odahnu:

- Taaako!

I isto onako unezvereno, besno, brzo, što pre, odjuri gore, u one svoje sobe na gornjem spratu, da se tamo zatvori, da nikoga ne vidi, ne čuje, nikoga k sebi ne pusti, niti iko da se k njemu sme da javi.

Posle, čak u mrak, tiho, da ih on ne bi odozgo čuo ili video, došla je snaha u baštu i sa slugama sklonila drvo, počistila sočne, krvave od srži treščice oko isečenih korena i izravnala mesto, da se ne poznaje...

1906.

Borisav Stanković

STEVAN ČUKLJA

I

I zimi i leti u kožuhu. Taj kožuh - širok, navek nezakopčan, izvučen iz pojasa, kao kod sviju kasapa tako i kod njega - bio je taman, mastan, izbojen krvlju i masnom parčadi koja su prilikom sečenja mesa, čerečenja butova, prskala, padala i lepila se po njegovom licu, bradi, a najviše po tom kožuhu.

Već star, ali je još bucmasta, okrugla, podbuhla lica, zbrčkana vrata i još sa kapom masnom i nabijenom na čelo, a kad ide, ide još i sad u stranu zabačenih ruku, šireći, kršeći se, ali i spotičući se sa jednog kraja na drugi.

Čim bi pao mrak, varoš utonula, čaršija se poznavala samo po fenjerima ili po svetlosti koja bi iz redova uvučenih, sniskih dućana, kroz njihove ćepenke i izloge kratko prodirala, videlo bi se kako on odozgo, sa pijace, gde ceo dan provede oko kasapnica, aščinica i mehana poslužujući i sekući meso, počinje da silazi.

Već je pijan. Iz izvučenog kožuha i raspasanog pojasa vire mu stari bajat-hlebovi i lojana sveća što nosi za kuću. Poskakuje, nabija kapu nad oči, spotiče se i nikako ne može a da ne upada po vodi, po barama u čaršiji, krkljajući i mumlajući:

- Ja! Srbija slobodija! Kada se gazda Arsa napije i puške baca, "razveselio se", a kada Stevan larmu pravi, "u aps!"...

Tako teturajući i mumlajući silazi. Ide od kafane do kafane, od dućana do dućana. Gde god vidi svetlost, ulazi svuda; čim uđe, da ne bi bio kao na dosadi, na šteti, vadi neku svoju staru, prljavu, dugu kesu, u kojoj svaki novac menja u marjaše, da bi mu bila punija i veća.

Silazi naposletku dole, na kraj varoši, gde je i njegova kuća. Još s kraja u mraku videla bi se ta njegova kuća. Čudna kuća. Ne mala, ne sniska, čak visoka, dvospratna, ali, valjda što je na kraju varoši, zidovi joj nisu pokriveni, a zbog kiša još i odavna

isprepukli, pa se srozali, i cela kuća izgleda pusta, gola, razgrađena.

Što bi Stevan niže kući išao, sve bi se duže u poslednjim kafanama zadržavao, a u sasvim poslednjoj kafani ostajao bi do posletka. Dokle god ne bi gazda počeo da gasi sveću, namešta i diže stolice, on bi tu sedeo. I jednako, što se više gasila sveća, on ostajao sam, unezverenije, pijanije larmao, drao se, i ako bi imao još novaca u kesi, nudio bi i samoga gazdu, mehandžiju, samo da što duže ostane, da ne ide, da ne odlazi.

Istom kada već padne noć, i čaršija sasvim opusti, on bi odlazio kući. Onako pijan, batrgajući se, jednako držeći se ulična zida da ne padne u blato, Stevan zna, što god se više približuje kući, da mora da vidi kako se ispred kuće, u mraku, nešto beli. Zna da je to žena sa decom. Ma u koje doba noći da dođe, u blatu, ispred kapije, mora na nju s decom tu da naiđe. Možda ne sme sama u kući da sedi, a možda nema ni sveće. I Stevan, znajući to, ljutit, besan, čisto želeći da se bije što ga čekaju, što se bele tako zgrčeni u mraku, još izdaleka počeo bi da se dere, viče:

- A, gladni ste? Gladni?

Odonuda bi se, zaista, sa kapije čuo ponizan, učmao glas što ga umiruje:

- Jeli smo, jeli!...

*

Nekada je bilo drukčije. Nekada je Stevan bio i dobar domaćin i dobar gazda. Ne baš pravi gazda, ali dole, u tome kraju, gde su većinom bili Cigani, albanti, kovači ili seljaci, što su se odskora naselili i još radili zemlju, on i njegova kuća bili su među prvima. Znalo se za nju. Kad bi ko odozgo sišao i pitao za njegovu kuću, svaki bi, čak i deca, znali da ga odvedu i pokažu mu kuću. Tako je on bio, eto, priličnog stanja.

Kao svi imućniji kasapi, tako i on pored kasapluka još je i ovčario. Držao po dvadeset i više brava ovaca. Ovce, jaganjce - kako bi čemu došlo vreme - klao je i prodavao u svojoj kasapnici, a mleko, sir, kajmak raznosio bi i prodavao po čaršiji i ulicama. Od dece je imao dvoje ženskih i jednog sina-prvenca, najstarijeg. Žena mu prosta, iz obližnjeg sela, seljanka. Sama

mlekarila, muzla, sirila i sa decom sedela u kući. Retko je išla po komšiluku. Nikoga nije imala poznatog, a još manje koga od roda. Sav joj razgovor bio sa slugama, ovčarima. Stevan je kući dolazio uveče pa uveče. Celog dana je bio u čaršiji ili koljući ili raznoseći mleko i drugo. Kao svaki kasapin, tako se i on često opijao. Nekada sam, a većinom u društvu dolazio bi pijan i kod kuće produžavao piće i veselje. A ponekada u društvu čak i sa Ciganima. I to onim Ciganima iz čaršije koji su većinom bili dobre gazde. U produženju čaršije, pri kraju varoši, ispodizali su svoje dućane i kuće. Kolika bi puta, došavši odozgo pijan, s njima sedeo i kao sa svojim komšijama pio, ljubio se i u kuće jedan drugome išli, dočekivani svagda i čašćeni.

Sin mu je dotle rastao. Uvek u lepo, čisto obučen. I što sin sve veći, sve lepši bivao, a uvek u čisto kao devojka, navek u novo obučen, to i Stevan, kao stideći se, da ne sramoti svoga sina, sve više pazio na sebe, uzdržavao se. A kad mu sin stupi u trgovinu najbogatijeg gazde, kod kojega se retko koji momak zadržavao, jer ga je svaki potkradao, - pa kada mu sin ne samo godinu dana izdržao, već godinama počeo da ostaje, da mu gazda sam na velike sume svake godine povišava platu, da mu poverava novac, kasu, čak i u ime gazdino zaključuje i isplaćuje kupovine, prodaje, a cela čaršija, sve gazde počele da upiru oči u njega, navode ga kao primer poštenja, vredonoće, čestitosti - to i Stevan, gord, ohol, da sina ne sramoti, da ga ne ponizi sobom, sasvim se trgao. Ređe već počeo da se opija. Još manje da se kao pre druži ma sa kakvima, a najmanje sa svojim komšijama, Ciganima. Dućan, kasapnicu, stao čistije da drži; gornji boj kuće brzo okrečio, dvorište kaldrmisao i novu dvokrilnu portu postavio. Ženi i deci počeo da nabavlja i kupuje odelo, i naročito ženi da svaki čas preti, grdi je, natresa se nad njom što takva prljava, neočešljana ide, što time "dete" sramoti.

Uvek, kad god bi pošao od kuće, svakog jutra, sa nasladom, srećno, počeo bi da grdi ženu:

- Kakva si to majka? I ti si mi neka majka!

A odlazeći, pretio bi joj:

- Pa de, kao što te dao bog, takva, u tim šalvarama, koje kao da ih od Ciganke kupuješ, iziđi sada takva na sokak, te svi da te vide, i da, ako dete slučajno pođe otuda, ne može od srama pravo kuci da dodje, vec da se krije i da zaobilazi.

I radostan odlazio bi u carsiju da tamo radi, kupuje stoku, preprodaje, a da neprodatu kolje i na svojoj kasapnici krčmi. Ali uvek izbegava da prođe pored gazdine magaze, gde je bio sin. Ne što ne bi voleo da ga vidi; koliko puta, krijući se, izdaleka prolazi tu samo njega da vidi, ali nikada nije pravo, otvoreno kod njega išao. Bojao se da čestim dolaskom, viđenjem, ne da povoda da gazda što posumnja... I najviše da ne bi, kakav je on bio uvek u tom masnom kožuhu, koji bio prljav, krvav od mesa, a sin mu uvek čist, utegnut, u novo odelo obučen - time, sobom, ponizio sina; zbog njega on da ne mora da se stidi i crveni pred gazdom i drugim trgovcima.

II

Od sinovljevog ajluka - što mu ga je sin gotovo ceo davao, ali o kome je morao sinu da daje tačna računa na šta bi ga utrošio - kupovao je Stevan i preprodavao stoku. I to je radio uvek po uputstvu svoga sina. On je bio u velikoj radnji, prvoj trgovini, koja se isto tako bavila kupovinom stoke, kože, vune, - pa je i mogao navek da tačno unapred zna kada će biti najbolje da se što kupi. Koliko puta Stevan, izlazeći iz turskog groblja, gde je bila stočna pijaca, i prolazeći pored gazdine magaze, ali izdaleka, podalje, da ne bi kao pao u oči, video ga sin i naljutio se na nj, iznenada bi spazio kako otuda sin izlazi i zove ga:

- Otac!

- Šta, sinko? - trčeći, užurbano i čisto ponizno staje otac preda nj.

Sin tiho, kratko, kao u poslu, nemajući kada, kazao bi koju stoku, koje koze da ide i da gleda, ako može što više da ih kupi.

Stevan, mada zna koliko, po koju cenu, ipak srećno, ponizno pita sina, ovaj mu kratko, učeći ga, sve potanko kaže i onda ga brzo ostavlja, vraća se u magazu.

Stevan, blažen, ide, trči, kupuje. Uskoro cene skaču i Stevan vidi kako zaista zarada biva sve veća. Ali, što je više zarađivao, bogatio se, sve je zabrinutiji bivao. Jednako, srećan, blažen, brinuo se, gledao da kuću udesi kao što treba. Naročito gornji boj da je okrečen, sobe sa dužim prozorima, novim vratima, i da su sve kao što treba nameštene, gde će sin kada se oženi

stanovati, živeti, jer je znao, unapred pogađao, da će se oženiti bogatom, iz dobre kuće, otuda iz čaršije, a i dok se ne oženi, kao momak, kada dođe, da ima gde da legne, odmori se u čistoj, lepoj, nameštenoj sobi, kao što njemu dolikuje i na što se već navikao kod gazde... I ne mogući ni sam da se otrese tog svog kožuha, masnoće, mrlja krvi, parčadi mesa od klanja, ipak jednako je na ženu gunđao, grdio je što takva, prljava, ide, vuče se.

- Pa odakle izvlačiš te krpe? Dokle ćeš? Zašto ti kupujem te haljine? Valjda ne zbog tebe, nego zbog onog deteta... More, idem ja kod njega i da kažem: "Sinko, bre! Zar od one tvoje majčetine ništa ne može? I grdi, i psuj, i bij, i kupuj haljine! Aja! Još eto onako ide, vuče se... Nemoj, sinko, da nam dolaziš. Nemoj da se jediš, nemoj da se sramotiš!"

Majka, grcajući od radosti, odgovara:

- Ama rabota, čoveče! A i ne mogu. Nisam se još naučila!

Ali jednoga dana sina nestalo. Stevan, prestrašen da sin nije, sigurno, pokrao gazdu pa pobegao, bio je kao lud. Posle se videlo šta je. Ne znalo se otkada, samo znalo se da čim je prvi put u životu otišao kod jedne mehanske ženske, otuda više i ne izlazio. Samo nije mogao nikako da zamisli da ona nije došla tu, u kafanu, samo za njega. Još manje, da je njeno razvijeno, belo, krupno telo u onoj kafanskoj, uskoj, četvrtastoj belo okrečenoj sobi, ispunjenoj suknjama i slikama i fotografijama, jedino za njega. Za njegovu mladu, čistu snagu, za njegovo belo, sveže, devojačko lice, koje je majka toliko negovala i čime se toliko ponosila, i u koga je cela čaršija upirala oči. Nikako on to nije mogao da zamisli, a još manje da ona pored njega i druge ne samo ima, već zove, moli da, što više plaćajući joj, ljube je i grle. I kada jedne noći on se zaista morao da uveri, ona toga jutra osvanula zaklana, mrtva, a njega u varoši nije bilo.

Stevanu čisto laknulo kad je čuo da je sin zato pobegao; čak je i ženu, mater, tukao kad je ova počela da plače i cvili za sinom:

- Ako, mori! Ako je ubio! Neka ubije kučku. I sada, mrtva da ustane, pa bih je ubio.

Ali se posle brzo trgao, uplašio kad je čuo da, ako ga uhvate, nađu ma gde, sudiće mu, i sigurno će biti na smrt osuđen. Nikako to nije mogao da veruje. Ispočetka išao i stajao ceo dan

u sudu, jednako dosađujući i predsedniku i sudijama. Oni mu odgovarali. On nikako ne verovao. Jednako dolazio, sedeo, čekao po hodnicima, pred vratima, da mu nešto drugo kažu, a ne to. Kada se posle uverio da zaista može biti streljan, počeo da pita da li može sud njemu mesto sinu da sudi; njega mesto sina da osudi na smrt, vešala, kako god hoće. Kada ga i zato odbili, on onda unezveren, sasvim preplašen, počeo da ide piskaralima, da njih tamo moli; plaćao i davao im novaca da pišu tobož molbe i lepe takse. Častio sve od reda. Kada nestalo novaca, odmah, rado, prodao i ovce, i dućan, i kasapnicu, samo da može što više da daje, podmićuje. I to toliko, jednako, svaki dan, da je one koji su to jedva čekali, od toga živeli, već bilo žao i stid.

- Da dam! Da dam, rode, da dam, brate! - nudio je on. I da ne bi ko video i time onoga kao uvredio, krišom mu ćuškao, uturivao u ruku, moleći ga uznemireno: - Ništa to nije. Ne mogu ja za to da ti platim. Nego za dušu da mi učiniš. Za dušu, sinko, brate... oh!...

I dolazio bi da brzo još štogod proda, donese, da, samo da bi jednom došlo to pomilovanje. I što god je više osirоćivao, ogolivao, sve je užurbanije, uplašenije prodavao što god bi našao i odmah tamo nosio, davao. I to svakome, pandurima, vratarima. Samo neka je taj nekada, ma u koje doba imao kakvoga dodira sa vlašću. Neka mu samo taj kaže, obeća, da mu može učiniti, on je odmah donosio i davao.

I, kad sve prodato, kad otišlo sve, čak i grede sa kapije, vrata i prozori sa ostalih soba na kući, i poslednje ženine nove šalvare, vuna iz dušeka, njegov alat, nož i sečivo, koje je nosio uz silav, a pomilovanje nikako ne došlo, on, ne smejući da ostane trezan, sam da ostane, jer bi video da od toga nema ništa, počeo da se opija, kući celoga dana ne bi dolazio, već kad ne bi imao kuda, kada duboko noć padne. Pokatkada noću u prizemnoj, dubokoj sobi, gde su spavali na goloj zemlji, pokriveni ponjavama, kad bi se slučajno otreznio, trzao iza sna, odmah bi počeo da viče, dere se, kao inače poklapajući se ničke i udarajući glavom o zid:

- More, ubiću ih! Sve ću ih ubiti. I sud, i predsednika i načalnika i te rospije mehanske... sve to otuda... odozgo. Sve ću da pobijem!... Pa i tebe, i vas cu da pobijem! - poceo bi da se

okrece i vice prema zeni kad bi video kako deca preplasena upliću se, trče oko matere, a više njih kako ispod ponjave drhti i trese se materina glava. Možda i ona plače za sinom koga nikad neće videti, za svojim lepim Ristom, uvek u novo obučenim, za njegovim čistim, lepim, devojačkim licem, što je majka toliko negovala i čime se toliko ponosila.

- Oh, sve ću ja, sve da pobijem! - nastavljao bi Stevan ludo da kriči, dere se, udarajući glavom o zid i poklapajući se ničke.

Sutra, uostalom, ništa nije bilo, do, kao uvek, ono njegovo uveče odozgo, sa starim bajat-hlebovima i svećom u pojasu, pijano batrganje iz mehane u mehanu.

1906.

Borisav Stanković

BABA STANA

I

To je bila čuvena i jedina pralja koja je oduvek prala strance iz toga kraja i iz tih hanova, furuna, aščinica. Svi su oni bili većinom Grci, Cincari. Ona ih je prala odreda, kako gazde i njihove sluge, tako i putnike i koji bi padali na konak i tu po nekoliko dana odsedali, da se odmore, operu, očiste i opet dalje krenu na put.

Za nju se nije znalo odakle je i čija je. Znala se samo kao takva: stara, pogrbljena, sa suviše dugačkim rukama, zabrađena novom, velikom žutom šamijom, u takođe novoj širokoj anteriji koja se za njom vukla, i sa onom njenom, u onoj pravoj, širokoj ulici, starom, sniskom kućicom, koja se još odovud crnela i u koju je ona odlazila svako veče, jedva vukući za sobom te velike zavežljaje i bošče prljava veša.

Kao za sve, tako i za nju se govorilo da je prvo bila sluškinja, da je, kao sve druge, tako i ona bila upropašćena od slugu, a za nju se govorilo da je od samoga gazde, jer je bila toliko lepa i mlada da posle, kada je ostala trudna i kad je htela da rodi, gazda oterao od kuće i onda ona ovamo sišla i počela da pere te strance i da se viđa po tom kraju.

Bila mlada, lepa i tek, kao svaka, posle prvog porođaja, sasvim razvijena, a pošto dosta zarađivala od pranja tih stranaca, uvek raskošno obučena.

I tada, kada već bila sasvim stara, još se pamtilo njeno nekadašnje nošenje. Znali se njeni mintani, od jumbasme, od svile. Oko pasa i prsiju tesni da puknu, a rukavi im široki i, da bi se što više videla njena puna, obla ruka, čak gore, do lakata, kratko zakopčani. Dugačke i teške joj šalvare nikada joj nisu bile dobro stegnute, čvrsto opasane, već ovlaš, tako da se jedva držale, jedva joj visile o kukovima, te joj uvek između njih i mintana bilo, za čitavu šaku, gole košulje, kroz koju se video njen razvijen, jedar stas.

Uvek zakićena cvećem, i to mnogo, utrpano; u tim njenim takođe novim haljinama, a sve od jasnih, otvorenih boja, da čim bi se pojavila, još s kraja ulice ili čaršije, odmah bi se videla.

Uvek, čim bi se pojavila, još izdaleka videlo bi se njeno crnpurasto lice i okrugline joj od očiju i vlažnih usta. Ne gledajući ni u koga, već, kao u inat, besno ide, krši se, šušti, zabaca ramena i laktove. O njoj se svašta govorilo. Za nekad bogate neke Grke i Cincare iz toga kraja, a tada sasvim već osirotele i ostarele, govorilo se da je to zbog nje. Ona sišla ovamo, počela da se viđa, i otada oni počeli da propadaju. Za svaki nestanak novca kome putniku u kom od tih hanova ili mehana govorilo se da je i ona bila umešana. Da je, tobož, uveče, noću, i ona zvata i da je ona tamo u skrivenim i uvučenim sobama sa tim putnicima pila, pevala, veselila se i posle pokradeni novac sa gazdama delila.

Otuda, govorilo se, toliko bogatstvo kod nje, tolike svakidašnje nove, raskošne haljine. Otuda je mogla za kratko vreme da kupi onu staru, snisku i, dok ona nije došla, gotovo pustu kućicu. Otuda je mogla onu sobicu, koja je gledala na ulicu, da okreči, na prozorima da se viđaju čiste, bele zavese, saksija sa cvećem, a unutra da je lepo nameštena: puno belih čaršava, puno obešenih haljina, pa čak i slika... I da zato, što je tako raskošno nameštena, kako se govorilo, trebalo je imati mnogo, mnogo novaca da bi se moglo u tu sobu i kod nje ući.

Tako, za svaki tobož dolazak ma koga Grka, Cincara iz toga kraja k njoj, znalo se već zašta on dolazi. Za svako duže, docnije gorenje sveće uveče u toj njenoj sobi znalo se zašta toliko dugo gori. Noću, duboko u noć, samo neka se otuda, oko te njene kućice, čuje kakvo veselje, kakva pesma, svirka, svaki bi znao da je to sigurno kod nje. A već znalo bi se zašta je kod nje.

Dok u stvari ničega nije bilo.

Preplašena tim osramoćenjem od gazde, isterivanjem iz kuće, znajući da nema šta više da izgubi, čega da se više plaši, strepi, kao u inat tamo njima, gore, u varoši, prva ona sišla ovamo i počela da pere te strance i da se viđa po tom kraju. Nijedna ženska nije ne samo smela, nego smatralo se za nešto najgore da tu dođe, da njih pere i da se tamo, među njima viđa.

U početku imala muke. Koliko njih morala rukama da udara. Koliko njih da surovo, silno odgurava od sebe. Naročito gazde od hanova, ustajale, besne, zasićene. Pa onda njihove sluge, koji su se zaboravili, nasrtali, tražili zgode, mraka, ćoškove. A na zadirkivanje i podsmehe: zašto, kada je tako poštena, onda više tamo gore u varoši ne pojavljuje se, a još manje da se vidi u onoj ulici gde je pre služila, i kako tobož, pošto gazda umro, sada je njegovi sinovi zovu da se ponova vrati njinoj kući.

- Kada opusti! - odgovarala bi kratko, nabusito i, čisto bežeći, žurno bi počela da ide iz hana u han, kupeći što pre taj veš i noseći ga tamo svojoj kućici koja je bila na domaku, sa kraja, u početku one prave široke ulice. Bila je to stara, sniska i uvučena kuća. Od nje se videlo samo polegli krov koji se mogao rukom dohvatiti i jednim korakom na nj popeti. On se pružao čak do sredine ulice i čisto kvario celu ulicu sa kućama većinom bogataša: sve četvrtaste, visoke, sa balkonima i baštama. Dok njena kuća bila sasvim srozana, pola u zemlji. Unutra, sem one sobe čiji su prozori gledali na ulicu, i možda kujne, mučno da je još štogod bilo, ili bar od tog širokog krova ništa se ne viđalo. Moglo je samo da se vidi malo dvorište koje je bilo kaldrmisano starom, već pobelelom kaldrmom. Tamo su stajala korita u kojima se prao i ležao nakvašen prljav veš, odakle je ovamo curila i širila se sapunica i ostala voda.

Sem toga, drugo, ono što se o njoj govorilo i pričalo, nije se moglo ništa da zna. Pošto sem nje i uvek po jedne sakate ili ćorave starice, neke bivše prosjakinje, koja je kod nje bila više čuvar nego sluškinja, a najviše da ima ko, kad ona nije kod kuće, da primi taj prljavi veš koji bi bio poslan, niko se više nije viđao da kod nje ulazi ili izlazi. Sa komšijama niti ma sa kojim iz te njene ulice nije ni govorila, niti se zdravila, nazivala boga. Jedino što bi se pokatkad videlo kako pokoja baba, odozgo iz varoši, ili iz komšiluka dolazi kod nje. Ali i to se znalo zašta. Sigurno kakvoj sirotoj ženi, udovici sa sitnom decom, nestalo brašna. I sada, pošto do pazara mora da kupuje gotov hleb iz tih furuna, a para nema, zato šilju tu babu da ona kod nje, Stane, dodje, moli je da ona ode i kaže kome od tih pekara, koje ona pere, da joj ovaj daje na veresiju hleba.

- Hoću! - radosno, predusretljivo dočekivala bi. Uvodila bi je u onu njenu nameštenu i okrečenu sobu. I od radosti što može

kome da učini, toliko bi babu nudila kafom, rakijom, i to najboljom, da bi ova, ako bi bila halapljiva, morala pijana da odlazi od nje. A odmah posle babe videlo bi se kako i Stana zaista odlazi tamo, kod tih pekara, i naručuje da, za njen račun, toj i toj udovici daje se koliko ona zaište hleba, brašna, što god hoće. I raspoložena, zadovoljna, sva srećna, pobedonosno kršeći se, šušteći svojim raskošnim haljinama, u visokim lakovanim cipelama, zakićena cvećem, produžavala bi da ide dalje po tim pekarnicama, mehanama i po tom kraju.

II

A ceo opet taj "njen" kraj, gde je bila stara crkva, kao svaki početak varoši, odavno ostavljen i napušten, bio je sasvim već truo, sekući varoš i čaršiju protezao se pravo ka groblju. Po njemu se nizali ti hanovi, mehanice, pekarnice i aščinice. Sve staro, rasklimatano sa trulim ćepenkama i uvučenim ulazima. I kao što se oduvek znalo, jednako su tu bili naseljeni samo stranci, Grci, Cincari, uvek bez porodica, sami. Tu noćivali, prali se, čistili, te je izgledalo još prljavije, trulije. Navek čaršijom i olucima bila je crnina. Ispod svakog praga i ulaza curila je nečistoća i sapunica te se navek osećao vlažan, kiseo zadah.

Odmah u početku, do same crkve, izdizao se čuveni Šareni han. Njime je taj kraj i počinjao. Zidan na dva sprata. Gore redovi prozora, olepljeni hartijom, više njih polegao krov sa bezbroj dimnjaka. Sa lica nekadašnje šare, kreč, razne figure - zbog čega se i zvao Šareni han - odavno otpale i jedva, mutno se raspoznavale. Sa tim gornjim spratom, crnim krovom, bezbrojnim dimnjacima, onako glomazan, nadnoseći se nad čaršijom pretio je da je svojim padom svu ne ispuni, ne zatrpa. Donji mu sprat već bio uži. Tu je bila mehana, klupe, kelneraj, razastrte asure, na kojima su putnici sedeli, jeli, pili i odmarali se. A kao u svakom hanu, dvorište po kome se od nečistoće i konjske mokraće čisto gacalo. Tamo bio i bunar, štala i, čak ukraj, bila i ona neizbežna kazandžinica. Ona se i leti i zimi pušila. Uvek se od nje širio miris na presnu kominu od rakije koja se u njoj pekla i u kojoj je, navek, bilo vatre i ognja, ne zbog posla, koliko običaja, adeta radi. Pa se i za nju, kao i za

sve kazandžinice pri takvim starim, napuštenim hanovima, priča kako se u njoj noću, kad po mećavama i snegovima, izdaleka, kakav nepoznat i stran putnik u gluho doba noći tu padne na konak, onda se on ubija, novac mu se sav oduzima i on se mrtav nosi u kazandžinicu da tamo do zore izgori, te tako traga mu nestane.

Od toga se Šarenog hana i sa još nekoliko furuna i mehana sproću njega taj kraj i sastojao, jer jedino su one ličile na prave istinske zgrade. Što se dalje išlo ka groblju, sve je bilo raspadnutije, trulije. Jedva se moglo zamisliti da se može tu živeti. Sve dublje u zemlji. Gotovo bez krova. Jedino što se videli ćepenci i truli pragovi, a tamo unutra nabijen pod sa starim kamenjem od nekadašnjih zidova i opeka. Ali opet za sve te zgrade nikada se nije znalo koji je gazda, čija je radnja. Gazda bio uvek "na vilajet", a u radnji večito zastupnik, obično gazdin kakav rođak: brat, sinovac. Taj bi tu nekoliko godina sedeo, išao natrag, a otuda, sa "vilajeta" opet dolazio drugi, da zastupa, da sa momcima i slugama nastavlja radnju. I uvek, valjda usled dobrog života, počeo bi brzo da se goji. Čakšire bi postajale uske, vise samo o kukovima; pintani sasvim mu otesne i prsa, kao u ženske, klempavo vise, a lice podbuhlo, bezizrazno. I, svi oni, nikada kako treba obučeni. Ovlas, onako kako su noću ustajali, pekli hleb, gotovili jela, točili pića, takvi su i danju ostajali, u jedva navučenim čakširama, nezakopčanim nogavicama, odakle su virili goli listovi nogu. Bosi, sa jedva uguranim prstima u speknute papuče i ogrnuti starim, masnim kolijama, tako bi se uvukli. Ili bi išli iz dućana u dućan jedni drugima; ili bi se izvaljivali bilo po ćepencima, gde je doskora vađen i rađen hleb; ili unutra po klupama i astalima, na kojima se doskora jelo i gde je još bilo mrva i oglodanih kostiju. Ili, što je najgore, zavlačili bi se iza dućana i tamo, u dvorištima, ograđenim, da ih niko ne vidi, čistili bi se, prali. Jedan drugoga šišali, brijali.

I cele nedelje bilo bi tako. Dok bi gore, više njih, varoš, čaršija, brujala, dotle bi ovamo bilo mrtvo. Niko se ne viđao da dolazi, prolazi, još manje da ko, iz varoši, silazi ovamo. Ovi opet, kao da nisu smeli gore, u čaršiji, ni da se pojave. Što bi imalo, obično hleb, on bi se još ujutru, po momcima razneo. Čak, da ne bi putnici, seljaci, mušterije, dolazeći ovamo u varoš

i ulazeći u nju onom pravom ulicom, morali tu da prođu pa onda naviše, gore, u pravu varoš i da se u čaršiju popnu, bila je prosečena uska ulica, koja je vezivala tu pravu ulicu i više njih čaršiju. Tako se taj kraj smatrao kao nešto nečisto, kao nešto ostavljeno u varoši silom, bez krivice, ko zna po kakvoj kazni i zbog čijeg greha - kao kakav žig, sramota, dosuđena joj celog veka.

I da nije bilo službe i onih praznika, a naročito sprovoda, opela mrtvaca, niko ne bi tu sišao, još manje da vidi kakav taj kraj izgleda. Znalo bi se samo da on postoji, da je dole, oko crkve. Sasvim propao, od njega su svi digli ruke, i kad god se čuje da je neko ubijen, poharan, da je to bilo tamo i da samo neko treba da se tamo viđa, odlazi, pa da je sasvim propao i pokvaren.

Ali se ipak moralo radi te crkve, službe božje, radi sprovoda, opela mrtvaca. Moralo bi se prateći mrtvaca tu da dođe, tim krajem da se ode na groblje. I još, što uvek prilikom subote, pazara, kao nekada za vreme Turaka, tako i tada, Turci i Arnauti i ostali trgovci, koji su dolazili da kupuju konje i ostalu stoku, jednako su tu odsedali, tu padali na konak.

I zaista, čim bi došao petak, uoči subote, uoči pazara, i počeo da pada mrak, već bi otuda bilo drukše, življe. Počeo bi da se širi miris pečenja, zapržavanih, masnih jela. Svetlost od obešenih fenjera, pokazujući ulaze na mehanama, već bi šikljala i ukrštavala se. Iz one prave ulice, kojom se ulazilo u varoš, videlo bi se kako se tamno, u gomilama, približavaju grupe putnika. Turci, Arnauti, Cigani, džambasi. I kao da dolaze u svoju kuću, tako ovamo pravo, slobodno dolaze, razuzuravaju se. Iz varoši, iz sporednih ulica, silaze i stiču se starice, žene, deca, sluge; idu iz mehane u mehanu, iz hana u han tražeći te Turke, nadajući se da im oni, od njinih muževa ili sinova koji su sa radnjama tamo, u Turskoj, štogod ne donose: novaca, poruke kakve i pozdrava. I što mrak jači, dolazak putnika veći. Već bi počela da se oseća konjska vonja iz štala i dvorišta.

Sproću Šarena hana ispred svoje pekarnice po običaju već stoji čuveni Mana Grk. Grbav, dugačke glave, jakih vilica, utrpan pamuklijama, brošljav, sa brojanicama, radosno, sladeći se, kao pozdravljajući putnike, goste, dere se:

- Kevalos!

Krezubi, nekada bogat, a tada sasvim propao Kosta Kazak, sa pola uvučenom u usta muštiklom, zavučenim rukama u stare, otrcane čakšire, sišao i, znajući da im čini čast, ide iz mehane u mehanu probajući rakiju. Suludi Jovan, star, a još bela, sveža lica, koji večito po podrumima pretače vino i rakiju, već pijan, izišao i nasred čaršije dere se koliko ga glas drži. Iz gornjeg dela varoši i čaršije sve gazde, bogataše, niže i meće na neko svoje "t'nko vlakno" i nosi ih čak u Carigrad. Stojmen Gajdardžija, sa dugačkom, crnom kolijom, sa gajdetom ispod pazuha, spotiče se pijan, batrga po čaršiji, idući iz mehane u mehanu svirajući. Suv, visok, ispijen. Jednako zaudara na kamfor, jednako leži po bolnicama. Vuče se za njim ona duga kolija, on se naginje nad gajdetom, svira i jedva s mukom izdiže od gajdeta glavu u stranu pevajući:

Otkad tebe ja poznadoh,
otad patim ja!

I što noć jače, svirka, pesma i graja sve veća. Cele noći bi se čulo kako pište zurle, biju bubnjevi, prozori se tresu, hartija i ćerčiva zveckaju. U samom Šarenom hanu, po običaju, igrali bi čočeci. Istina, ne kao pre mladi, lepi, ali još pod vođstvom nekada bele, strasne, čuvene Ajše, zvane "dukat".

Krupna, odavna ostarela i ugojena, ali još u belim šalvarama, još u jako otvorenim i isečenim jelecima. Nabeljena lica, sa crnom pegom, tačkom među obrvama, ona sedi među gostima pijući zajedno s njima, a umornim, malaksalim glasom i dahirom prati igru i pesmu ostalih čočeka. I tek duboko u noć, valjda sasvim opijena, videlo bi se kako i ona igra. Kako njeno staro i teško telo vije se i trese. Igra "na nož". Pada i udara kolenima o pod, i uz divlje, pomamno odobravanje i tapšanje, vitla se, krši svoju oznojenu snagu, svoja mlitava, sparuškana prsa, a sva u znoju, sa ulepljenom kosom, belilom koje bi počelo da curi od znoja, i sa tamnim, strasnim krezubim ustima.

Govorilo se da i Stana, kada je bila mlada, da je tamo dolazila, viđala se, dočekivana pozudno i dopadljivo. Mnogi Turci, begovi, trgovci, nudili je da je vode sa sobom, u svoje hareme, uzmu za svoju ženu, što je ona, sa radošću, zadovoljstvom, sve odbijala.

Sutra, u samu subotu, to se produžavalo. Još jače, bešnje i sa većom gužvom i larmom od dovedene i kupljene stoke i od dolaska seljaka, koji, svršivši posao, pijani silazili bi ovamo, da

se tu još do mile volje napiju i najedu. Sa njima počele bi da se viđaju i seljanke, takođe "čuvene", nabeljene, sa obojenim i potkresanim zulufima... Dok uveče ne bi nastala ona čuvena gužva, larma i oko plaćanja računa bitke, svađe, da bi morala policija da siđe, što je ona jedini put tada i silazila, i bijući sve odreda, i gazde, mehandžije, i goste, počela da raščišćava, da ih rasteruje. Pijane silom da ubacuje u njihova kola ili na konje i, zajedno sa kupljenom stokom ispred sebe, da ih tera čak do na kraj varoši, i da ih tek izvan varoši ostavlja da odlaze u gunguli, produžujući piće, boj, pesme.

III

Ali sve to za baba-Stanu odavno bilo. A i ona odavna se bila zaboravila: kada bila tako mlada, lepa; kada se onako raskošno, besno, kao u inat nosila; kada sama živela u onoj svojoj kućici, pomagala one sirote žene, udovice... Sve se to jedva pamtilo, a ona znala se samo kao takva: stara, pogrbljena, sa suviše dugačkim rukama. A od celog njenog života pamtilo se samo ono "njeno": ono pobacivanje i ubijanje deteta; ono njeno vučenje kod tih stranaca i na tom kraju i docnije, kada ostarela, onda njihovo dolaženje ovamo kod nje. Istina, retko, kao u goste, da je vide, obiđu, donesu joj ponuda, jer sve to bile njene svakidašnje mušterije, koje je ona još kao decu, čim su sa vilajeta ovamo došli, jednako prala i krpila. Ali baš to njihovo dolaženje ovamo kod nje, to se njoj nije moglo nikako da zaboravi i oprosti. Ne što su im oni smetali, već što su tim svojim dolaskom kod nje, u njihovu ulicu, time ih kao vezivali, sa tim krajem i njih, prave varošane, i tu njihovu ulicu sramotili. A opet, što god je bilo kod nje najljuća rakija, najbolja kafa, najlepša kruška i jabuka iz turšije, znalo se da je to od njih, da su to oni njoj donosili, i to su posle iz cele mahale za sve bolesnike krišom, da se ne dozna, tražili i uzimali od baba-Stane za ponudu duša. Ali baba Stana to niti je gledala niti htela o tome da zna. Uvek, cele nedelje, videlo bi se kako otuda iz toga kraja, već zaista mnogo ostarela, zaista suviše pogrbljena, vuče za sobom one zavežljaje prljava veša, ili kako sedi ispred one svoje kućice. Viri zajedno sa onom više sebe uskom kapijom.

Zgrčena, obgrljenih kolena. Celog dana, ma koliko on bio dugačak, dosadan i pust, ona bi tu tako presedela ćuteći, ne gledajući ni u koga, klonule glave kao dremljući. Retko, više na zadirkivanje no na pitanje, čulo bi se kako, uporno, odgovara:

- Kako si, baba-Stano?
- Dobro!
- Šta radiš?
- Ništa!

Ali ma koliko bila slaba, stara, uvek posle one subote, onog pazara, gužve, tišme - sutra, u nedelju, ona bi morala tamo da se vidi. Ide iz hana u han, iz furune u furunu, tobož skupljajući veš. Čas bi sustala, odmarala se, čas bi produžila dalje. Jedva ide. A sa sviju strana, iz sviju dućana, radosno, mada još mamurni, još neispavani od pazara, dočekivali bi je, zvali i nudili rakijom:

- Na, baba! Na, baba!

Ona jedva odgovara:

- A... a... hoću.
- Na, baba, rakije! Pij, baba, rakije!

I čak do nje u sredinu čaršije istrčavali bi nudeći je. Ona bi od svih pila. Što nije mogla da popije, to bi zajedno sa stakletom gurala u džepove od one njene duge, široke anterije i produžavala da ide. A već ispred furundžinice Mane Grka sam bi je Mana Grk dočekivao stojeći, radosno, sa poštovanjem. Uzimajući od nje te bošče i unoseći ih za njom, ponizno, poslušno bi je uvodio unutra, kod sebe, u svoju pekarnicu.

- Majčice! Kako si, majčice? - nudio bi je tronuto, usrdno, jer njega je ona kao i odnegovala. Ne samo što ga još kao dečkom prala, nego ga i upućivala. Novac, od ajluka što dobijao, njoj davao i ona mu to čuvala, štedela, da je mogao brzo da kupi tu svoju pekarnicu. Pa i sada, ovako ostareloga, jednako ga prala i krpila.

Mana Grk odmah, ako bi video da su joj bošče teške, naređivao bi slugama da oni to uzmu i odnesu njenoj kući, a nju bi jednako nudio, častio. A svakada najboljom pečenom jagnjećom glavom, koju je on za nju od tolikih za vreme pazara silnih pečenja sam izabrao i ostavio... Tako isto bila bi dočekivana i u Šarenom hanu i svuda. Svi su nju radosno dočekivali, gledali. Pored toga što ih je ona jednako prala, još

više zato što im je ona bila jedina kao neka spona, veza sa tom varoši, sa tim gore ulicama, čaršijom, i kućama, među kojima je bila i njena kuća, u koju su oni mogli da dolaze, smeli da uđu i da slobodno kao kod svoje kuće, tako i kod nje, "majčice", tamo, sede, odmaraju se, budu posluženi slatkim, kafom. I što je najglavnije, jedini put u svome životu što im je bilo kao dopušteno da tamo, u onoj njenoj sobi, ako ne mogu da imaju, ono bar kod nje da osete miris kuće, kreveta, nameštene sobe, zavesa, čaršava i ženskih haljina.

IV

No, docnije, i to je sve ređe i ređe bivalo. Da ju je bar tada htela smrt, te koliko-toliko, opet bi lepo bilo. Ali to nije bilo, a baba Stana nije mogla više. Morala da prestane da ih pere. A izgledalo je da nije bilo ni potrebno. Odavno, valjda videći po njoj kako se može pranjem tih stranaca doći do lepe zarade, mnogog novca, počele da se viđaju kako iz varoši dolaze druge žene, mlade žene čak i devojke, i nude se da ih peru. I to toliko njih da je gotovo svaki han i aščinica imao svoju. I što je najgore, ne kao ona, da sve odbijajući, ne smejući niko da joj priđe, nosi se besno, raskošno; već sve, druge, čisto im se umiljavale. I kako bi koja otuda sišla, više iz toga kraja ne bi ni izlazila. Tu bi ostajale i da spavaju. Eno "Strižena Marika", istina seljanka, nabeljena, ali sa večito vrelim rumenim jagodicama, nikako ne izbija. A i na samim njima, tim Grcima, Cincarima, to se poznavalo. Lica su im bila već čistija; haljine oprane, okrpljene i ne kao pre navek nezakopčani, neumiveni, razuzureni... Baba Stana je sve to videla i znala. Istina sa jetkošću, ali ipak znala je zašto oni sve ređe i ređe dolaze ovamo kod nje. Još manje da ko pre, posle svake subote, obilaze je. A kamoli da joj, kao nekada, ako ne oni sami a ono po slugama šalju ponuda: rakije, pečenja, što im preostaje od pazara. Čak ni Mana Grk. I on prestao da joj dolazi. A nije bolestan. Svake subote, uoči pazara, čula bi ona njegov još jak, kreštav glas kako dočekujući, pozdravljajući goste, putnike, dere se sa nasladom:

- Kevalos?

Ali najteže joj je bilo što ovamo kod nje u kući nigde nikoga. Ona njena sluškinja, koja je nekada sedela tamo oko ognjišta, oko korita, da čuva i pazi, sada, videvši kako Stana sasvim ostarela, kako ćuti, nikad joj ništa ne zamera, što god zaište ona joj daje, time oslobodivši se, samo je od Stane tražila da joj da da se što više najede i onda celoga dana, drhteći da ne izmrzne, makar u najvećim vrućinama, leži tamo u kujni uvijajući se ponjavama i krpama. Korita u dvorištu, osušena, stojala su izvaljena i sva isprepukla. A i sama kuća došla trošnija i trulija. Zaudarala na prašinu i crvotočinu. Trebalo je samo jedna iskra pa sva da izgori. Zato valjda baba-Stani i ne milelo se da sedi unutra, još manje da ide u kujnu, dvorište, vidi, nadgleda. Zato je valjda nje i bilo celoga dana ispred kapije, slušajući kako prolaznici, naročito komšije, videći je, odmah sećajući se na ono "njeno", a sada ovako sasvim zgrčenu, ostarelu, sa gnušanjem, okrećući glave od nje, čak kada izmaknu, sami sebi govore:

- I još ne umre!

A ona je htela da umre. Želela je. Dosadilo joj već. S dana na dan osećala je kako joj ćoškasta laka glava sve više teži, vuče je zemlji. Kako joj se prsa sa leđima lepe, dodiruju, te jedva može na svojim već otečenim nogama da ih drži, a kamoli da ih nosi. A i vreme joj dosađuje. Svako vreme, zima, proleće, svaka promena nju stiska, gnjavi, da ne može oči da otvara, a kamoli ruke da diže. Ali smrt neće. A ona sama na sebe ruku da digne, sama sebi smrt da stvori nije smela, jer zna se da onda čovek na onom svetu mora biti osuđen da samoga sebe, svoje telo i mršu jede...

A najgora joj bila bi jesen. Kada sve ogoli, opusti. Kada počnu oni neprekidni vetrovi da, prodirući svuda, kroz zidove, vrata, pukotine, zavijaju, huču, pa posle, kao sjedinivši se, dižu se iznad kuća, iznad varoši i goneći se gore rasprostiru se i jure po poljima sušeći i ono malo što po prisojima na zaklonima preostalo. A tamo gore, u varoši, nastajalo bi dovlačenje drva, kupusa, klanje stoke, spremanje pastrme. Nastaju veselja, svadbe, slave, proševine. Nikako ne prestaju svirke i pucnji pušaka. A dok ovamo kod nje jedino što se ona njena sluškinja, sasvim obezobrazivši se, sve više i jače drala i natresala na nju:

- Daj mi, mori, da jedem!

Pa ne samo to, nego počela da dovodi i neke svoje drugarice, takođe prosjakinje. Čak suludi Jovan i Stojmen Gajdardžija, kada bi ih isterali iz koje mehane i štale, tu bi dolazili da sa onim prosjakinjama po kujni i po dvorištu noćivaju. A uvek tukući se među sobom tobož što jedan drugome kradu ponjave. I onda prava jesen. Večita magla, večita kiša. Duge noći. A ona ne može iz kreveta da se makne. Leži. Oseća kako joj kosti, kao raspadnute i odvojene, svaka za sebe teži. Noću, granje od susednog drveća, povijano vetrom, obaralo bi sa krova ćeramide. Sutra oko kuće, po oluku od streje čitava hrpa. A nema ko da raščisti, nema ko da pozove majstore da dođu, metnu druge. Uzalud uzela neku devojčicu. Čak je i usvojila. Bila bez igde ikoga. Zvala se Cveta. Vižljasta i već dosta velika. Istina sa još uskim, ali već očišćenim licem i izrazitim, ocrtanim ustima. Ali ništa to ne pomoglo. Ona mogla samo po koji sud da metne na mesto gde bi prokapljavalo, kakvu krpu u koju rupu da ugura i zapuši je i još da ode u čaršiju i iz dućana donese šta treba, kafe, šećera, a ovo, drugo, veće, nije mogla. A da bi je i poslala da nekoga, čoveka, muškoga, potraži i ovaj dođe, vidi, uredi, sagradi što treba u kući, koja vajda, kada je znala da i sa njom, Cvetom, i to samo zato što je njena usvojenica, niko ne bi hteo ni da progovori a kamoli da se sa njom razgovara. Jer našta? I za nju znalo se šta će biti. Isto to što i baba Stana. Sigurno će i ona biti upropašćena od nekoga. Posle će i ona prati te Grke, Cincare; i onda će se s njima tamo i po tim hanovima vući... I onda našta? I tako je ostajalo da se Cveta mesto nje, baba-Stane, viđa kako izlazi, ide po čaršiji, kupuje, donosi, a baba Stana da tamo u sobi, u krevetu leži, ćuti i čeka...

Retko, vrlo retko, kada bi bilo lepo vreme, ako bi mogla da se izvuče i da se vidi ispred kapije. I to nikada u drugi dan do samo kada bi bila subota i onaj pazar. I to uveče, kada bi nastalo ono razilaženje i njihovo onda ovamo ispred njene kapije prolaženje zajedno sa kupljenom stokom, videla bi se i ona. Jedva bi se ona raspoznavala na kapiji, toliko bi bila zgrčena, a opet obučena u novu anteriju i povezana novom šamijom. S mukom, ali ipak još raspoznavajući, svakog bi odgledala, kao otpraćala, mada nju niko već nije pozdravljao. I ko bi je video, činio bi se nevešt. Jedino Suljo Ciganin. Ako bi i on došao tada na pazar, kupovao kao uvek konje, pošao ovamo, čim bi nju video, odmah bi

zastajao. Još odozgo, čim počnu da ovamo polaze poznao bi se njegov buljuk. Najveći, najlepši. Sve povezano repovima jedno za drugo. On napred na najlepšem konju. Uvijen velikom čalmom i šalom oko glave, i kao nekada sa po deset i više oko pasa obešenih kamdžija. Samo sada pogrbljen. Ne izvija se kao pre i besno kamdžijama ne izmahuje da iza sebe dovodi u red buljuk. Pogrbljen, malaksao, gotovo kao usađen i učvršćen u samaru, klati se tromo i uspavano. Oko njega sinovi, unuci. Dugih glava, dugih nogu, na neosedlanim konjima i s prutovima pomamno teraju i obilaze buljuk. I čim počnu da se ovamo ka njenoj kapiji približavaju, videći da je ona već tamo, a znajući šta će sada biti, da će on, otac, čim je vidi, odmah sići, zastati, i sobom i svom tom kupljenom stokom zakrčiti celu ulicu, privući opštu pažnju, odmah bi, kao da to izbegnu, počeli življe, brže da teraju konje... A to bi baš starca trzalo, razdremljivalo. Odmah bi zaustavljao, silazio sa konja. Poturajući se, vadeći iz pojasa, silava "pljosku" sa rakijom, dolazio bi k njoj.

- Stano! Baba-Stano! Kako si, mori? Kako si, starke? Može li se? - nudio bi je.

Ona, jedva, s mukom raspoznavajući ga, radosno, čisto kao da grakće, predusretala bi ga.

- A... Može! Može!

- De rakije! Nazdravi mi! - I da ne bi ona kao ispustila pljosku sa rakijom, on bi joj sam brižno, pažljivo uturivao u njene suve, drhtave ruke.

Ona bi pila. Ali posle svakog gutljaja sa neugodnošću, - jer da njega nije bilo, ne bi ona toliko pila, ne bi joj posle, kao što će joj sigurno sada, uveče, noću teško biti, - odbijala bi ga:

- Ne mogu više!

- Pi, Stano! Pi, stara Stano! Kako si? Živiš li? Možeš li da živiš?

- Živim! - Čudno, nekako resko, čulo bi se kako ona odgovara.

Sulja, zagrejan, nazdravljao bi joj. Počeo bi da se s njome šali, da je dira:

- Zašto, mori, ne pođe za mene kada te toliko molih, kada ti tolike haljine i nize dukata davah?

- Hajde! Hajde, pijanico! - već bi ga ljutito ona prekidala čim bi počeo o tome da joj priča, nadovezuje, kako ju je i koliko voleo, kako nikada nije smeo to da joj kaže, a sada, ovako pijan

i star, nemajući valjda zasta sada da crveni, eto joj priča, govori.

- Idi! Idi, pijanico! - okrećući glave od njega, oterivala bi ga od sebe.

- Zašta? Hajde sa mnom! - nastavljao bi on odlazeći i podržavan sinovima penjući se na konja, upadajući u onaj svoj dubok samar. - Hajde, Stano! Hajde tamo sa mojom babom da sediš. Hajde bar da se gledamo! Imanja imam, stoke imam!

Ona, odavna okrenuta od njega, ne bi mu ni odgovarala. A opet, i dalje bi ostajala ispred kapije da gleda za svima ostalim, da ih kao prati, gleda kako se preko mosta, izvan varoši, drumom u noć gube. I dugo, duboko u noć tako bi ostajala, dogod ne bi nastalo tamo ispod mosta, u reci, oko opštinske kasapnice, urlikanje pasa što loču krv. Još i kada bi izbila mesečina, kada bi se mesec nadneo nad mostom, počeo po reci, igrajući se, da se ogleda, te oni, psi, preplašeni, usplahireni, urlikajući, jureći za njim, nastali da ga hvataju i dave po vodi, počeli da tim svojim jezovitim urlikanjem i lajanjem na mesec ispunjavaju i potresaju celu varoš, - ona bi i tada i dalje ostajala. Uzalud bi Cveta, preplašena time, a bojeći se da još koji zaostali pijani prolaznik slučajno se ne omakne i ovamo na nju, kod kapije, ne padne, priklješti je, počela svaki čas da istrčava i da je moli i preklinje da uđe unutra. I nju bi ona vraćala natraga, odgurivala od sebe:

- Hajd i ti! Ne diraj me!

I jedva na jedvite jade ako bi Cveta uspela da je unese, i to gotovo silom, na rukama, onako zgrčenu i već obamrlu od noćne vlage i svežine.

Dugo, po čitave mesece ne bi se viđala. Dok ne nastupi ono što je najgore, najstrašnije: da je živa, a mrtva. Svi su bili uvereni, znali su da je mrtva. Uzalud bi se opet pokatkad viđala, izlazila na kapiju, videlo se da je živa; ipak, svaki je znao da je mrtva. I to opet ne kao za sve druge, koji se kao ona tako "zapekli", godinama ne umiru, pa svi već čisto žele, jedva čekaju da umre.

Za nju ni to. Znalo se da je mrtva. Samo se nije znalo kada i u koji je dan umrla. A da je umrla, to je bilo sigurno, i da je ili u kući ili u dvorištu tamo negde zakopana. Te njene pare ili ta Cveta ili neko, opet iz tog kraja, ko zna kakav i koje vere, uzeo,

ili među sobom razgrabili i razneli. Kada bi neko u čudu pitao se: kako, da je zaista umrla, da bi joj sigurno bila pratnja, pogreb, odgovaralo se:

- Eh, za kakvu opet pratnja! Za kakvu dušu crkva, opelo, pogreb!

I onda nastade ono: deca komšijska, oslobodivši se, počeše da prolazeći uvek sa krova svlače ćeramide i lupaju njima po ulici; gotovo svakog dana da se blatom i kamenjem bacaju u kapiju, gadjajući i učeći se nišanu, puneći i zasipajući dvorište kamenicama. Cvetu uvek da dočekuju hukom, vikom, obasipljući je i udarajući je kamenjem, da se je ona uvek morala da vraća sa kapije cvileći od udaraca:

- Majčice! Majčice!

Kljasti, slepi, prosjaci iz cele varoši počeše ovamo da silaze, viđaju se oko kuće i po ulici, i kao osećajući miris skore smrti, gozbi, jela, podušja, sve više i više da se skupljaju. I noću bi se tu vukli. Koliko puta čuli bi se jezoviti, sa grozom, uzvici prolaznika, koji noću, pošav kući pa natrapavši spotakne se o nekoga od tih kljastih, suludih koji zavukav glavu u zid, rupu, isprečio se ovamo na ulici i hrče, drhti, trese se. I ovaj, naišav na njega u mraku, pazeći ga, odskače ispunjen strahom i grozom i psujući:

- More, šta je ovo i otkuda ih ovoliko! I što ta veštica već ne crkava?

A za nju, i to komšije koji su znali da je još živa, govorili su kako još ne može da umre, još ne može da se raskrsti, rastane sa dušom, što počela majka u snu da joj dolazi, zove k sebi na onaj svet, ali neće da je primi samu, već sa onim detetom, koje je ona udavila i zakopala. Pa sad tobož viđa se kako u gluho doba izlazi iz sobe, ide po kući, po dvorištu, tražeći to dete, naričući, plačući za njim... Kako tobož jednako ište, traži popa da mu se ispovedi, da je pričesti i očisti kakvom molitvom, jevanđeljem, božjom reči... što, naravno, niko za to popu nije smeo ni da spomene, pošto se znalo da on kod nje ne bi smeo ni da se pojavi, a kamoli vidi... A sve to ko zna da li je bilo. Jedino što je bilo i što se znalo, to je da ona jednako leži, da je bolna, i to mrtvo bolna.

V

Jedne jeseni, ko zna zašta, kako, da li što zaista oseti grob, da zaista dolazi smrt, da je zaista već tu, da nema više, da je svršeno sve - pa da li kao u inat, kao poslednje, kao od jada, bola, tek sve, celu varoš iznenadi i zaprepasti. Ne samo da se pokaza živa, da poče opet da se viđa na kapiji, nego, što je najgore, što niko nije mogao ni u snu da sneva, a kamoli da pomisli, - poče da podvodi.

Na užas i gnušanje sviju počeše kod nje da se viđaju ženske. Većinom one pralje iz tog kraja, a i druge. Čas u godinama, prezrele, ali zato u raskošnom odelu, čas mlade, tek devojčice.

Odmah se sve razbeže. I prosjaci, kljasti i deca komšijska. Ona, baba Stana, poče opet da se viđa kako stoji na kapiji i sva obučena u novo odelo, i čak zakićena cvećem, a ovamo od starosti sva zborana, crna, skamenjena lica. Samo joj oči došle nekako čudne, vrele.

I brzo se kuća opravi. Krov proredi, steže; kapija se podiže, učvrsti. Noću, po pustoj ulici poče otuda da šikće svetlost, dopire toplota, ugrejanost, pesma, smeh ljudski. Danju viđalo se kako momci, sluge, opet kao nekada, donose bureke, pečenja, rakije... Prvi, čim poče kod "majčice" da ima da se pije i jede, siđe i dođe Stojmen Gajdardžija sa onim gajdetom, da po cele noći svira i peva. Takođe i Mana Grk. Kao da nikada nije ni prestajao. Mada sasvim krezub, star, ipak jednako se tu vrzao. Cele noći i ostajao, više da sluša i gleda te ženske i pesme. Kao da je tek tada uvideo kako mu je celog života u onoj njegovoj furuni navek bilo hladno među tolikim brašnom, drvima, čađi i pepelom...

Komšije, prenerazeni, ne znajući šta da rade i da čine, počeše da joj nude trostruku cenu za tu njenu kućicu; posle da joj prete kako će je silom oterati, ili kako će je zapaliti, da i ona zajedno sa kućom izgori, te tako jednom već je nestane, izgubi se, da se svet jednom već nje oprosti i dahne dušom. Jer, eto, od sramote, čuda, u svet ne može se izići. A najgore to što dolaženjem tih stranaca ovamo kod nje, vučenjem sa tim ženskima mogu oni otuda, iz njenog dvorišta i njene kuće, da gledaju i slučajno, možda, i njine kćeri i mlade žene da opaze, sablazne. Ko zna šta može biti. A i za same njih, ljude, bilo je

teško da, kada čovek pođe iz kuće u dućan, pa prolazeći tu ne mora, slučajno, silom, pogled da mu se otima tamo, ka njenoj kapiji, nadajući se da će videti nešto...

Ali kada još poče i Cveta! Da li od rana bluda, tek odjednom razvi se i prolepša kao da iz vode izniče. U njena pre vremena jako razvijena prsa nadođe toliko strasti i topline. A govorilo se da je sama baba Stana kupa, oblači, doteruje; da Cveta ne sme da izađe, a da prvo ona vidi, sama joj svilenu šamiju ne namesti, kosu joj udesi: razmakne je i razredi i u kosi cveće dotera, da ono istaknutije stoji, da jače i lepše miriše.

- Tako, sinko! Bar za života!... - govorilo se kako joj ona nameštajući je vrelo, drhtavo govori.

Danju, videlo bi se kako ona stoji na kapiji obučena i zakićena cvećem, nepomično i pognute glave. Tamo, iz kuće, čulo bi se Cvetino, tobož poslom, pevanje. Glas joj pun, topao i strastan, razdragan, da je čisto smetao i bunio prolaznike. Kada bi Cveta iz kuće izašla, pojavila se u dvorištu, mogla se pokatkad, pored baba-Stane na vratima, i ona okom da uhvati i ona da vidi: njena razvijena mlečna prsa, njeno još detinje, ali okruglo i puno lice i njena raskošna polovina gotovo gola od tanke joj košulje oko pasa. Noću, opet, nastalo bi ono što je najgore. Po dve-tri noći svetlost se ne gasila, pesma i svirka ne prestajale. Ona, baba Stana, govorilo se, sedi tamo u čelu. Senke ljudi krijući se oko kuće jednako se viđale. I što bi noć više nastajala, sve bi gore i bešnje bivalo. Stojmen Gajdardžija već bi se valjao pijan sa svojim sparuškanim gajdetom i onom dugom kolijom, ne mogući više da peva i svira. Gore u čaršiji, oko česme gde su fenjeri, nastalo bi hvatanje od pandura ovih što su bili kod nje, i ako nisu imali novaca da se otkupe, onda bijenje i odvođenje u zatvor. Po okolnim ulicama, po kapijama, u zaklonu, mraku, viđale bi se matere sa decom, čiji sinovi i muževi još nisu došli kući, kako cele noći drežde, strepe i premiru od straha, iščekujući da se otuda od nje, baba-Stane, ne pojavi... A izgledalo je da je baba Stana baš to, taj strah, tu strepnju želela: da je jednom svi oni, cela varoš, vide, osete. A ne kao obično, nikada ništa. Čovek se rodi, živi... Upropaste ga, i ni okom da se pogleda; celoga veka radi i rinta, ni reč da mu se kaže. I još "duša joj nije za crkvu, nije za groblje, za opelo". Živi, diše, a oni ga sahranjuju. I kada je tako, onda bar ova

deca, Cveta i druge, za života, dok žive, neka žive! Neka se nose, krše. Neka snagu, lepotu troše, rasipaju... A ne kao ona što celog života dušu isposti, snagu isuši.

I svake noći bilo bi isto. Sve gore, sve bešnje, da komšije nisu znale šta da rade. Čisto ne želeli ni noć da dođe. I još ujutru, kada bi se videlo kako, čisto kao u inat, nepomično i pognute glave, opet stoji na kapiji, opet obučena u novo i zakićena cvećem, od jeda, besa, približujući joj se, počeli bi:

- A mori, veštice! Šta ih dovlačiš, mori, šta ih dovlačiš, mori, šta ih puštaš, skupljaš?... More, što neće jednom da se pokolju i pokrve, pa i tebe da zakolju. I tebe, tebe, veštice!

- Ao, što opet moja glava... I ne vredi, - ni to ne bi htela da dovrši, toliko bi je mrzelo da odgovara.

- Glava ti ne vredi. Ali duša ti pogana. Jezik ti pogan. Pogan i ko te rodi, zdade... I gde će ti, bre brate, duša na onom svetu?

- Koji "onaj" svet? Čiji "onaj" svet? Tvoj onaj svet, - kao nikada dotle, tako bi se čulo kako mu odgovara.

Ovaj još više besneći, zgranjavajući se, jer, eto, sada i odgovara, što do pre, celog života, nije se usuđivala, nastavljao bi:

- Pa kada već ti, veštice... kada je tebe đavo nosio, kao što te nosi i odneće te; ali što ovo drugo, što ovu decu...

- Deca! Šta? To će im ostati. - I jasno, uporno, gledajući ga pravo, okretala bi mu se ona. - A šta ti? Šta će tebi ostati? Šta ćeš ti imati?

Ovaj već obezumljen od tolike drskosti njene, odgovaranja, počeo bi da diže ruke i da se nad njom natresa, kao da je smoždi:

- Ja! Je li ja, veštice? Ja - kuća, dom, deca, imanje, veštice! To ću ja...

- Ponesi, ponesi sobom u Šaprance! - pokazujući mu glavom na groblje, okretala bi se od njega da ga ne gleda više; još manje da ga gleda kako će sada ovaj odlazeći, od besa ne znajući šta da radi, mada mu je kolija navučena, ipak je svlači i opet oblači, pljujući oko sebe i psujući:

- Bre, bre! Koliki poganluk! Pih!

1907.

Borisav Stanković

TETKA ZLATA

I

Još kao devojka, najmlađa od svih sestara, ali večito u kujni, oko ognjišta, više je izgledala kao neka njihova sluškinja. Nikada se ona nije sa sestrama pojavila na kapiji, na kakvoj svadbi, veselju; nikada da je ponela novo, za nju naročito krojeno i šiveno odelo, već je uvek nosila stare haljine od svojih sestara, samo malo doterane i prekrojene. I to ne što se i njoj ne bi kupile, nego što sama ona nije htela. Nije htela sve iz straha da ne bi tim svojim novim haljinama štetila kuću, a osobito brata, koga je tako mnogo volela. I docnije, kada su joj se sestre sve razudale, a ona ih je tako lepo opremila da im nisu bile ravne ni kćeri iz najbogatijih kuća, ona je ostala kod brata, da, dok se on ne oženi, i dalje vodi i nadgleda kuću. Ali brat dugo putovao, dugo vodio trgovinu i dugo se ne ženio, tako da kada se jednom i on oženio, ona je tada već bila ako ne usedelica, a ono stara devojka.

I, sigurno, ne bi se nikako udavala, jer je i sama bila nekako čudna. Istina, bila je dosta razvijena, jaka, sa četvrtastim belim licem, plavim očima i nežnim ustima navek razvučenim u onaj samo njen, tako topao i predusretljiv osmeh, ali je bila sva kao skrivena. Skrivenih prsiju, skrivenih pleća, ruku, kukova i svega onoga što bi na njoj opominjalo da je žensko. Ali pored svega toga ipak se morala udati. I to iz srepnje da, kada se brat oženio, došla snaha, pa kada budu dece imali i zbog toga troškovi kuće bivaju veći, da možda snaha ne bi kadgod počela osećati kako im je ona na teretu, samo zbog toga naposletku se i udala.

Da bira, to nije mogla, nego za prvoga ko je zatražio pošla. Pa ipak nije joj bilo baš tako rđavo. Muž, istina siromah, samac, otud iz Turske, ali dobar zanatlija. I valjda namučen samačkim životom, bio je sav srećan što je ona za njega pošla i donela punu kuću. A osobito što mu je donela mnogo nameštaja: dušeka, jorgana, jastuka, za čim je on najviše žudeo, da,

jednom, i on, utopljavajući se, odmara svoje nažuljeno telo od tvrdih, dućanskih, momačkih postelja. A još više je bio srećan kada mu je njen brat, koji je tada već bio viđen trgovac, pozajmio i novaca i verovao za njega kod ostalih, te je mogao da otvori svoju radnju. A kada im se rodio Stojan i radnja poče bolje ići, muž joj, da bi se još više pokazao pred njenim bratom dostojan i zahvalan pažnje i potpore, sav novac što je dotada zaradio pretvorio u espap i, kada nastade jesen i sabori po okolnim varošicama, on sav espap ponese. Mislio je da ostane dva-tri meseca, pa makar i čitavu godinu, dok sve ne proda, da bi se odužio, a sa ostatkom kupio kakvu kućicu. A ona za to vreme, da se ne bi mnogo trošilo, sa Stojanom se vratila bratu. Istina da odvojeno, zasebno kuvajući, ali bar ne plaćajući kirije, tu ga čeka.

I luda njena ženska glava, da bi samo što više uštedela, ne samo da je odvajala od usta, nego - a to je ubi, zato i celog života na to nije smela da se potuži, zaropće, pusti suze - jer je sama svemu bila kriva... čak ni slava kad je došla, nije htela ni kolač da umesi ni sveću da upali... Ali zato, kao neka kazna, posle toga stiže i glas o mužu joj: vraćajući se i žureći da što pre k njima dođe, jedne noći po kiši, kada je prelazio neku reku, naišla bujica i njega, konja i bisage sa parama utopila i odvukla sa sobom. A nije se znalo gde, koja reka, na kome mestu, da bi mu se bar sveća zapalila i krst podigao.

Otada uzalud je po dva puta slavila slavu, i zimnju i letnju. Ali ne samo što nije pomagalo, nego bilo je sve gore i gore. Bar da ostade sama, onda bi trpela i gutala da je snaha ne samo popreko gleda, već i grdi, jer bi joj toliko radila po kući, da bi odrađivala onaj hleb što bi ga jela. Samo da više ne izlazi u svet, ne pojavljuje se. A što je najgore bilo, što je najviše tištalo, to je što je bila uverena da je samo zbog nje to bilo, a on, muž joj, da je samo neku drugu uzeo, ne možda, nego sigurno ne bi umro, još manje poginuo. A sada s njom bio je još njen Stojan. A dete će rasti, napredovati, i brat, ako može podneti hranu za nju pa i za njenoga Stojana sad, dok joj je još ovako, docnije neće moći. Dete će i više jesti. Trebaće ga oblačiti, izvoditi na put i za to trošiti. Iako je on, brat, dužan da nju, svoju sestru, hrani nije dužan još tuđe, njegovo dete... I zato, ponova steže srce i preudade se.

Taj joj drugi muž takođe bio udovac, istina bogat, ali što se doselio sa sela pa željan jela i pića, počeo mnogo da pije, mnogo da jede. A od prve žene imao još i sina, i to velikoga, gotovog za ženidbu. I taj joj pastorak toliko bio besan, osion. Valjda što su bili bez ženske glave u kući, živeli su svaki za sebe. Nikad zajedno nisu ručali, ni večerali, niti spavali u jednoj sobi. I tako živeći dugo, godinama, bili se gotovo i zaboravili kao otac i sin, nego došli jedno drugom strani, tuđi. A pastorak još više pobesneo kad vide da mu se otac ponova oženi. Nađe se uvređenim. Zašto pod starost da se po drugi put ženi? Zašto da ga sramoti i zašto baš nju, tu varošanku, pa još sa sinom, dovodi u kuću i da sada ona rasipa i troši ono što je njegova mati s mukom pribirala i tekla na selu. Ali ona pastorku za to nikad nije prebacila, još manje ga uvredila. Nije ga se bojala. Znala je ona da ovaj ne bi smeo na nju da nasrne, jer zna on da iza nje stoji njena rodbina, kuća odakle je došla i brat njen, nego što je htela da, prvo, u kući bude mira, a drugo, što je bila uverena da će ih, i muža i pastorka, pre tom svojom mirnoćom umiriti negoli svađom. A najviše je zato trpela, čak je i bila srećna zbog te svoje trpnje, što je osećala kako tom svojom patnjom iskupljuje i hranu i odelo za svoga Stojana. Samo da joj Stojan, kada uzme parče hleba, ne bude popreko pogledan; da kada obuče novu košulju ili mintan, ne misli se da je to od ukradenog novca iz kuće. Samo da njenom Stojanu bude kao što treba, a što se nje ticalo, za nju je moglo da bude najgore i najcrnje. I zaista, kao na neko čudo, isti taj njen pastorak ne samo da joj Stojana nije mrzeo, a od toga je ona najviše i strepela, nego ga je čak i zavoleo. A osobito otkada je Stojan pošao u školu i počeo da se najbolje uči. Onda taj njen pastorak u Stojanovom dobrom učenju nalazio kao neki i svoj ponos, jer valjda će se tamo, u školama i među svetom, uz to Stojanovo dobro učenje sigurno pominjati i ime njegove kuće, i ne samo on i otac njegov nego i svi oni koji su odskora u varoš došli i još su nepoznati. I zbog toga ponosa i sujete bilo bi teško onom koji bi na Stojana ruku digao, a i na samu nju, njegovu mater, izdirao se kada bi video kako ona Stojanu ne da da obuče nove cipele kad pođe u školu ili kada bi cipele počele da se cepaju, a ona neće odmah nove da mu kupi.

- A mori! - počeo bi na nju da viče. Drukčije nije nikako mogao da je zove. "Materom" - ne, jer je već toliko bio veliki, a opet po imenu kao kakvu sluškinju, iako je bio toliko grub i osion, ipak nije hteo baš toliko nažao da joj učini. - Što Stojan da ide bos? Što mu ne kupiš? Što ne kažeš ocu da da para?

Ona, sva srećna zbog te njegove pažnje, mucala bi:

- Pa kaži mu ti. Ne smem ja.

- Što da ne smeš? Što da ne da? Kad može on sam tolike pare da rasipa, što dete da nema kao druga deca?

I onda bi to dete, Stojana, uzimao za ruku, vodio ga u čaršiju, kupovao mu - ne opanke, nego za inat njemu, ocu, nove cipele.

I samo to, ta njegova ljubav prema Stojanu za nju je bila dosta pa da mu sve oprosti, da sve ostalo bude - ništa!

Ništa, i ta svađa njihova, prostačko življenje po kući, nikad ručkovi i večere kao što treba. A osobito slave, Božić i Uskrs nikad ne provedeni, ne dočekivani kao što je red. Istina, donese se, zakolje, svega i svačega puno, ali uvek bi se tada izrodila svađa između njih. Komšiluk počne da se skuplja, da ih razvađa. Ona mora od stida da se krije, ni reči da ne progovori, još manje da sme da se umeša među njih, jer je znala da pored tolike svađe, njih dvojica, otac i sin, ipak nekako su se, na "svoj" način, voleli. Sin je dopustao sebi da on oca grdi koliko hoće, ali drugi na nj da digne ruku, taj više ne bi pisnuo! A tako i otac, koliko je sina kleo, grdio, terao iz kuće, ipak, kada bi se ovaj razboleo, on ne bi žalio novaca. Sve bi prodao, čak i kuću, krov nad glavom, samo da sina izleči.

II

Ali uskoro i to prestalo. I ovaj joj drugi muž ubrzo umro i tako se svega toga otresla.

A pošto sa njime dece nije imala, to joj je bilo lako. Odvojila se odmah. Nešto od onoga novca što je sklanjala i pribirala dok taj drugi muž bio živ, a nešto i od onoga što joj pastorak pri deobi dao, i, iz straha da ga ne potroši, odmah kupila je nakraj varoši jedan plac. A tamo ulica tek se sekla, tek se delila, i u celoj njoj bilo samo dve-tri kuće podignute, a ostalo još bilo polje. A opet, bojeći se da neće biti dosta novaca za celu kuću,

podigla samo zidove, da bi imao na čemu krov da stoji, a od cele kuće, kujne i ostalih soba, samo jednu sobu sazidala koja će joj biti za sve: za sedenje, spavanje i kuvanje.

I uselivši se, ona, tamo, istina nakraj varoši, ali u svojoj kući, kao da odahnu. Tek onda vide kako je dobro učinila što nije ni brata niti ikoga poslušala da ostane u kući drugoga muža kod pastorka, istina možda da i dalje trpi i snosi svađe, ali bar u bogatstvu i u izobilju. Nikako oni nisu mogli da shvate zašto ona sve to baca i ponovo ide u sirotinju. Jedino je ona znala, nadala se, strepela da će možda, možda kad tako ostane sama, sa svojim, njegovim, Stojanom, osetiti se kako se cela ona, sva, ponova vraća njemu, pokojniku, svome prvome mužu. I ne prevari se. Jer ne samo da se oseti kako se ponova vratila njemu, nego odvojivši se i ostavši sama sa svojim Stojanom, oseti da je njegova, prvoga pokojnika, oca Stojanova. I to toliko njegova kao da nikada nije prestajala biti. Uvek, svagda, jedino je bila njegova. Nikada drugoga, za koga se bila preudala... Jer zna ona da grleći toga drugoga uvek je osećala, uvek je zamišljala, kao da grli i ljubi svoga prvoga muža, prvoga svoga ženika, prve možda i jedine ljubavi svoje, prvo i poslednje milovanje i radovanje.

I koliko je tek bila srecna kad vide da i svet i komsiluk to shvati i razume, jer nisu je zvali po bogatstvu drugoga muza, "gazdaricom", nego po zanimanju prvoga, "majstoricom". I to joj tako slatko, tako drago bi...

Ali tu radost, sreću brzo je morala da ostavlja i da se sva okreće kući i svome Stojanu. A iz straha da se novac, što je preostao od kuće, ne potroši, radila je i dan i noć. Plela je, sila, tkala. I u tome imala je kao neke sreće, jer je taj kraj i ta njena ulica bila nastanjena od skorih doseljenika, većinom seljaka. I njine žene, neveste u tom varoškom predenju, pletenju i šivenju, davale su njoj da im ona to radi i nagrađivale je bolje nego da je bila u sredini varoši i da je radila za prve i bogate kuće. Jer ove, seljanke, nisu joj plaćale u novcu ne smejući od muževa, ali zato izobilja u brašnu, maslu, siru i mesu, što je za nju više vredelo nego gotov novac. Pored toga uzimala od svojih, osobito od te snahe, a i od ostale rodbine, stara odela i preprodavala ih ovamo sirotima, najviše Ciganima i Ciganka ma, kojih je, kao u svakom okrajku varoši, bilo puno sa njihovim

razbacanim kolibama. Ništa nju nije uzdržavalo. Ni što je bila "majstorica", ni što je iz bogate, prve varoške kuće. U početku zidanja kuće, kada je još strepela da joj neće novac dostići za sve, sama je iz polja i obližnje reke dovlačila pruće i kamenje i time ograđivala baštu. Čak u prvi mrak ili ranu zoru, da je ko ne vidi, tamo u uglu bašte, a zaklonjena kakvom gomilom pruća i trnja koju bi dovukla, sama je kopala zemlju, od nje sekla ćerpiče i posle ih ređala, sušila na suncu i gomilala. I to s dana u dan, s godine u godinu toliko je bila isekla te ćerpiče, nepečene ciglje, da ređajući ih kao zid, celu baštu njima ogradila. Docnije i one ostale sobe sagradila, čak i gostinjsku i u njoj dolape i rafove, a u kujni ognjište. Nad ognjištem počeše da se lelujaju obešene nove verige, po kujni da se razleva nov pepeo, a gore, krov, grede i daske da se tamne od dima. I bunar je iskopala. Sama ga kopala sve dotle dok nije naišla na blato sa vodom, i tek onda pozvala majstore da ga sasvim iskopaju, ograde i očiste. I onda ona prva kofa vode iz bunara! Ono prvo staklo tom vodom napunjeno od kojeg, bačenog preko kuće i nabijenog na kućno sleme, i sada stoji komađe, i sada, kada sunce u podne naiđe, odbija se od toga staklenog komađa te kao neka zvezda nad kućom treperi i greje... A već gostinsku sobu nikako nije mogla da namesti. Jednako je nameštala onako kako je mislila da je trebalo namestiti još za života pokojnikova. Jednako je ređala i vešala već požutele i počađavele svoje nekadašnje, devojačke darove, peškire i marame. Čak i krevet namestila, na kome će - ne sada, nego, ako Gospod da - kada Stojan poraste, izuči zanat, postane momak, pa kad počne kao svaki momak, onim odvojenim momačkim životom da živi - da na tom krevetu spava i odmara se.

Ali što je najgore u tome bivalo, to je da što god joj je Stojan više rastao, ona kuću sve većma doterivala, nameštala i ututkavala, nju je - ni sama ne zna zbog čega, otkuda, zašto - sve veći neki strah, slutnja i trepet obuzimao. Možda, možda - a kakve je ona zle sreće - od svega toga ništa neće biti. Oh, da možda Stojan - a on već tako nemiran, tako trči, tako se noću otkriva - slučajno ne nazebe, ne razboli se, i - ne daj, bože! - umre. I onda našta sve? Već kuća i ovo nameštaja, sve to neka nosi đavo, ali šta njoj ostaje? Nešto najstrašnije. Jer, kada bi joj i on umro, onda ne bi smela da na sebe kidiše, da sama sebi

dođe glave, jer zna se da je to takav greh da bi onda bila osuđena: da joj ne samo dok je u životu, niko, ni Stojan, ni muž, ni njen otac, mati niti ikoji drugi pokojnik ne sme u snu doći, da ga vidi, nego i kad bi umrla, i tamo, na onom drugom svetu, ne bi joj dali da se sa njima vidi. Ne bi joj dopustili ni da im se približi, a kamoli, kao svaka mati, kada umre, onda se sa svojima nađe tamo na drugom svetu, kada joj već nije bilo suđeno dole na zemlji. A njoj, kada bi ona zbog Stojanove smrti sebi glave dosša, ne samo što to ne bi bilo dopušteno, nego ne bi joj dali ni da im se približi, toliko bi bila osuđena zbog toga svoga samoubistva. I onda, kada zbog toga ne bi smela sa sobom da svrši, šta bi joj ostalo da sa sobom čini? Da jednako glavu kamenom tuče, ali da je ne okrvavi; da sebe glađu mori, ali kada počne da se mre, opet da mora jesti da bi ostala u životu. I tako, da se vuče, kuka s dana u dan na groblju, ukopava se u njihove već napukle grobove, samo da bi joj što pre smrt došla, a obično baš tada smrt ne dolazi. Eto toliko njih! Eno već poludele Marije, stara baba-Anđe! One pored sinova i kćeri i sve unučice pokopale, i još su žive, još se vuku... I, bože, nikome ne dosudi, nikome ne daj! - ipak ponekada se zaborave pa se najedu, napiju i počnu da se smeju!...

I kad joj te slutnje, te misli počnu da dolaze, nju - ma gde bila, ma u kakvom poslu - to kao nož preseče, te unezvereno počne da se krsti i šapuće:

- Ne daj, bože! Molim ti se, bože!

A još ako tada Stojan nije kod kuće, pa ako počne da pada mrak a njega iz škole nema, a povrh svega počnu da se otuda, iz polja i iza bregova osećaju kao neki vetrovi i oluje, ona se sasvim izgubi.

- Nemojte, bre!

I izmahujući iza sebe rukama, kao da sprečava i potiskuje te vetrove i nepogode, istrčava na kapiju. Prolaznici, uplašeni njenim licem, uzdrhtalim ustima i već sa navrelim suzama u uglovima očiju, pitaju je:

- Šta je, snaja-Zlato?

- Čekam Stojana! - odgovarala bi kratko i čisto kao ljuteći se što je još pitaju, kad znaju kakva nesreća njenom Stojanu može da se desi. A ako tada počnu pored nje da prolaze u tuči i jurenju njegovi drugovi pri vraćanju iz škole, obamirući od

straha da možda u toj svađi i on nije, i da će sada prva kamenica njega možda pravo u čelo, u oko, i da je onaj krik, uzvik, sigurno njegov, ona svakoga ko god protrči pored nje pita: - A, bre, je li tamo i moj Stojan? - A glas joj se u grlu gubi i kolena klecaju.

Stojanov drug, nemajući kad da staje, bežeći od kamenice što za njim leti, samo joj dovikuje:

- Nije, nije! Iza nas je on.

Pored toga što je to donekle umiruje, ipak to njegovo nepojavljivanje u ulici sa ostalom decom toliko je izmuči da ne zna šta ce. Mada i sama vidi kako je još vidno, tek počeo prvi sumrak, njoj počne da se čini kako je još otkada pao mrak, kako je odavna, uveliko crna noć. I, onda, zašto ga još nema? Sigurno je nešto bilo sa njim, jer uzalud je ne muči i ne seče ovoliki strah. Seče je i po polovini, po prsima i po kolenima, da se jedva, eto, naslonjena uz kapiju drži. I kad se već naposletku jednom i on pojavi, ona sagleda onaj njegov alevi fes i onu šarenu torbu sa knjigama, ona mu, sa nogama otežalim već kao od tuča, samo u čarapama polazi u susret. Od toga silnog straha za njim sva se kao sparuškala, šalvare joj se smakle, kukovi joj rasklimatani. I kada već oseti njegovu ruku u svojoj oznojenoj i vreloj, pita ga i kori:

- Pa gde si, sinko? Gde si dosada? Eto već ceo svet došao, a tebe nema. A ja ovamo, sama, pa... I umalo što ne grne u plač.

Ali Stojan veselo priča gde je bio. Kada se pustio iz škole i prošao pored "ujkine", njenoga brata kuće, ujak ga zvao. Tamo sedeo, igrao se, čak i jeo, pa, evo, u torbi od toga i poneo. I dajući joj torbu, gotovo strogo govori joj da je ne pritiska rukama, a osobito njenim od posla jakim zadebljalim prstima, te da mu se ne bi time u torbi izgužvala koja knjiga, a najviše ne obrisalo i umrljalo na tabli što je toga dana pisao i crtao. I ona tu njegovu torbu čak sa strahom uzima i pritiskujući je samo laktom i dlanom od ruke nosi je, a drugom rukom njega vodi. Ne može da se nagleda kako mu se već cevanice nogu jasno ogledaju, kako mu se pri hodu kolena četvrtasto izdvajaju i kako sav on, već uveliko, liči na oca. Čelo isto kao u oca počelo da se oblo nadvisuje, obrve da se razdvajaju i crne, a ispod njih da se pomalja onaj dug, malo savijen očev nos sa onim raširenim nozdrvama. Čak i jabučica počela iz grla da odskače, da se

ocrtava i isto onako kao i u oca da mu puca pri gutanju pljuvačke.

Posle večere jedva bi izdržala dok upali kandilo ispod ikone da što pre legne i, pokrivajući i sebe i njega jorganom, zgrabi ga k sebi u krilo. I uzrujana, potresena, jednako bi se naginjala nad njim, utopljavajući ga i pokrivajući ga, ali odupirući se laktovima i kolenima da ga ne bi pritiskivala. Njegove ručice uvlačila bi u svoja topla nedra; njegovu glavu bi naslanjala na svoje grudi, osećajući toplinu njenu. Pa onda miris njegove kose, kože. I onda ono što je za nju bilo najdraže, najveće, to je što grleći ga tako počela bi da oseća kako, što god joj Stojan više raste, a ono se iz njega sve jače izdvaja onaj naročiti miris, miris kojim je njegov otac mirisao. I tada kada bi Stojan počeo da je tim očevim mirisom zapahuje, svu ispunjava; kada bi počela od toga da joj snaga treperi i duša izumire, ne mogući više i ne smejući da ga ljubi, samo bi naslanjala svoje uzdrhtale usne na njegovo čelo, počela bi da grca nad njim:

- Milo moje i jedino moje!

I onda onako u noći, sasvim sama, sasvim slobodna, potpuno, cela bi se ona podavala toj sreći, suzama, proklinjući sebe što je takva: što eto, kad nije ništa, dete je zdravo, evo ga u njenom krilu i naručju, zašto onda ona da strahuje, zlokobi i da možda - a kakva je ona pusta i crna! - sigurno mu time i nešto nasluti.

III

I samo zbog toga crnog predosećanja da joj Stojan poraste i pođe na zanat da to ne može i nije njoj suđeno dočekati, zbog toga straha Stojan je jednako morao da bude mali. Kada i svrši školu, izuči celo crkveno pevanje; kada poče da se više ne vitla po bašti i dvorištu, nego da sa drugovima ide po čaršiji, seda na dućanske ćepenke i po polju baca kamen sa ramena, i tada nikako ona nije dopuštala da je zaista on porastao. Uzalud su je uveravali. Uzalud je već odavna amamdžike nisu sa njime puštale u amam na kupanje.

Ali sve to nije pomagalo. Nikako u to nije smela da veruje, već samo dođe kući pa se isplače. Zar ona ne zna? Zašto je prave tolikom ludom? Zar ona ne vidi kako je zaista već veliki, već

porastao, ali zar sme, crnica ona, da popusti, jer zna, uverena je da ona to ne sme dočekati, da joj nije suđeno da to doživi, i da će se morati, kada bude to došlo, tada sigurno, sigurno desiti nešto strašno, i to njemu. Ili će se on razboleti ili će nekako nesrećno pasti, ugruvati se, osakatiti. - I eto zato, a to niko ne zna, već je prave ludom. Jer odlažući to rašćenje njegovo, ona oseća kako odlaze i tu nesreću. Jer to: da joj Stojan poraste i pođe na zanat, i to pokojnikov, svoga oca zanat, to je toliko bilo za nju da kada bi o tome počela da misli, čisto bi je vrtoglavica hvatala od straha i sreće.

Ali pored svega ipak je i ona sama osećala kako to zaista dolazi, približava se. A to i po svome bratu videla je. On poče češće da silazi ovamo k njoj, jer se znalo da je njegova dužnost da on, ujak Stojanov, nađe majstora i pogodi se sa njime. A ona je čak osećala kod koga majstora će ga brat dati. Sigurno kod Cvetka, tadanjeg najboljeg majstora. A da je to već istina, brat svršio, ugovorio sa majstorom i da se čeka samo dan, videla je po samom ponašanju bratovljevu prema Stojanu. Prestade da ga mazi, priziva i donosi mu poklone. I, kada dođe, on počne kao da ga grdi i imenom, Stojanom, da ga ne zove već samo: "A bre... ti!" I naređuje mu da ga on služi, on donosi času vode a ne kao dotada ona.

A međutim odavno je bila krišom nabavila nove, jake cipele, potkovane "na alčama" i klincima; sašila mu čakšire, i to sa gajtanima i nogavicama, jer trebaće da su jake, durašne, da izdrže kad Stojan počne na zanatu da sluša i radi. I sve to složeno i poređano u kovčeg; svakog dana se nalazila oko njih da bi ih što više gledala. Stari kovčeg već prestade da krcka od njenog čestog otvaranja. Nekada po celo bi jutro provodila uz taj otvoren kovčeg, gledajući te haljine, jednako gladeći ih rukom i osećajući pod prstima oštrinu dlake nove materije i udišući miris od ispeglanih gajtanova. Ali ako tada iziđe iz kuće pa još počne da je obilazi, zagleda, onda je tek najluđi i najbezumniji strah hvata. Gleda kako je novo drveće već izraslo i ograđuje kuću. Sama kuća svojim velikim krovom sasvim se izdvaja od ostalih u mahali, od kapije do kućnog praga beli se kaldrma, a ispred kuće bunar već sa kapakom, čekrkom i gvozdenom kofom. Čuje se kako voda žubori i teče ispod kamenova, obraslih mahovinom; a ovamo velika gostinska soba,

nameštena, ututkana, sa otvorenim prozorima. Kupa se ta soba u baštenskom zelenilu i hladu zajedno sa onim nameštenim krevetom, na kome on treba, kada odraste, postane momak, domaćin, da leži i odmara se. Tada kao da vidi na tom krevetu otisak njegova tela. Ali odmah nju spopada onaj bezumni strah, užas: da, možda, sve to neće biti. Odmah bi padala. Vila bi se u klupče, obgrljujući kolena, gledajući očajno, unezvereno oko sebe. Krstila bi se, šaputala, molila:

- Ne daj, bože! Molim ti se, bože! Nemoj, bože, oh!

I, brzo, kajući se što je izlazila i gledala, kad je znala da će je to snaći, bežala bi i zavlačila se u prvu sobu. Sedala bi tamo u kut, grčila kolena i drhtala, tresla se. A spolja, kada počne mrak, nju počne svaki huk vetra do srži da potresa; svaki krik, plač i uzvik na ulici u srce je udara i probada... Jer, eto, on, Stojan, tamo je napolju, sa drugovima, u čaršiji, ko zna, možda ti vetrovi i ti krici baš oko njega se viju, oko njega naleću, gone ga. I gotovo luda, još tako usamljena i zavučena, počne da plače, plače. Sva bi se zanosila od plača. Takvu bi je čak i Stojan uveče zaticao. I njega onako odraslog pa ga je već bilo stid od tog njenog večitog plača i počeo bi ljutito da pita, da je kori:

- Ama šta je, mori, nano? Šta ti je? Zašto plačeš?

- Pa neću, sinko, više da plačem!

Zaustavljala bi se umirena, kad bi ga videla, brišući rukama suze sa usta i očiju.

I od toga straha, neiskazanog bola i slutnja pre vremena gotovo se presavi. Oko usta, zbog tog večitog drhtanja, počeše da joj izbijaju malje; obrve i trepavice, zbog tih uvek zadržavanih suza u uglovima očiju, pobeleše joj. One njene od rada koščate ruke izdužiše joj se, i žile i kosti na njima zbog jednakog znojenja, vreline od straha, počeše da joj se žute i bele. Sva dođe četvrtasta sa izbrazdanim i oštrim licem, ali zato sa nekim tako toplim, blaženim i napaćenim izrazom.

Ni tada, ni docnije, ne može da se seti u koji dan, u koje vreme beše, kada dođe bratovljev sluga i javi joj da će sutra Stojana da odvede majstor-Cvetku na zanat. Čak i slugu ne dariva ničim, a to se posle celog života nije mogla da nakaje, jer toliko se izgubi. I posle ništa nije znala. Ni kako je Stojana sa igre dozvala, ni kako pokupila svu komšijsku decu, njegove

drugove, i dala im večeru da Stojan zajedno sa njima večera, kao praštajući se od njih, ni kako ga posle okupala, metala u postelju, a više glave poređala spremljene haljine. I onda legla sa njime i, kao tobož, spavala. Zapaljeno kandilo je dogorevalo i prskalo, i ona, ležeći do njega, i to nepomično, da ga ne probudi, osećala je pod šakom i prstima onu rosu i znoj što je Stojanu izbilo po čelu i licu od kupanja i zdravoga sna. A odozgo, kroz noć, kroz tavanice jasno i čisto poče da silazi, da se leluja nad njima on, pokojnik, muž, otac njegov. U istim onim čakširama, u istom fesu, mintanu, zakopčanom do grla, i to onom mintanu što ga je nosio svaki dan, sa tesno zakopčanim rukavima, da mu se ne bi smetali pri radu. A same ruke, prsti izbodeni od igle, voska, umrljani ćirišom. Samo mu lice drukčije. Ne izbolovano, ne mrtvačko, nego usplahireno. Kao nikako ne verujući da je zaista već to dočekao: da je njegov Stojan zaista porastao, i da sutra polazi na zanat, i to njegov zanat. On, kao plašeći se i prezajući, sve se više naginjao nad njim, da ih što bolje vidi, i uveri se, a ona, pokazujući na Stojana kako je sve to istina, plakala je i govorila pokojniku:

- Eto dočekasmo, dočekasmo...

Ali sutra je za nju bilo najgore. Već dok ga je oblačila i spremala i bila u kući, hrabrila se, ali kada ga povede i iziđe iz ulice u čaršiju, tek tada vide koliko je to. Sredinom čaršije vodeći ga morala je na sve strane da se okreće i javlja. Sama čaršija, dućani, tezge i poređani espapi na njima, - sve joj to igralo i bleštalo. Prolaznici, videći je takvu kako ide sredinom čaršije, a ne zabrađenu duboko, ne obučenu u novo, odmah, a naročito po tom njenom idenju, sredinom čaršije, znali su da sina vodi na zanat. I gotovo svi počeše da ustaju i da je pozdravljaju:

- Srećno, srećno, tetka-Zlato!

- Hvala, dabogda i vi dočekali! - Jedva je mogla toliko da odgovori, jer joj usta bila puna vode koju je s mukom gutala, a oči pune suza, da je morala da krije glavu.

I što god se više pela i približavala majstorovom dućanu, njoj čaršija sve gušća i načičkanija izgledala. Dućani puni, ćepenci puni, čak puna i ona velika i prazna pijaca. Svi piljari, prodavci, nosači, pa i seljaci, i njihovi konji sa svojim tovarima, kao da sve to stalo, okrenulo se, pa samo u nju gleda. Nije znala kuda

će i kako će. Držeći Stojana za ruku i osećajući kako mu je ruka sve hladnija (a to zato što je njena bila sve vrelija i znojavija), ona kao da tobož njega hrabri, da se ne boji, ne plaši, a ono u stvari sebi poče da govori:

- Ne boj mi se, čedo! Ne boj se, nanino!

A s mukom jedva je išla i prolazila, jer joj se sve većma i većma sužavala čaršija, a sve to svršavalo se i tonulo u onu crnu tačku gde je bio majstorov dućan, jer iza njega i oko njega za nju ništa više nije bilo. Što se više približavala tamo, sve više je osećala kako sustaje, kao da joj se noge ne miču. I kada već priđe, skoro domile, gotovo samo još nekoliko koraka joj je ostalo, već poče da sagleda sam dućan, tezge i u njemu unutra da razaznaje i majstora i svoga brata, koji je tamo čekaše, umalo je ne uhvati nesvest. Oseti da više ne može, da će pasti, načiniti larmu, skupiti čaršiju oko sebe i time možda novoga majstora naljutiti i brata osramotiti...

No srećom brat, koji je sigurno gledao kako ona dolazi i kako sve sporije ide, pa kad vide kako ona stade i poče da se muči da produži, on, dosetivši se šta je, brzo istrča pred nju. I kada vide kakva je: bleda, unezverena, jedva držeći se na nogama, on joj gotovo ote Stojana iz ruke, naljutivši se na nju:

- Sada hajd, pa idi tamo gore, kod nas!

Ali ona kao da ništa nije ni razumela ni osećala da je on to, brat joj, ispred nje. Utom dođe i majstor. Rukova se sa njome, ali ruke su joj bile tako hladne i tako ukočene da, pošto se rukovala sa majstorom, ona zaboravi da spusti ruku.

Majstor, videći je kakva je, poče kao da je teši i hrabri:

- Ne boj se, ne brini se, tetka-Zlato, za Stojana! Ne brini se, čuvaću ga ja, ne boj se ti...

- Ne bojim se! - samo promuca, a ono njeno oko, kojim odgleda kako joj Stojana odvedoše u dućan, bilo je toliko puno suza, toliko se bleštalo, da brat joj, da preseče sve to, čisto je otera:

- 'Ajd sada idi! Idi kod nas gore! Idi i sedi tamo sa ženama.

I ona se odvuče. Samo što joj u očima ostade zapažena unutrašnjost dućanska i tamo u kraju njenom Stojan kako stoji unezveren i uplašen.

I zaista, celo popodne ostade kod bratovljeve kuće. Ali kad dođe veče, poče da pada noć, niko je, ni brat, nije mogao da

zadrži da ostane da noći. Ja! Zar to? Zar ona celoga života to, ovo veče, i ovu noć, čekala pa sada da ostane. I navlaš čekajući da što gušći mrak padne, ona pođe kada je bilo dockan. I kad pođe, oseti mrak, oseti se kako prvi put u životu ide sama, bez sluge, bez fenjera, od sreće i radosti sva se ispravi, nozdrve joj se raširiše. Kad dođe kući, kapiju ne zaključa, već pade preko kućnog praga. Jer eto i to bi! On joj ode na zanat i zbog toga ona prestade da je udovica, već postade majka Stojanova. Jer eto, sada, kao svaka majka, ona može u crni mrak da odlazi, u samu kuću čak i da ne ulazi, još manje da se zatvara, zaključava, već ovako ispred kuće, oko kuće, gde hoće, da leži, čuva... I to je ono zašto je ona toliko strahovala, drhtala i plakala da možda ona neće dočekati i doživeti. Jer to sada što svoga Stojana odvede na zanat, nije bilo samo što je time dokazano da joj je on sasvim očvrsnuo, pa da neće odsada trebati svaki čas se brinuti za njegovo zdravlje, niti što će posle nekoliko godina, kada izuči zanat, on postati domaćin, on voditi brigu o kući, niti što ona time, dajući ga na zanat, i kao neki svoj dug odužuje prema njegovome ocu, svome mužu; nego što je ona sada prestala da je ženska, već samo majka. Čak i svoje kršteno ime gubi i jedino se zna kao "tetka Zlata", majka Stojanova. I onda ne samo da je slobodna i ravna svakome, nego i više od ostalih. Svaka mora sa poštovanjem i podižući se da je pozdravlja; kada hoće gde da sedne, da joj čini mesto do sebe. U očima svih, celoga sveta, ona nije više ni kao nekadašnja devojka, ni kao žena, ni udovica, već samo kao mati Stojanova. Mati onoga Stojana što je isto kao i oni, eto sada, posao na zanat, i isto će kao i oni uskoro ga izučiti, uskoro kao i oni kućiti kuću, biti domaćin i onda, kao takva, sama može da ide kako hoće i gde hoće. I nezabrađena, i nezakopčana, čak i bosa. A ne kao dotada da ne sme da se pojavi a da nije obučena kako treba. U novom i zatvorene boje odelu i zakopčana do grla. Od šamije samo nos i usta da joj se vide, a nikako košulja na prsima. Kad ide čaršijom, nikako da ne sme sredinom već samo jednom stranom, i to sve uza zid. A već u prvi mrak kod kuće da je, prva svetlost u mahali mora da zasvetli iz njene kuće, da bi time dala na znanje da je tu, u sobi, a ne napolju, izvan kuće, među svetom... A sada sve je to otpalo, prestalo. Ne samo da je

slobodna nego, kao svaka majka, i čista, čista od svakoga i svačega!

1909.

Borisav Stanković

NJEGOVA BELKA

Dragi otac!

Oslobodismo Kosovo i sada idem za Bitolj.
Pozdravljam vas sve. A najviše moje vočiće,
pa ženu Stamenu, decu i sve ostale koji pitaju
za mene.

Tvoj sin:
Svetozar Stojanović,
redov prve čete, trećeg bataljona,
prvog puka Moravske divizije.

I

- Sve, sve, ali samo Belku da mi čuvaš! - To su mu bile poslednje reči pri oproštaju sa njom, njegovom ženom, kada je izašao iz kuće i uputio se seoskom zapisu, krstu, gde su ga čekali ostali njegovi seljani. I ne okrećući se više njoj, on je krupnim, jakim koracima otišao tamo k njima, koji su, isto tako kao i on, bili obučeni za rat: u dobra, jaka odela od debelog sukna; sa nabijenim torbama hrane i preobuke, a po nedrima i pojasima brižljivo ušivenim i sakrivenim zavežljajima raznoga novca: zlatnog, srebrnog i papirnog, kako će gde i u kojoj varoši zatrebati. I svi oni, sa prebačenim, oko svojih širokih ramena i prsiju po vojničkom načinu savijenim ćebadima i ćilimovima, sačekivali su se nasred sela, da bi zajednički krenuli u varoš da prime oružje, šajkače i šinjele.

Eto, takav je bio njegov poslednji oproštaj. Ni zagrljaj, ni poljubac, a kamoli suze i naricanja. A od svega: nje, žene, dece, kuće što možda nikada u životu više neće videti, kao da to ništa nije postojalo, već samo ta njegova junica, Belka.

Ali ona je znala da on nije takav. Jer sinoć, kada mu je poslednji put postelju prostirala i po njoj razastrla nove šarenice, koje je sama izatkala, a jastuk mu pokrila onom

njegovom momačkom vezenom maramom, kojom je bila uvijena jabuka izbušena sa utisnutim zlatnim dukatima, čime ju je darivao kada ju je zaprosio, on nije nikako mogao da zaspi. Nije hteo da se okreće i prevrće da ne bi nju i decu budio i plašio, ali je jednako, ispružen i osvetljen vatrom sa ognjišta, gledao netremice, široko više sebe. Gledao u one verige nad ognjištem, one već počađavale grede i tavanice, a okolo njih po zidovima police sa poređanim sudovima, kotlićima mleka, sira i drugoga mrsa. Sve jače je udisao u sebe celu kuću, dvorište, štale, stoku. Tako ležeći, kroz mozak gledao je ono guvno više kuće koje je on tako uradio. To guvno izdaleka se belelo sa učvršćenim u sredini stožerom, oko koga se vrše pšenica i ostali beričet sa njiva i na čijem vrhu stoji privezan već usahli snop od žita i sa po kojim klipom od kukuruza. Taj snop od žita uvek se odvaja i ostavlja od svake žetve kao dar božjim ticama da one tu, kada zima dođe i sneg sve zatrpa, mogu sebi naći hrane. I onda polako, da ih ne bi probudio, bos, u čarapama, svaki čas je izlazio da tobož nadgleda stoku. A u stvari da, obilazeći oko kuće, poslednji put upije u sebe sve. Da u svoje oči upije čak i one tamo po brdima i padinama rastrkane i izorane svoje njivice. Jer će mu to što sada u očima i duši više ponese, to svoje selo, kuću, stoku, trebati da traje za sve vreme ratovanja. I kada je mislio da su ona i deca duboko u snu, da se ne mogu probuditi, on se počeo naginjati nad decu i ljubiti ih. Odjednom, ona je osetila kako se i do nje spusta njegovo koleno, a više nje kako on ruku svoju meće oko njenog ramena i glave. I odupirući se kolenom i laktom od nje da je ne bi probudio, da ga ne bi osetila, i nju je, svoju ženu, izljubio, gutajući reči:

- Tatini, moji!

II

I zato ona nije bila uvređena onakvim njegovim poslednjim oproštajem. Još manje da bi bila ljubomorna na ono: "Sve, sve, samo mi čuvaj Belku", jer je znala šta vredi za njega ta njegova junica, Belka. To je bila prva koju je, pored ostale sitne i krupne stoke što je deobom od braće nasleđeno, on kupio. Od prve prodane pšenice ona je bila kupljena. Služio vojsku u Šumadiji i

video kako su tamo po ravnicama velike krave i koliko mleka daju, pa je hteo prvi on da od takvog soja zapati ovamo kod njih, u brdima, gde je stoka sitna, kržljava, više divlja nego pitoma. I kada mu je iz varoši jednom javljeno da se prodaje jedno takvo tele, on je i nju pozvao da s njime pođe. I ona, obučena, u novu, vezenu, tešku futu, suknju, koja se pri hodu kršila i jako šuštala, zabrađena novom šamijom, maramom, i na prsima sa obešenim dukatima i ostalim nizama od starinskog novca, pošla je sa njime u varoš, kao na neku slavu i sabor. On se oko Belke nije mnogo pogađao. Čak je i dobru napojnicu dao onome koji mu je javio za nju. I dok su bili po varoškom drumu i ravnici, bojeći se da im ne umakne, on ju je za ular vodio. Ali kada su zamakli ovamo, k njima u brda, oni su je pustili da ona ide ispred njih, a njih dvoje, držeći se za ruke, pratili su je gledajući taj svoj prvi "mal", svoju prvu tekovinu. I ona se seća sa kakvim joj je on, od sreće drhtavim, glasom govorio, pokazujući na nju ispred njih:

- Eno, vi'š ove njene male sapi koje su joj sada ugnute, da znaš kako će joj se proširiti! Pa ovi njeni roščići, što joj sada niču i vire oko ušiju, da znaš u kakve će se velike, uvijene oko sebe i razgranate rogove razviti, da s njima neće moći na vrata kod kuće ulaziti! Vi'š kako njenim nožicama ona ne stupa pravo, sitno, kopajući, kao ovi naši, brdski, već polako, savijajući ih i izbacujući ih u stranu, jer će jedino tako posle, kada odraste, moći da održava svoje krupno telo, svoje teške rogove i do zemlje dugačak rep. Koliko će puta ona, kada se dobro napase, pa, dolazeći kući, zastajati na više mesta. Odahnjivaće od silnog trbuha i od nabreklih, punih do kolena vimena, koja će joj smetati u hodu i koja će joj se još izdaleka žuteti i rumeniti kao ono kajmak od mleka. I zato će ona tada, čim ugleda našu kuću, početi još izdaleka da muče i da koga poziva od nas da što pre dođemo, izmuzemo je i olakšamo je.

- Da, takva će ona biti! - zaboravljajući se i okrećući svoje srećno lice k njoj, nastavljao je on tada: - Takva i tolika će nam ona, naša Belka, biti. A ne kao ovi naši, mali, brdski, žgoljavi. Sama koža i kost. Nogom da ga opkoračiš. Tri dana i noći da ga napasaš, pa opet kad kući dolazi, a ono glavu sa onim njegovim kao nož oštrim, pravim, kratkim rogovima među noge, pa samo čivteta u stranu! I džilitaj se, skači. Preskače ograde, plotove, i

kad ga već motkom uteraš u avliju i počneš da muzeš, a ono pola prospeš od njegovog bacakanja.

I onda kada bi tada Belka slučajno zastala i, okrenuvši glavu k njima, počela ih gledati kao pitajući ih da li je još taj put dalek koji se jednako penje uz brda, on ju je počeo, kao izvinjavajući se, hrabriti:

- De, de, neće tebi biti rđavo kod nas. Nećeš ti biti zajedno sa onim našim "džukcima" što se samo bodu među sobom. I koliko god da ih čovek čisti, a oni su uvek do sapi umrljani od balege, a njuške im blatnjave od zemlje koju riju, jer ništa ispred sebe, ni slame, ni sena, ne trpe. Ne boj se ti. Nećeš ti biti s njima. Ti ćeš biti odvojena. Odvojeno seno, odvojenu ćeš štalu imati. Bićeš prava gospođica. Bićeš najlepša u selu.

Oni su docnije i drugu stoku kupovali, ovce, koze, goveda. Oko kuće su dokupljivali zemljište: za bašte, za guvno, a osobito za ambare i štale. A sama njihova kuća, kao i sve nove koje su se podizale od onih koji su se delili, bila je na jednom isečenom zabranu na kraju sela. Bila je mala, oniska, kao neki koš. Na četvrtastim gredama, koje su bile dobro u zemlju ukopane, zidovi su njeni bili od upletenog pruća, olepljeni blatom sa pomešanom slamom. Cela kuća bila je prepolovljena nadvoje. Manji deo sa krevetom trebao je biti kao spavaća soba, gostinska, a drugi deo bila je kujna. Ali kujna je bila sve i sva sa onim njenim velikim ognjištem i iznad njega tako širokom badžom da se i u najtamnije noći videlo nebo. Oko toga ognjišta uvek je bio naslonjen čitav tovar, naramak drva i razni trupci i tronožne stoličice za sedenje. I tako, oko tog velikog ognjišta i u toj utrpanoj, ututkanoj po svima uglovima, a opet tako prostranoj kujni oni su živeli. A u onoj sobi u kojoj su bili samo sanduci od sukna, platna, raznih ćilimova, vune, prediva, stajaćeg odela, nakita, novaca, njih dvoje, još mladi i tek sa dvoje već poodrasle dece, nisu ni osećali potrebu da tamo spavaju. Jer ovamo u kujni, kroz ili sasvim otvorena ili poluotvorena vrata, ispod kućne nastrešnice, videla se i kapija i dvorište. A sama kujna gotovo je dodirivala krovove i zidove štala od stoke, te su se osećali oni tu zajedno kao sastavni deo sa svojom stokom i imanjem. Jednako su među njima i danju i noću. A kada bi u sobi živeli, bili bi kao odvojeni. Stoka bi se kao otuđila od njih, ne bi ih više ovako volela i slušala. Jer onda ne

bi, kao sada, svaka ovca, koza, krava, gotovo kao kakav član porodice slobodno preko praga ulazili ovamo. Samo gledajući koga će od njih, nju ili decu, sagledati, onjušiti, i onda bi se upućivali onom uglu kujne gde znaju da stoje krupice soli. Čak bi se koje i nad ognjištem nadnosilo, kao da hoće da vidi u kotlu mleko koje se kuva, koliko i od njegova dela tu ima. Posle još slobodnije izlaze i šeću se po dvorištu i štalama. Zar bi mogao njihov mali Zarije, koji je tek prošle godine prohodao, onog njihovog rogonju, koga se i same sluge boje, gotovo go, samo u košuljici, onako besno da šiba i goni ispred sebe cičeći:

- Ci, ci!

A rogonja, gledajući ga, strahujući da ga dlakom svoga repa po obraščićima ne bi ošinuo, uvlači i savija rep i polako, da mu ispod kopita ne bi kakav kamenčić ili speknuto parče zemlje odletelo u njegov trbuščić i gola prsa, odlazi u štalu.

III

I za prva dva rata nije bilo potrebe da se čuva njegova Belka. Ali u ovom trećem, kada neprijatelj pritisnu zemlju, ona umalo nije izludela od straha da od celog mala, stoke, sačuva bar nju. Sve je davala da bi podmitila. I poslednje dukate zlatne, one koje je u nedrima nosila, one iste kojim ju je on darivao kada je zaprosio i kojima je mislila, ako bog da kada sin poraste, da tim istim dukatima ona svoju prvu snahu dariva, i to je dala, samo da njegovu Belku spase. Celog dana su je morali držati sakrivenu u kujni i sobi, unoseći joj sena i slame i deleći s njom poslednju koru hleba. Samo bi je noću puštali malo. I za taj strah i trepet oko Belke i sama su deca znala. Koliko puta, kada ona ne bi bila kod kuće, deca čim čuju da se na prevoju više sela, odakle silazi put iz varoši, začuje kakav topot konja i zveckanje oružja, odmah istrče uplašeno vičući:

- Belka, unutra!

- Unutra, unutra, Belka!

I makar bosi, samo u košuljicama, jedan za rogove a drugi za rep, za sapi, počnu da je guraju natrag u kujnu. Odupirući se svojim slabim nogama da je što pre sakriju, sa strahom bi pogledali da gore, na prevoju, ne vide konjanika sa kačketom

iza koje se sija cev od puške, a iz čijeg, onog njenog malog otvora, uvek viri grabež i smrt.

Ali tek posle, pošto se sve odnese, opustoši, tek onda se pokaza koliko vredi ta njegova Belka. Jer sa onim sakrivenim, ispod samog ognjišta ukopanim u rupu, kukuruzom, i mlekom što je počela Belka da im daje, oni su bili osigurani od gladi i smrti koja poče na sve strane da kosi. Osobito zimi, ona im je vredela više nego hrpa novaca. Drva, zbog posečene gore oko sela i po putevima i voćnjacima, a sve iz straha od komita, nikako se nisu mogla navući. Staro pruće iz potoka, polutruli i mokri panjevi, iz koga plota po koji zaostali kolac, to je bilo sve za gorivo. A sama kuća počela da biva sve trošnija. Zidovi od opletena pruća povijali su se od zimskih vetrova kao kakav prazan koš. I pored svega njenog upinjanja, podupiranja zidova i pragova, zapušivanja rupa krpama i ostalim stvarima, mučno da bi ona i deca izdržali one ljute ciče i zime koje tada nastadoše. A s dana u dan sve je golije i pustije bivalo. Po putevima crneli su se redovi džungara od izgorelih drva od vojske; po padinama, kosama, prisojima kao neko razasuto groblje, beleli su se ostaci od posečenih mladih šuma. Pa i samo selo, kuće, krovovi kućni, pošto u selu nije bilo muških, jer ono što je ostalo bilo je ili pobijeno ili u ropstvo odvedeno, sve su ispucanije i trošnije bivale. Sve su se više ka zemlji spuštale, jedva držeći se o svoje raspadnute zidove. Retko da se iznad koga krova dizao dim, još ređe da se video kakav prozor, ukras. Samo rupe od ulaza i nad njima ti njihovi srozani krovovi. Od živih takođe retko da se ko viđao. Tek po koja žena ili dete. I ubiveno, preplašeno, jedva se vuklo od gladi. Jer što bi se požnjelo, oduzimalo se; što bi se opravilo i podiglo, to se, na prvi glas, tobož da su se videle komite, ponova rušilo i onda pobilo i ono sto je još bilo živo. Pa čak ni pasa ni mačaka nije bilo više onako kao nekada. Nemajući hrane, počelo je crkavati. I po puti, po đubristima, kako se koje dovuklo, ležalo je raspadajući se i doglođavano od drugih koji su isto tako jedva još bili živi. I to još nekoliko od pasa i mačaka po selu što je živelo, bilo je valjda samo zato da noću, urličući na mesečinu i sneg, samo još jače povećava grozotu i pustoš.

Ali jedino ovamo kod njih bilo je nekako drukčije, toplije. Osobito uveče. Belka bi ležala na ono malo slame i sena u onom

kutu u kujni do sobe koji je najviše bio zaklonjen od kiše i vetra. I deca, čim bi večerala, vukući sobom svoje dunjice i pokrivače, odmah bi odlazila kod nje. I jedno naslanjajući glavu na prednje, drugo na zadnje joj noge, pripijala bi se uz njen topli trbuh. I da vidite onda Belku! Osetivši da su deca uz nju, ona bi se odmah malo protegla, da bi što više izbacila svoj trbuh i njime i kolena i noge dečje grejala. Svoje donje, do zemlje, noge jače bi podvila iza njihovih leđa da bi ih tako, kao u nekom zagrljaju, držala. Posle i sama bi ona, mati, došla i između Belkinih prsiju i glave joj legla. Belka cele noći ne bi se mrdnula, ni pomakla, da ih ne bi time možda probudila. Samo, lupkajući repom od zadovoljstva, podizala bi svaki čas svoju glavu, i gledajući ih onim svojim pametnim očima, prinosila bi k njima što bliže svoju njušku da ih još i jarom iz svojih nozdrva što jače utopljava.

IV

Ali u poslednje vreme, osobito leti, za nju, njegovu ženu, ta njegova Belka bila je najdraža. Svako veče bi dolazila k njima u kujnu. I pošto, tobož, pregleda da li su svi na okupu, vraćala bi se. Ali ne bi išla u štalu, već u baštu, u vrt. I što je najglavnije, tamo ležeći ona bi uvek bila okrenuta onom pravcu, ka onim brdima i putevima kojim je on otišao kada je poslednji put pošao u rat. Nju, ovamo, tada, ne bi moglo ništa da zadrži. Potresena, uzrujana, odmah bi se i ona dizala i dolazila i sedala do Belke. Belka, kao nadajući joj se, ne bi ni glave okretala, već bi se samo pomakla sapima i zadnjim nogama, kao čineći joj što bolje mesta do sebe. I tada nastajalo bi ono: deca u kujni spavaju, ona sa naslonjenom glavom na Belku, a sve ostalo nestaje. I selo i tolika brda, reke, planine, varoši, sve se to gubi, tone, nestaje, već ostaje samo kuća njena, a ovamo ona i Belka, on onamo na bojištu. A da zaista između njih i njega ništa više nema, eto kako Belka počinje da diže glavu, njuši po vazduhu, kao da ga traži. I kao da ga je našla, kao da je počela osećati miris prstiju one njegove ruke kojom je milovao po glavi i vratu kada joj je davao šećera, evo kako od radosti sve jače bije repom, sve više izdužuje i uvija svoju glavu kao da liže prste te

njegove ruke. I tada bi i ona pored Belke počela sasvim da se gubi. Počela bi i sama da oseća kako je on zaista tu, došao. Jednom rukom milujući Belku, evo naginje se nad njom, naslanjajući onu svoju drugu ruku na njeno rame. Isprva, kao nepoznat joj je, s mukom ga razaznaje. Valjda zbog vojničkog šinjela, šajkače, ali posle, evo - on je, on! Evo iste čakšire u kojima je pošao! Evo ga, sa onim istim jako stegnutim kratkim tkanicama, pojasom, zbog čega mu vita, donja rebra prilikom disanja toliko odskaču u širinu, da njegova prsa izgledaju još razvijenija nego što su! Evo nad njom sada njegovo disanje, dah! Zna ona taj dah. Nije ga zaboravila. Evo treptanja njegovih očiju... I evo kako se sve više nad njom nadnosi, dodiruje je, zapahuje, da ona od toga počinje da zabacuje glavu i naglas jeca i plače:

- Oh! Oh! Doći će, doći će... tu je on!

I došao je.

1920.

Borisav Stanković

PRVA SUZA

Čim dođe nedelja ili drugi koji praznični dan, posle ručka, za vreme najveće vreline i žege, skupe se žene i devojke, i ispod velikih kapija, u hladu sede i razgovaraju se.

Deca gologlava, bosa, samo u košulji, obaraju kamenicama zrele dudinje i trešnje koje vise preko zidova na ulici. U dvorištima polivenim vodom, ispod dudova i lozinaka (prim. pri. - čardaklija, osmanluk), na asurama leškaraju stariji ljudi. Sunce greje i sve prži. Oseća se omarina i velika žega. Ni otkuda kakav sum ili usklik. Sve je tiho, nemo i mirno. Samo po katkad zaćarlija vetrić s Pljačkovice i Krstilovice, donoseći svežine i mirisa sa zelene i šumne Ćoške. Čaršijom se čuje žuborenje vode što teče olukom, a na ćepencima dremaju momci i drugi besposličari.

I u sred ove blagote, tišine, i nekog poludremeža iskrsne on, Dimitrija, iz ma koje kapije. Kad njega spaze, svi se pokrenu, nasmeju i uzviknu. Deca se odmah skupe oko njega i diraju ga. Žene, devojke i ljudi, sve se to na nj smeši, zivka ga i dira. A on kod svakog zastane, daje mu cveća kojim je uvek zakićen, jednako smejući se i gledajući milo, tiho i ponizno.

Ko njega nije poznavao? Zapitajte ma koga za njega, i svaki će vam odgovoriti: "A, to je naš Dimitrija!"

A taj njihov Dimitrija beše za čudo, k'o niko razvijen. Imao je veliku, duguljastu glavu s mesnatim ćoškastim licem, debelim ustima i sivim, okruglim, bez izraza očima, jak vrat s kratkim, napregnutim žilama. Beše kratkih ruku, debelih nogu sa vrlo velikim, lunim, stopalama... Kad ide, on se klati, njija na jednu stranu, maše rukama, te izgleda da mu je leva noga kraća od desne. Pa te njegove sive, gotovo blesaste oči, donja posuvraćena usna, strulja i ulepljena kosa, sve je to izgledalo glomazno, nespretno, tromo i divlje! Trebalo ga je samo videti, kad nešto podiže ili vuče kakva natovarena kola, a na licu mu se ne vidi ni traga od kakvog napregnuća, umora ili neugodnosti.

Iš'o je u iscepanim čakširama koje behu iskrpljene belim koncima; u masnim, prljavim mintanima; opasan s nekoliko

pojaseva; na nogama svinjski opanci iz kojih strčaše navek slama mesto obojaka.

Uvek nakrivi šajkaču na desno oko tako, da mu se ono i ne vidi, zakiti se cvećem oko ušiju k'o devojka, i metnuv ruke pod pojas ide on, klati se i peva razne pesme, ali sve na jedan glas. A glas mu je bio kreštav, jak i iš'o kroz nos.

Ni na jednom mestu se nije zadržavao.

Išao je od kuće do kuće po mahali. Svakome ponešto uradi, pomogne ili štogod načini. Jednome iscepa drva, drugome polije baštu, trećem očisti štalu i istimari konja i volove. I to sve pevajući, klateći se, polako, jednoliko, i smešeći se onim svojim širokim, otvorenim i praznim osmehom.

I tako je provodio dane. Svakoga je slušao i svaki ga je hranio, davao mu stara odela i štale ili kujne u kojima je spavao. Kad kome što on zatreba, taj samo iziđe na ulicu i vikne:

- Dimitrijo!

- Sad, sad!... Evo! - Čuo bi se Dimitrijin glas iz neke kuće, makar na kraj mahale. I u čas bi se on ukazao gde ide trčeći, smejući se i gledajući milo i ponizno u onoga koji ga zove.

Ali nikad nije mogao da se ljudski obuče i odene. Da kažete: e je bio nemarljiv, nije. Ubi se on kicošeći i gladeći. Ali sve mu je ispadalo naopako i činilo ga smešnim. Tako, u jutru, pošto se umije i prekrsti, počeo bi da se oblači. Opasao bi se, steg'o jakim kaišem pojaseve i čakšire, ušio bi mintane, i nakvasiv kosu vodom, on je rukom ugladi i potapka. Ali čim pođe, kroči, rukom mahne, sve se to raskopča, rasklimata i odveže. Užice mu se odvežu i biju ga po nogama, iz opanaka počne da ispada slama, čakšire mu se smaknu, jeleci, mintani sve se to razleluja... pojasi se otkače i vuku za njim, te dižu prašinu... Samo šajkača i kosa ostaju onako kako ih namesti.

A i drugi su ga nakarađivali. Uzmu pa mu pola glave obriju, ucrne ga čađu ili drugom bojom, prikače mu ostrag neku krpu, rep od životinje, il' nešto drugo. A on im se smeje i gleda ih milo kad mu kažu kako je lep.

Nikome nije bio na smetnji. Što god mu se naredi on učini. Po neki uzme, pa kad on, uza zid, na ulici, leži i sunča se, ovaj mu samo podvikne:

- Diž' se!

On ustane i pomakne se sa tog mesta pa legne na drugo. Ovaj ga i sa tog mesta otera. I tako ga muče po čitav sahat. Ili uzme pa stane da ga tuče. On ćuti, trpi, i kad ga ovaj pusti, Dimitrija se povlači, češe i gledajući ga milo i ponizno - smeje se.

Jedino što mu beše kao neka strast, to je: pesma i kićenje cvećem. Kad pukne proleće, zamiriše zelenilo, njega nestane. Drvari ga tad viđaju po planinama gde se pentra po gudurama i osojima, tražeći ljubičice i kukureka. Pa kad dosta nakupi, onda se vraća i svakoj kući u mahali daje po nekoliko stručaka.

Bio je sin neke prosjakinje Naze. Ona je umrla odmah čim ga je rodila. Mahala ga očuva a i sama ne znajući kako. Do šesnaeste godine nije se znalo kojima najviše dolazi, ali kad uze sedamnaestu, tad poče češće popi dolaziti. Najzad popa, u sporazumu sa viđenijim ljudima iz komšiluka, dogovori se, te mu odredi kao neku platu kojom mu se kupovaše odelo. Žene, devojke i momci kako bi mu se što više smejali, izmisliše, da on ide popi zato što se zagledao u popinu kćer, Todu. Otada svak ko ga sretne, zaustavi ga, i, smejući se, pita:

- Je li, Dimitrije?

- A? - promucao bi on. Ali to a ne beše čisto, već neka sredina između a i i.

- Zar istina, da ti voliš Todu? Dimitrija bi ga pogledao zablenuto, pa bi brzo oborio glavu i pobeg'o.

A i sam popa tome se slatko smejao. Kad je dobre volje, on ga zovne, pa šaleći se, obećava mu da će, ako bude vredan i tako lep, uzeti ga za zeta; popadija, pak, da će mu tad dati svilenu košulju i gaće. I po nekad sama Toda dođe do njega, metne mu svoju ručicu na rame, i smešeći se, pita ga:

- Voliš li me?

A on siromah muca i krije pogled od nje.

- Kaži, ili sad ću da se naljutim? - veli mu ona mrgodeći se i okrećući se tobož ljutito od njega.

On uzme, raširi ruke, i gledajući je usplahireno, jedva govori:

- Ovoli-i-ko! - I sve više širi ruke, da bi joj dokazao koliko je mnogo voli. Širi ruke, gleda je netremice i njija se.

- E dobro - rekla bi Toda - Kad me toliko voliš, a ti odmah da se ošišaš i obriješ. Nemoj da te vidim prljava i neobrijana, jer te neću više voleti.

On ode do berbera, kaže mu šta mu je Toda naručila, a ovaj ga tad uzme i nakaradi. Kad bude gotov, Dimitrija gologlav, onako nakarađen, skačući s jedne na drugu nogu, vraća se Todi i pokazuje joj svoju nakarađeno ošišanu glavu. I svako jutro, pre izlaska sunca, ustao bi, umio se, očistio dvorište i ostale kutove. Onda bi nabrao cveća za Todu, doneo joj vode i seo bi na prag od njene sobe, čekajući da ga ona pozove, te da je polije, pomogne pri oblačenju i češljanju. Ona se nije njega stidela. Za nju on ne beše muško, čovek, već običan, svakidašnji stvor.

A beše lepa Toda! Ne beše to bujno, krupno čeljade, kao što su većinom kod nas, već srednje, nežno, malo i vito. Beše okrugla i svetla lica sa sniskim, malo ispupčenim čelom. Gustu plavu kosu nikad ne mogaše dobro očešljati, već se uvek ona dizaše ispod maramice i u neredu pokrivaše joj ceo vrat i male, sitne, pripijene uši. Usta joj behu mala i tanka, k'o paricom prorezana, oči svetle, tihe i čiste...

A još kad se bolje zagledaju ona nežnost i finoća bele i providne joj kože; one fine, nežne malje ispod kose, oko vrata i pri kraju obraza; i ono kolutasto, jedva primetno rumenilo pri dnu joj lica - onda se tek oseti sva milina, ljupkost i draž, što se pokazivaše pri svakom njenom pokretu. Čoveku, kad je vidi, nehotice zadršće duša, grud omekaša i čisto oseti neki tih, blag miris što ga zadahne pred njenom pojavom. Mada beše tek u šesnaestoj godini, ipak se javljahu prosioci. Popa ih izbiraše. Toda spravljaše darove, a popadija gledaše i posmatraše kuće, familije i svekrve onih momaka koji se javljahu za Todu. A i sam se Dimitrija tome radovaše. Koliko puta on dođe k njoj i pita je:

- Todo?

- Šta je, Dimitrije?

- Ono, znaš... 'oćeš da se udaš?

- Hoću!

- A koga ćeš? - pita je on ozbiljno. Toda ga pogleda, pa kad ga vidi onako blesasta a ozbiljna, ona prsne u smeh. Grudi joj se tresu, podbradak igra, a rupice oko usne odskaču.

- Ih, Dimitrija! - veli ona - koga ću?... Eto, koga mi ti izabereš! Hoćeš li?

- 'Oću, 'oću - a 'oćeš li i tad da me voliš?

- Te još kako, Dimitrija! Tada, kad se udam, kupiću ti nove čakšire, mintan, šajkaču i crvene opanke...

- Ej, ej! - kliče on, i sav radostan istrči na ulicu, pa svakome koga nađe priča: šta će mu Toda kupiti kad se uda.

* * *

I to bi! Zaprosi je učitelj sa sela. Čovek mlad, samac, a gospodin, pa šta će bolje? Popa je dade, a Todu već nisu ni pitali. Takav je običaj. Ove nedelje treba da bude venčanje, i sama gozba, svadba, evo već je od srede otpočela i Bog zna kad će se svršiti. Rodbina, komšije, poznanici, dolaze oni svakog dana i donoše poklone, darove i pomažu. Muški idu pod vajate, hladnjake i tu piju i vesele se; a ženske u kuću kod Tode i popadije, te im pomažu da što pre i lepše naspremaju darove. Popa, čovek visok, koščat, široka lica i usta, obukao novu, za sad načinjenu mantiju, pa se samo šeta, smeška, nadgleda i dočekuje goste. Preko njegova kosmata lica prosulo se smešenje te izgleda da svaki živac i vlas trepti. Oko širokih, razvučenih usta leprša se ponosan osmeh, a prosedu, čak do očiju, bradu svakog časa gladi svojom koštunjavom, s požutelim prstima od duvana, rukom. Gladi je i razvlači, odvajajući vlas o vlasi...

Bubanj bije, zurle ječe, te se čuje čak iza varoši. Na sred kujne gori velika vatra, a oko nje krkću lonci i kotlovi jela; iz bašte, sve utapkane radi igre, čuje se prasak lozinke i cvrčanje pečenih jaganjaca; iz podruma dopire zveket čaša, okanica i točenje pića; po dvorištu se vitlaju i prevrću deca; a oko kujne, zgureni uza zid, načetali se prosjaci i ostali gladan svet.... Dimitrija obukao novo odelo (ma da ga je popa grdio, pa hteo i da bije za to), zakitio se cvećem, čak i perunikom, pa sav crven, oznojen od silna rada, trči, smeje se i peva koliko ga glas drži.

U subotu, u veče, celu noć se pilo i veselilo. I Dimitrija, koji do tada nikad nije pio, tad se opi, jer je večerao zajedno s Todom i ona mu je nalevala čaše. Pa onda kao lud, besan od neke sreće i radosti trčao je, igrao mahnito, vitlao se, i svakog je časa trčkarao čas ka Todi, čas među goste...

Ali kad u zoru počeše drugarice oblačiti Todu u nevestinsko odelo i pletući joj duge, zamršene, bujne kose i pevajući onu tužnu pesmu:

Da li te je žalba za tvoju majku,
za tvoju majku, za tvoga tatka?

I kad on, Dimitrija, ču Todino silno jecanje, plač sviju žena pa čak kijanje popino, njemu se nešto smrče, usta ga zasvrbeše i pognuv glavu, odbacujući od sebe rukama nešto, pobeže čak iza kuće, samo da ne sluša ono:

- "Da li te je žalba..." - koje se tako tužno, i otegnuto razlegaše u ovo svanuće.

U jutru, u nedelju, bilo je venčanje. Kad dođe mladoženja sa svatovima, Todu izvedoše onako lepu, milu i uzdrhtalu. Ona iđaše polako, smerno i tužno. Odmah iza nje beše Dimitrija i ispravljaše joj bore na venčanoj, beloj haljini. Uzalud ga žene i devojke gurahu i grđahu da ne ide za njom, on se nikako ne odvajaše. Tek kad se Toda okrenu i bolno smešeći se mahnu mu rukom, on se tad odvoji od nje gledajući je začuđeno i preneraženo. Posle venčanja opet je bilo veselje. Jelo se, pilo, prosipalo do mile volje. Ali tek u ponoć nastade prava svadba. Dimitrija se opet opi. Pa još kad ga Toda darova novom košuljom, a mladoženja stoparcem, on, uviv košulju oko sebe, i pokazujući svakom ono sto para, nije znao šta da radi od silne radosti i tolike sreće.

I sve bi dobro bilo, da ga popa u utorak ne pozva i naredi mu da preže kola.

- Kola, Dimitrijo! - reče popa, kad ga ovaj začuđeno pogleda. - Zar ne znaš da Toda treba da ide u selo? Hajd', spremi!

A Dimitrija se zgranuo, pa ništa ne razume. Od jednom se okrenu i brzo otrča Todi. Toda beše u sred drugarica i rođaka. Sve se praštahu i plakahu zajedno s njom. Popadija je zagrli pa je ljubi u njene sveže obraščiće, u vrela, vlažna ustašca. Dimitrija uđe i stade pred Todu.

- Šta ćeš, Dimitrije? - upita ga ona kroz plač.

On diže glavu, pa kad je vide onako uplakanu i vrelu, pogled mu se smrači i zasvrbe ga nešto oko slepih očiju. Otpoče se češati.

Ostale žene uzeše ga grditi.

- Govori, što si zinuo, some?

On jednako ćuti.

Toda mu pristupi bliže i upita ga blago:

- Kaži, Dimitrije, kaži ti tvojoj Todi!

- 'Će ideš? - reče on s mukom i pogleda upitno po ostalima.

- 'Oću, ali ne boj mi se ti! Evo mama, tata, svi oni čuvaće te i paziti kao ja... Ne boj se ti...

- Ići će, Dimitrije, ići će naša Toda, ali ti mi se ne boj - reče mu blago Todina mati.

- 'Će ide? - promuca on. Pa gotovo bežeći, natraške iziđe iz sobe i zavuče se pod ambar u baštu.

Zavuče se i poklopi ničke k'o neka klada. Pred očima, u glavi, snazi, kao da beše nešto tamno, teško i glomazno. Ni mišić mu se ne pomače, do samo što osećaše kako ga po telu, nogama, leđima, oko glave, i po kosi nešto svrbi, golica i struže. On se poče češati. Ali to češanje beše grčevito, sa stisnutim prstima. Dokopa se za čelo i kosu i poče se grepsti tako jako, da krv poteče. I on se sve više i više drao, osećajući kao neku nasladu u toplini krvi koja ga poče oblivati po licu. Od jednom ču kako kola stadoše pred kapijom, pa onda kako svi iziđoše, pa popin drhtav blagoslov, jecanje Todino, plakanje i ugušeno ridanje ostalih... i... i... - kola odzvrjaše! Dimitrija se strese, stisnu glavu i skoči pa polete za kolima na ulicu.

- Dimitrije! - viknuše svi preneraženo kad ga videše onako krvava. Ali on samo mahnu rukom i istrča...

Vide kola na koju stranu odoše pa se pusti za njima. I nastade trka. Sunce je sjalo, okolina, bašte, vinogradi, brežuljci i prostrane, duvanom zasađene njive, sve se to zelenilo i mirisalo. U čistom, suvom vazduhu osećaše se ona svežina i draž što vlada u letnje dane pre žege.

Kola su išla polako, Dimitrija je za njima trčao da ih stigne. Ali, da li strah, unezverenost, zabezeknutost ili nešto drugo? - tek on oseti umor. Znoj ga poče probijati i njegovo crveno, mesnato lice podnadu se. Usplahiren, rastresen, otvorenih usta i gobečenih očiju, on je trčao, klatio se i batrgao. Sunce ga grejaše baš u lice, a kapa mu pala, te se strulja, mrka kosa osvetljena lelujaše. Pojasi mu se raspasali; opanak spao pa ga udara po nozi i sapliće; čakšire mu se smakle, mintani razlelujali te se viđahu crvene, kosmate, nikad neoprane, grudi. Kola su išla. On im se poče približavati. Eno već viđaše Todu kako

razapela suncobran, naslonila se na muža, a ovaj je obuhvatio i prigrlio rukom... Sunce je sijalo, čist je zrak blještao i udarao ga po očima zasenjujući ih, a prašina koja se dizaše od njegovih raspasanih pojaseva i odvezanih opanaka, svoga ga obuzimaše i lepljaše se po njegovom, krvlju i znojem umrljanom licu. Počeše i mušice naletati na lice, krv i prašinu, a on se nije ranio, već je samo za kolima trčao, gledao, a iz grla mu se otimao promukao, tup glas, nalik na krkljanje. Od jednom kola počeše brzo silaziti niz put. Dimitrija se strese, polete za njima, ali mu se noge ukočiše, i on se poče besno izdizati, batrgati i mahati rukama i nogama... Htede da viče, ali ga glas izdade. Kola se odmicahu i umalo da se izgube. Dimitrija napreže svu svoju snaku i kriknu:

- Auuu!...

Krik beše užasan. Toda ga ču, osvrnu se, pozna ga i zaustavi kola.

I padajući, valjajući se, dođe do njih. Sav uprljan, razdrljen, krvav, silno dahćući, nasloni se na kola, i, dršćući celom snagom, ubezeknut nadnese se, zinu i upre u Todu širok, blesast pogled. Toda dignuv ruke, trgla se, ukočila i gleda ga uplašeno.

- Šta je, crni Dimitrije?

-A-a-a... - krklja on i trese se.

Njoj se sažali kad ga vide takvog. Naže se k njemu, sunce joj obasja kosu, lice: suza zasja u njenom lepom oku i ona ga uze za glavu i privuče k sebi. Jednom rukom držaše ga za podbradak, a drugom poče maramicom brisati mu lice, vrat i grudi iz kojih je bila silna jara... Brisaše ona onu krv, prašinu i znoj, a sve mu se bliže i bliže primicaše.

- Kaži, kaži zašto si takav? - pita ga ona.

A on samo drhti, unosi se u nju i pruža joj čas levi, čas desni obraz, da ih ona čisti. Jednako dahće i gleda je širokim pogledom u kojem beše sreća i večita, ropska poniznost.

- Kaži, Dimitrije? - pita ga ona bolećivo i blago.

- Da te... vidim!... - promuca on.

- Da me vidiš?! - poče ona tronuto. - Crni Dimitrije, eto gledaj me! Na! - I podnese mu svoje lepo, čisto lice tako blizu, da on oseti dodir njene kose sa čela. Dimitrija ustrepta i zažmuri. Od jednom se njegovo lice preobrazi. Mišići oko jagodica, donja usna, podbradak, sve to zadrhta i ustrepta.

- Todo! - šanu on.

- Ih, ta dosta! - ču se oštar, pun gnušanja glas njena muža koji se, namršten, čisto zaziruć od njegova gadna izgleda, okrenuo koso i ne gledajući ga, baci mu dinar.

- Na! Pa sad - marš! - viknu on i ošinu konje tako silno, da kola poleteše odbaciv Dimitriju daleko od sebe.

- Ne, gospo... o... - jeknu Dimitrija padajući.

Kola se u čas izgubiše, a Dimitrija ostade na putu. Sunce ga je peklo, mušice naletale na nj, a on se nije ni micao. U istom položaju, u kojem beše i pao, ležao je on tako ne dajući nikakva znaka o sebi. Samo na njegovom crvenom, mesnatom licu, spram sunca, ispod oka, kao zrno graška, sijala je prva suza.